

irodalom ismeret

2016/2



A Kisfaludy Társaság nem jutalmazott pályaművei

Vachott Sándor elfogatásának körülményei

Liszt Ferenc és a magyar irodalom

Hírnév, patriotizmus és színésznőség

Kisfaludy Sándor olvasmányai és A boldog szerelem

Irodalomismeret

2016/2

Alapította a Magyar Irodalomtörténeti Társaság
A kiadásért felel a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke
Megjelenik évente négyszer

www.irodalomismeret.hu

HU ISSN 0865-6886

Szerkesztőbizottság:

Kenyeres Zoltán (elnök)
Bengi László
Gintli Tibor
Petőcz András
Sípos Lajos

Főszerkesztő:

Szilágyi Márton

Szerkesztő:

Bátori Anna

Olvasószerkesztő:

Laczkó Krisztina

Tördelte: VLK Bt.

Szerkesztőség:

Magyar Irodalomtörténeti Társaság
1088 Budapest,
Múzeum krt. 4/A, III. em. 323.

iris@irodalomismeret.hu



A folyóirat megjelenését támogatja:



A nyomdai munkálatokat a Séd Nyomda Nyomdaipari, Kiadói és Kereskedelmi Kft.
nyomdaüzeme végezte.

Egy szám ára: 500 Ft • Előfizetési díj egy évre: 2000 Ft • MIT-tagoknak: 1300 Ft.
A folyóirat nyomtatott kiadását előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága
(1089 Budapest, Orczy tér 1.) és a Könyvtárellátó Nonprofit Kft. (1134 Budapest, Váci út 19.).
Példányonként megvásárolható az Írók boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.)
Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.).

E SZÁMUNK ELEKTRONIKUS KIADÁSÁBAN A TOVÁBBI ÍRÁSOK OLVASHATÓK:
Szépirodalom (összeállította: Varga Lilla)

- Rigó Kata: Beismerő vallomás Gregory Corsonak (*próza*)
Zelnik Péter Zénó: Nehéz válás (*próza*)
Nagy Izabella: A híres és a fiatal (JFK és MM)
– az ajtó mögött állok (*vers*)
Holcz Csaba: Tétlenség (*próza*)
Karacs Andrea: Nem akarok üvölni (*vers*)
Retúr (*vers*)
Somfai Anna: Négyes (*vers*)
Van egy férfi (*vers*)

TARTALOM

Turczy István: A fázisrajzoló átmeneti gyötrelmei2

Tanulmányok

Kerényi Ferenc:
A nyeretlenek (A Kisfaludy Társaság nem jutalmazott pályaművei)3

Hermann Zoltán:
Könyvbéli virágok (Kisfaludy Sándor olvasmányai és *A boldog szerelem*) 22

Deák Ágnes:
Vachott Sándor elfogatásának körülményei és dokumentumai, 1852 40

Eckhardt Mária:
Liszt Ferenc és a magyar irodalom 50

Bartha Katalin Ágnes:
Hírnév, patriotizmus és színésznőség Magyarországon a tömegkultúra századában
(Prielle Kornélia esete) 58

Kritika

Bátori Anna: Balogh Piroska:
Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül 82

Kollár Zsuzsanna:
A Ráday-család a magyar kultúrában 90

Török Zsuzsa:
Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: A budapesti úrinő magánélete (1860–1914) 95

Reichert Gábor:
Scheibner Tamás: A magyar irodalomtudomány szovjetizálása 100

E számunk szerzői

Bartha Katalin Ágnes, PhD, posztdoktor kutató (MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai
Kutatócsoport) – Kolozsvár

Bátori Anna, tudományos segédmunkatárs (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Deák Ágnes, az MTA doktora, egyetemi tanár (Szegedi Egyetem)

Eckhardt Mária, zenetörténész, a Liszt Ferenc Emlékmúzeum és Kutatóközpont ny. alapító igazgatója

Hermann Zoltán, PhD, egyetemi docens (Károli Gáspár Református Egyetem)

Kerényi Ferenc (1944–2008), irodalom- és színháztörténész

Kollár Zsuzsanna, PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Reichert Gábor, tudományos segédmunkatárs (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Török Zsuzsa, PhD, tudományos segédmunkatárs (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Turczi István

A fázisrajzoló átmeneti gyötrelmei

Ez a kutya még csak lépni tanul.
Ez már fut is.
Az ugráshoz minék a trambulin,
s repülni napszőnyegen is lehet.
A fejszóválás, mint két feleselő ciroksőprű.
A szem ellenpontozva fénylik,
és a vigyorhoz felhúzott száj kell.
Csak visszafogottan,
 az már reklámfilm (x),
 ha fogak vaku-villogása.
Besatírozva néhány fölösleges indulat.
Így már jobb.
Összeadódnak az árnyalatok:
a megszűnő mozdulatban felível a következő.
Elvben minden vonal vezet valahová,
s átlépve a kitűzött képzelet-határt,
új alakjában értelmet másmagaként nyerhet.
Vigyázni mégsem árt, a figurák életre kelnek,
ám ugrálni, futni, semmi kedvük, fejüket
lehajtják, szemükből hó hull,
és konokul összezárul a száj.
Figuráid életre kelnek,
és egy kiegészült pillanatban
számonkérlek kéretlen, kiagyalt sorsukat.

KERÉNYI FERENC

A nyeretlenek*

(A Kisfaludy Társaság nem jutalmazott pályaművei)**

Barabás Miklós, aki festményein és metszetein megörökítette a reformkor jelentős személyiségeit és nevezetes eseményeit, megrajzolta Kisfaludy Károlyt is halálos ágyán. Lábánál Vörösmarty Mihály és Toldy (Schedel) Ferenc állt, a halott fejénél – finoman jelezve a kompozícióban, hogy csak napokkal később érkezett Pestre – Bajza József. Ők hárman, a „romantikus triász”, akik ideális szereposztásban (költő–kritikus / szerkesztő–irodalomtörténész) vitték tovább a fiatalon elhunyt romantikus irodalmi vezér elképzeléseit, 1831-ben további hét barátjukkal arra szövetkeztek, hogy kiadják Kisfaludy Károly műveit, és felállítják emlékszobrát. Mindkét célkitűzés hamarosan teljesült: 1831-ben, tíz kötetben jelent meg az összkiadás, Ferenczy István szobra pedig máig látható a pesti Múzeum-kertben. Ezért 1836-ban úgy határoztak, hogy a munkát folytatják, de most már a kultuszápolás mellett mint „jutalmazó társaság.” Fedezetül a Kisfaludy-összkiadás bevétele és a „nemes lelkű hazafiak” tőkésített adományainak kamatai szolgáltak.

A húsz taggal és Fáy András elnöksége alatt megalakult Kisfaludy Társaság nem is késlekedett, 1837. február 9-én kitűzték az első két pályakérdést. Kialakult a pályázatok szertartásrendje is, és bár 1841-től a Kisfaludy Társaság „szépirodalmi intézet”

* Kézirattári munkám során rendeztem a Kisfaludy Társaságnak az Akadémiai Könyvtárra hagyományozott iratanyagát, majd 2005–2006-ban elkészítettem a társaság pályázataira beküldött pályaművek jegyzékét. Kerényi Ferencsel többször beszélgettünk erről az irodalmi közízlés vizsgálata szempontjából érdekes és a kutatók látóköréből kieső forráscsoportról. Ő vállalta, hogy irodalomtörténeti/esztétikai szempontból megvizsgálja a több mint 2000 pályaművet. Az én feladatomból lett volna az intézménytörténeti háttér felvázolása. Kerényi Ferenc halála félbeszakította a munkát, ez a tanulmány addigi kutatásainak összefoglalása.

A további kutatást segítő az MTA KIK elektronikus katalógusában elhelyeztem a pályaművek jegyzékét (keresés: A Kisfaludy Társasághoz benyújtott pályaművek), nyomtatott példánya pedig megtalálható az MTA KIK Kézirattárának segédletei között. Mázi Béla

** A tanulmány Kerényi Ferenc (1944–2008) hagyatékában maradt fenn. Nem találtuk nyomát, hogy szerzője valaha is publikálta volna. A számítógépében maradt fájlokat az örökösök átadták az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének, s az intézmény akkori tudományos titkára, Csörsz Rumen István engedte át betekintésre Szilágyi Mártonnak, aki e szöveget is gondozta. A tanulmány teljesen kész állapotban volt, csak néhány apróbb, stiláris javításra volt szükség. A szerző nem csatolt jegyzeteket a szöveghez, s az írás jellege miatt ezt nem is látszott szükségesnek pótolni. A Kerényi kezdeményezte kutatási irány aktualitására jó példa Szalisznyó Lilla 2015-ben megjelent dolgozata, amely azonban nem a Kerényitől itt föltárt forrásanyagra támaszkodik: A magyar irodalom férfiasan kezdi fejét emelni: A Magyar Tudós Társaság jutalmainak szerepe az irodalom elismertetésében (1831–1847), *Korall*, 62. szám (2015), 16. évfolyam, 29–53. (A szerk.)

lett, majd „nyilvános jogú intézet”-té alakult (1844-ben), ez évtizedeken át változatlan maradt. Eszerint az ünnepi közülsen, minden február elején (Kisfaludy Károly február 5-i születésnapján vagy annak környékén) hirdették meg a pályázatokat; a kiírás a sajtóban tették közhírré. Általában október 31-i határidőt szabtak (terjedelmesebb munkáknál a következő esztendőre), hogy a felkért bírálók elegendő időt nyerjenek a bírálat elkészítésére, amelynek eredményét azután a következő februári közülsen hirdették ki, a győztes mű/művek jeligés borítékának/borítékainak felbontásával. A pályázóktól megkövetelték az idegen kezű leiratást, nehogy kézírásáról a pályázó felismerhető legyen. A dicséretet nyert, de nem díjazott műveknél a szerző joga volt eldönteni, felfedi-e kilitét. A többi jeligés, a pályázók nevét tartalmazó borítékot megsemmisítették, magukat a pályaműveket azonban archiválták.

A Kisfaludy Társaság felosztatása után ezek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárába kerültek, s így máig fennmaradhattak. Az 1837 és 1940 közötti nem díjazott pályaművek 162 köteget tesznek ki. Az anyag mindazonáltal nem teljes, egész pályázatok hiányoznak, 1920 után pedig általában is lazulni kezdett az addigi adminisztratív fegyelem. A művek között szintén jócskán vannak hiányok, nemcsak a díjazottakat emelték ki, hanem a pályázók gyakran maguk is visszakérték kézírataikat, hogy másutt kísérletezzenek közreadásukkal. A jeligés borítékok hiányában (ezeket megsemmisítették), néhány ritka kivételtől eltekintve, amikor a pályázó tévedésből megnevezte magát vagy már megjelent munkát adott be, a szerzők kilité egyáltalán nem vagy csak nagy utánjárással, például az adott korszak teljes vidéki sajtójának feltárásával deríthető ki.

A több mint két és félezer pályamunka viszont páratlan lehetőséget kínál, hogy *izléstörténeti* áttekintést készítsünk elsődleges mérleg gyanánt: mikor, milyen témát láttak fontosnak a Társaság vezetői, és hogyan reagált arra – lelkes részvételével vagy éppen távolmaradásával, a pályaművek számával és színvonalával, jelige-választásával – az a literátus közvélemény, amely országosan felölelte a tanár-társadalmat, a mindenkori felsőoktatást és az egyéb értelmiségi pályákat (jegyzők, papok, orvosok stb.), és amely közönségét adta a magas irodalomnak, vásárlója volt a könyveknek, látogatója a kultusz-rendezvényeknek és egyéb irodalmi eseményeknek. Az alábbiakban ezt az áttekintést tesszük meg.

A reformkor utolsó évtizedében

A Kisfaludy Társaságnak már 1836. évi alapszabálya kimondta, hogy „célja a hazának, kivált fiatalabb íróit, évenkénti jutalmak által a szépliteraturai pálya gondosabb megfutására ösztönözni...” (1. cikkely). A 2. cikkely 2. §-a pedig három pontban foglalta össze a pályázatok lehetséges témaköreit:

„1. A költészet teoriáját, történeteit, s azzal összeköttetésben levő tárgyait illető érdekes

feladások.

2. Bármely nemei a szépliteraturai műveknek.

3. Szépliteraturai művek művészi fordításai.”

Így valóban biztosíthaták a fiatal irodalom célként kitűzött jelentkezését (2. pont), nem idegenítették el az elméletben és a történetben kellő tudást felhalmozott idősebbeket (1. pont), és a 3. pont révén az európai irodalmak javának honosítása is megvalósulhatott.

Az első pályázatok maradéktalanul szemléltették is e törekvéseket. Az elméletben az eddigi praxis általánosítására és tudatosítására helyezték a hangsúlyt, a gyakorlatban pedig műfajokat élesztettek vagy erősítettek velük. 1837-ben – utalva az éppen folyó „eposzi vagy drámai kor” vitáira – „Mi befolyása van a drámai literaturának a nemzet erkölcsi életére?” címmel, 1838-ban pedig (a Pesti Magyar Színház előző évi megnyitása után) színészeti kézikönyvre tűztek ki díjat. Az előbbiről csak nyertes szövegünk van (Tarczy Lajos pápai professzor tanulmánya megjelent a Kisfaludy Társaság Évlapjainak I. kötetében), a másik és díjazatlan pályamunka nem maradt fenn. A színészeti kézikönyv, bár 13 forrásművet is megadtak hozzá, túlságosan nagy falatnak bizonyult egyéves határidővel, hiszen fel kellett volna ölelnie „a dramaturgia, poetica, nyelv, szavalás, mimica, costum- és színmesterség köréből minden”-t: egyetlen pályamű sem érkezett. Pedig tudjuk, hogy volt iránta érdeklődés. Kazinczy Gábor és Egressy Gábor, az Ifjú Magyarország radikális csoportosulásának tagjai arról leveleztek, hogy előbbi az elméleti, utóbbi a színészeti-gyakorlati rész kidolgozását vállalhatná.

Az első kudarcból a megfelelő következtetést vonták le. Másodjára 1839-ben már csak szavalati kézikönyvre írtak ki pályázatot. Két munka érkezett, és bár maradéktalanul nem felelt meg a várakozásoknak, a nyertes Ramershoffer Valerian bencés rendi szerzetes lett, a magyar nyelv tanára Győrött. A másik mű szerzője valóban nem érdemelt jutalmat, hiszen az új határidőre is a régi és tág színészettörténeti áttekintést írta meg, általánosságok után kirohanva a modern európai színpadi irodalom ellen. A szerző alighanem az idősebb korosztályhoz tartozott, maga kérte ugyanis pályaműve ortográfiai kijavítását az 1832-ben elfogadott akadémiai helyesírási szabályzat szerint.

A szépirodalmi pályázatok az első három évben (1837, 1838, 1839) egyaránt balladát kívántak: a száműzött Béla herceg (a későbbi I. Béla) párviadaláról a pomerániai herceggel; Géza királyfiról (I. Géza néven király), aki a polgárháború elkerülése érdekében harmadszor is a trónon hagyja Salamont; Árpád fejedelem pusztaszeri, „polgári alkotmányt” hozó országgyűléséről. A ballada ilyen mérvű preferálása és ráadásul időszerűsítése nyíltan is megvallott célt szolgált, pótolni azokat a történelmi énekeket, amelyeknek hiányáról többen értekeztek (legutóbb Kölcsey Ferenc a *Parainesis*ben): „... a történeti balládák tartalmok s alakjoknál fogva legkönnyebben

mennek át literatúrából életbe, s mintegy népénekké válván, leginkább hathatnak a nemzetre...” A számszerű siker nem is maradt el: a témák sorrendjében 11, 32 és 28 pályamű érkezett. A díjazottak és dicséretet nyertek pedig valóban fiatal tehetségek voltak: Pap Endre, Kölcsey szatmárcsekei joggyakornoka, Kazinczy Gábor joghallgató Pesten, Nagy Imre és Szilágyi István debreceni református teológusok, Ajtay Gyula kolozsvári jogász. Debrecenben 1840-ben szinte „kihelyezett” társasági ülést is tartottak az eredményes szereplés öröme, amit Nagy Imre váratlan halála alakított át aztán emlékünneppé. (Az itteni „műhely” létrejötte és sikere Péczely József professzornak, a Kisfaludy Társaság tagjának volt köszönhető.)

A nem díjazott balladákban a legnehezebb feladatnak a krónikás források használata bizonyult, a pályaművek zöme nem is jutott tovább pusztán megverselésüknél. Gondot okozott például a történelmi nevek jó ritmust adó versbe illesztése. A pomerániai témában Miciszlav lengyel király a magyarosabb 'Miciszló', sőt a 'Miska király' névalakban is szerepelt. Leánya pedig, akinek kezéért és hozományáért a párviadal folyt, a legváltozatosabb neveket kapta: Kilda, Riksa, Riksa, Risa, Richáza. Hasonló zavar mutatkozott a Géza-Salamon történet esztergomi érsekének névhasználatában is: Deső ~ Desidér. A krónikák mellett egyetlen esetben fordult elő, hogy a pályázó történettudományi munkát, jelesen éppen Péczely Magyarország-történetét hivatkozta. Általában is egyetérthetünk tehát a pomerániai téma bírálóinak (Bajza József, Dessewffy Aurél, Szenvey József, Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály) véleményével: „...a balládai szabatoság és sebes menetek helyett, többnyire vagy lyrai ömledéseket, vagy bő terjengő festéseket” adtak.

Kedvezőbb képet nyújtott a verselés, minthogy az antik formákat iskolákban is oktatták és gyakoroltatták. A műfajnak megfelelően azonban ezek háttérbe szorultak, mindössze egy pályázó használta a hexameter hömpölygését. Helyébe a nyugat-európai verselés lépett, jambikus vagy trochaikus lejtésű sorokkal, általában laza félrímekkel. Formálódóban volt a többsoros balladai strófa, sőt monológokra is akadt példa. A jeligék megválasztása szintén mutat egyfajta fordulatot. Egy-egy bibliai hely, a történelmi téma indokolta Osszián- és érzelmes Ludwig Uhland-idézet és egy, Debrecenben szinte morálisan kötelező Szilágyi Sámuel szuperintendenstől származó igazság mellett gyakoribb az iskolás mottó (Seneca, Ovidius, Cicero, Iuvenalis – elvégre a történelem az élet tanítómestere), és kétszer került elő Schiller. Domináltak a magyar jelesek Csáthy Demetertől és Werbőczy Istvántól Kisfaludy Sándoron, Virág Benedeken, Döbrentei Gáboron, Bajza Józsefen, Helmezy Mihályon át egészen Berzsenyi Dánielig, Jósika Miklósig és Deák Ferencig, sőt Eötvös József. A legtöbben mégis Kölcsey Ferenc és Vörösmarty Mihály sorait választották jeligének. Ha viszont konkrét műfaji mintákat keresünk, akkor a jeligék között egyáltalán nem szereplő Czuczor Gergely számít atyámesternek. „Ki áll amott a dombtetőn?” – kérdi szabadon *Hunyadija* után a pusztaszeri téma 7. pályázója (valamilyik bíráló ceruzával át is írta), a válasz természetesen Árpád. De ez a szállóigévé, sőt diákmondókévé lett kijelölő kérdés a Géza-Salamon történet

egyik pályamunkájában is visszaköszön: „Ki robban el a hegy megett?” Ami a honfoglalást illeti, három beküldött versben is (17., 27., 28.) Árpád mint Attila egyenes leszármazottja és így jogos örököse szerepel, a 17. pályaműben pedig éjjeli látomásként fellép a Korszellem is (véltetően Vörösmarty *Árpád ébredése* című színházi prólógusának hatására), és a pusztaszeri törvényalkotás történelmi hozadékaként megjósolja a három tenger mosta magyar birodalmat.

Az első évek szinte napi feladatokat ellátó témakitűzései után a Kisfaludy Társaság pályázatain is elkövetkezett az a periódus, amely a nemzeti irodalmak korai, kialakuló szakaszában megkerülhetetlen: a műfajstruktúra körülhatárolása, a hozzájuk rendelhető írói eszköztár meghatározása. Elméletben és gyakorlatban is. 1840-ben a regény és a dráma sajátosságai, 1842-ben Szophoklész elemzésével a drámai cselekmény minbléte, 1843-ban a kortárs francia dráma jellemzése szerepelt a kiírásban.

Az elsőt Gondol Dániel nyert meg (ekkor nevelő Bécsben), korszerűnek nevezhető példatárral. A regényírók közül Goethe, W. Scott, Bulwer, Balzac, Paul de Kock, a hazaiak közül Jósika Miklós (*A csehek Magyarországon*) és Eötvös József (*A karthausi*), a drámaírókból Szophoklész, Shakespeare, Goethe és Dumas szerepeltek hivatkozásaiban, míg az esztétikai források közül Goethét, Hugo Blairt és Hegelt nevezte meg – természetesen Arisztotelész katharizis-elmélete és az iskolában is tanított Horatius (*Ars poetica*) mellett. Müller Godofréd pesti köz- és váltóügyvéd, jogtanár konkrét példák híján maradt alul; a nyeretlen harmadik pályamű azonban világosan megmutatta, mi az a színvonal, aki a reformkor utolsó évtizedében már elfogadhatatlan. Csak német tájékozódását mutatja, hogy a terminológiát mindenütt megadta eredetiben is; Shakespeare-t, sőt Victor Hugót is németül idézte. A Szophoklész-pályázatról 1972 óta, Solt Andortól tudjuk, hogy az ismét nyerő Gondol Dániel mellett a másik, nyeretlen pályamunka szerzője Madách Imre volt. Noha ilyenkor az utólagos szemlélő hajlamos a felszisszenésre, igazat kell adnunk a Lukács Móricból, Schedius Lajosból és Szemere Pálból állt bírálóbizottságnak. Madáchot fiatalkori drámáiban a kiemelkedő személyiség, a drámai jellem kérdései foglalkoztatták, és ezt az érdeklődését vitte át a cselekményt tárgyzó pályázatra. (A kortárs francia drámáról kiírt pályázatot, egyetlen indulóként, ismét a szorgalmas Müller Godofréd nyerte meg. Abban az esztendőben, amikor Henszlmann Imrét is a Kisfaludy Társaság tagjává választották, s ő meg Bajza József vitatkozott Shakespeare-ről és a francia drámáról.)

Az elméleti pályázatok közül kiemelkedett az 1841-ben meghirdetett, amely a magyar irodalom (és mögötte a politika) egyik kardinális kérdését vizsgálta meg: „Mit értünk nemzetiség és népiesség alatt a költészetben? S különösen a magyar költészetre mennyi és milly befolyást gyakorolt a népi elem?” A bírálatra Toldy Ferencet, Szemere Pált és Szontagh Gusztávot küldték ki. Először fordult elő a pályázatok történetében, hogy a beküldött művek igen széles szóródást mutattak – és először, hogy a bírálók a nyilvánosság elé vitték nézeteltéréseiket. Ezt a pályázatot is Müller Godofréd

nyerte meg (2:1 szavazati aránnyal), aki egyedül helyezte írását bölcséleti alapokra, ám a filozófus Szontagh rosszallását éppen ezzel, hegelianus nézeteivel vívta ki.

Szontagh a 2. számú pályamunka mellett érvelt. A jellemzően a konzervatív Császár Ferentől vett jeliségű mű ismeretlen szerzője igencsak sommásan definiált. Szerinte a 'nemzet' az egy honban, azonos jogokkal és nyelvközösségben élők csoportja, míg a 'nép' az országlakosok összességét jelenti. A hagyományos nemesi nemzetfelfogás némileg korszerűsített változata szerint, ennek megfelelően az irodalmi feladatok is könnyen kioszthatók: a 'nemzeti költő' a nemzet polgári életével, dicső múltjával és/vagy leendő felvirágzásával, míg a 'népköltő' „a nép házi vagy magány életével foglalkozik” műveiben.

A bírálók által partikulárisnak minősített és valóban nem átfogó, 1. számú pályamunka ennél több érdekes részlettel szolgált. Írója a Nagyszombattól 15 km-re fekvő, Vág-parti Szereden általa 1840-ben gyűjtött 12 magyar és 3 szlovák népdalt közölt (az utóbbiakat saját fordításában), hogy egybevetve őket, a népjellemről értekezhesen. A magyart a régihez ragaszkodás, a lassú haladás kedvelése jellemzi, szabadságszeretetéhez béketűrés társul. Meg is jegyzi: nálunk nem lesz forradalom. Ennek némileg ellentmond, hogy a magyar nép a szerző szerint „határtalan bizodalmat [érez] a király eránt, és engesztelhetetlen gyűlöletet földes urok eránt.” A köznépről – szinte visszaigazolván utólag a ballada-pályázatok sorozatos kiírásának indokoltságát – megjegyzi még: „...neki múltja nincs, nem törődik saját honján, mert hol joga nincs, ott hazája sincs.” Hiábavaló dolog lenne tehát a népköltészetben hazafias vagy harci poézist keresnünk. Az irodalmi népiesség újabb képviselői közül Kölcseyt, Vörösmartyt és Garay Jánost említette, ám népdal-fogalma – a kor gyakorlatával szemben – szinte folklorisztikusan szűk; szűkebb, mint aminek alapján Erdélyi János meghirdeti majd a Kisfaludy Társaság népdalgyűjtő programját: „Népdall alatt nem azokat értem, mellyeket Ányos, Csokonai s a Kisfaludiak költöttek, mert bár azok közül némellyik meghonosult a nép közt, még sem mondhatom, hogy szellemökben van irva; paraszt legények és leányok költik az igazi népdalokat, s rendszerint többen...” Az elfogultatlanság és az irodalmi utalások alapján arra gyanakodhatunk, hogy a tanulmányt honorácior (nem-nemesi értelmiségi – lelkész, kántor, tanító) írhatta, aki maga is foglalkozott alkalmi költészettel, és életközben figyelhette meg a folklorizálódás folyamatát. (Ányos „Ím, koporsód ajtajánál...” kezdetű költeménye ugyanis ebben a korban tipikus halottbúcsúztató kántor-vers, s a Kisfaludyak többes számú említése szintén értelmiségi közegre utal.) A nemzetiségen [= nemzeti jellegen] pedig ezt értette.: „A költészetben a nemzetiség a költőnek azon ihletése vagy modorja, mellynél fogva nemzete gondolkozását, érzeményét, jellemét, vágyait, olly hiven festi, hogy abban minden honfi önképét ösmeri meg.”

A 3. számú pályamunka ezzel szemben a lehető legtágabb fogalmat használta a 'népies'-re, a műveletlen közönség tetszésére számító 'népszerű'-vel tévesztve azt össze. A 'nemzetiség' szerinte a tárgyválasztásban és „a kivitele jellemében” mutatkozik meg;

ez utóbbit azonban nem részletezte. Történeti bevezetésében kikelt az iskoladramák játszása ellen, mivel nemzetietlenek, velük szemben a nemzeti költészetet Ányos Pál és kortársai verseitől számította. Említette az országos sikerre eddig még nem jutott *Bánk bánt* is – mint Kisfaludy Károly hatását mutató drámát.

Ez a pályázat nem azért volt jelentős, mert fogalmilag bármit is tisztázott volna. Hatása inkább azon mérhető, hogy felgyorsított egy folyamatot. Az 1842 januárjában taggá választott Erdélyi János székfoglalóját *A népköltészetről* tartotta, 1843 decemberében pedig tanulmányt olvasott föl *A magyar népdalköltészetéről*, aminek hatására a Kisfaludy Társaság döntött a népdalok és népmondák egybegyűjtéséről, kiadásáról és a Magyar Tudós Társaság megkereséséről, dalgyűjteményei átengedése céljából.

Más esetekben is kimutatható a reformkori pályázatok továbbgyűrűző hatása. Egressy Gábor, mint említettük, nem pályázott végül a színészeti kézikönyvre, de elkezdte gyűjteni az anyagot nagy munkájához, *A színészet könyvéhez*, amely 25 évi csiszolgatás után 1866-ban jelent meg, és a Színészeti Tanoda első mesterségtankönyve lett. Vörösmarty Mihály, mivel a Kisfaludy Társaság tagjai (éppen a fiatalok védelmében) előbb nem is indulhattak, utóbb indulhattak, de díjat nem nyerhettek a pályázaton, többször is párhuzamosan dolgozott. A legelső pályázattal egy időben, 1837-ben írta meg az Athenaeum számára az *Elméleti töredékeket*, az első rendszeres magyar romantikus dramaturgiát. 1842-ben, amikor társasági dal (akkori szóval: „kördal”) volt a szépirodalmi téma, a határidőn belül vetette papírra és adta közre a *Fóti dalt*. Némileg bele is zavarva a pályázatba. A nyertes ugyanis Lauka Gusztáv, a Magyar Tudós Társaság írnoka, a Nemzeti Kör jegyzője lett, aki nemcsak Vörösmarty-jeligét választott, hanem idézett is pályaművében a *Fóti dalból*, amely tehát voltaképpen – amint a bírálóbizottság megállapította (egyébként Vörösmarty is tagja volt) – „egy ismeretes körének visszhangja” Lauka furcsa sikere és díja, mint viszonylagosan legjobb, de nem jó műé megszólalásra készítette a Pesti Hírlapot (1843. február 16-án). A cikkben a vonatkozó szabály, a mindenképpen kiadandó díj megváltoztatására kérte a Társaságot: az ilyen jutalmazás nem válik hasznára az irodalomnak, fölös pénzfecsérlés, a jutalmazottat pedig megalázza. (A forradalomig nem történt változás.) Lauka verse viszont egy parodisztikus *Kördal* megírására serkentette Petőfi Sándort 1843 nyarán, amelyben papucsférjek kórusa zengedez a kocsmában. (Igaz, a baráti köréhez tartozó szerző iránti tapintatból és talán Vörösmarty iránti tiszteletből életében nem publikálta.)

A szépirodalmi pályázatokban folytatódott a műfajok átromantizálásának gyakorlata: 1840-ben történelmi tárgyú költői beszély, 1841-ben társadalmi szatíra, 1842-ben pedig a már említett, a közköltészet mulatónótáit kiszorítani akaró „nemesebb társaságok hangján énekelhető” dal volt a kitűzött téma. Az érdeklődés nem csappant meg: 29, 20, illetve 24 pályamű érkezett. A nehezen megfogható „költői beszély” tág fogalomnak bizonyult; jött több ballada, rege, elégia is. Noha a kiírás nem szorítkozott magyar témára, mindössze egy *Marius Carthagó romjain* akadt, ám az is ossziáni jellegével és olyan szöveggel, hogy a cím akár mindegy lehetett: „Csatáztak a hős honfiak,

/ Az ősi szent honért, / Hogy éljen és szabad legyen / Készek áldozni vért...” A magyar történelemből vett néhány pályamű egyébként is a cenzúra határait súrolta, bár a dicséretre érdemesített Szilágyi István *Pontuszperti sírja* nem írta le Rákóczi nevét, a „Siculicidium” jeligéjű, madéfalvi székelysirató pedig az ellenséget nem nevezte meg. Folytatódott a fiatal írók menetele. A nyertes és dicséretet is szerző Szilágyi mellett az erdélyi Medgyes Lajos, valamint két egri kispap, az ottani olvasó és önképző társaság tagjai, Tárkányi Béla és Pájer Antal kaptak dicséretet. Ebben a vonatkozásban nem túlzott tehát a 1841. február 6-i, IV. közülesen Székács József, hogy „ez intézet a kitűnő fiatal tehetségek ébresztésének nem egészen haszontalan eszköze.” Szavait visszaigazolhatja a pályázatra késve beérkezett munka, amelyet emiatt nem bíráltak, és amelynek ezért „névretjítő levele” is fennmaradt. Egry Sándor „törvénygyakornok”, azaz jurátus írta az Ugocsa megyei Halmiból, és kérte a bírálatok megküldését, hogy *Nándorfehérvár ostroma* című munkája hibáiból okulhasson.

A szatírapályázat darabjai érthetően erős antik formakövetést mutatnak, tárgykörük azonban kellőképpen tág: két-két mű foglalkozott a maradisággal és a női divathóbortokkal, de akadt, amelyik a tisztújítási visszasságokat, a születési előítéleteket vagy éppen a kártyaszennvedélyt tűzte tollhegyre. A pályázat jelentőségét azzal is kiemelték, hogy gazdagon jutalmazták; sem előtte, sem utána nem volt ilyen áradása az elismerésnek. A díj mellett (Vajda Péter *Vegyes házasság* című műve nyert) öt dicséretet is kiosztottak.

Toldy Ferenc 1843. február 6-án nagyhatású előadást tartott a VI. közülesen, *Szépirodalmunk jelen állapotjáról s néhány jámbor ohajtás* címen. A fiatal írókhoz fordulva, állást foglalt a korai közlések ellen, minthogy az időszakai sajtó szerkesztőségi fiókjai (tegyük hozzá: a piacosodó, kapitalizálódó irodalmi élet jelképei) megteltek a „féltség”-ekkel, aminek oka „a készüllet hiánya”, az irodalom esztétikai, filozófiai, történettudományi megalapozottságának elhanyagolása. A műfajcsoportokat sorra véve: az epikában a regény, a novella, a ballada és a legenda mellől hiányzik az eposz („a magyar Ilias”), a polgári eposz, a vígeposz (Gvadányi József, Verseghy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály óta műveletlen terület), a költői mese (Vörösmarty *Tündérvölgye* óta), a rege és a monda. A színpadi irodalomban kevés az eredetiség, a bécsi népszínpad műfajai dominálnak, amik helyett inkább a francia vígjáték és vaudeville szolgálhatna mintául. A lírából a romantika kiűzte a mitológiát, helyette azonban más szélsőségek jelentkeztek, költőink „különösnek, meglepőnek, bizarrnak keresésébe s fitogtatásba tévedtek.” A szerelmi téma túltengése, a hazafiság elkoptatása együtt járt a „festő költészet” és az „észköltészet” elhanyagolásával. A formakultúra terén is sok a tennivaló: a magyaros versmérték elmélete kidolgozatlan, empirikus rímtechnika uralkodik. Egész sor európai és Európán kívüli műforma ismeretlen nálunk, amit műfordításokkal lehetne honosítani.

Az utókor, persze, könnyen mosolyog ezen a hiánylistán, hiszen tudja, hogy tekintélyes hányaduk egy éven belül, Petőfi Sándor és Tompa Mihály föllépésével, Szigligeti

Ede népszínműveivel megoldódott – a kortársak ezt azonban nem tudhatták: Toldy felsorolása évekre meghatározta a Kisfaludy Társaság pályázatait. Már az 1843-as kiírásban tanköltemény szerepelt, amelyet 1845-ben vígeposzpályázat követett, 1846 népies „költői beszély” a nép ajkán élő hősről, 1847-ban ugyanez Széchy Máriáról. Az elméleti kiírások sorában a korszerű eposz ismérveit firtatták (1844), a magyarok ősvallásáról szólt az 1846. évi pályázat, míg 1847-ben az elbeszélő költészet műfajstruktúrájáról vártak műveket. De itt említhető az a szonett-elméleti pályázat is, amelyet Császár Ferenc íratott ki az általa gyűjtött 12 aranyra, és amelyet Hazafidjnak nevezett el.

A 19 tanköltemény ismét egy klasszikus műfaj átromantizálását mutatja: főleg a játékszenvedély és a bujaság ellen szóltak, de a bibliai „tékozló fiú” helyett inkább már az élet értelmét, a boldogságot kereső ifjú jelenik meg bennük. Kölcsey és Vörösmarty jeligének választása (négy-négy alkalommal) pedig jól mutatja, hogy a pályázók kit tekintettek erkölcsi példaképnek. Mivel ezúttal is akadt három elkészített munka, amit nem bíráltak, de archiváltak, ismét megtudhatjuk két pályázó kilétét: Simándi Kenézy Lajos, füzesgyarmati „fitanoda igazgató” és Székely József, Debrecenben „az esztani pályá 3dik évit halgató [!]” diákja küldte be őket.

Hogy az 1845. évi vígeposzpályázatot Arany János nyerte meg *Az elveszett alkotmány*al, eddig is tudtuk. Az Évlapokból azt is, hogy „a külön kiadás a középponti könyvbíráló szék által eltiltatott”, s mivel az aggályos szerző is visszakérte javításokra művét, az csak 1849-ben jelenhetett meg, az Évlapok VII. kötetében. Ami aztán oka lett Arany megkésett pályakezdésének, és annak, hogy a közvélemény (még Petőfi is) csak második pályázatnyerésére, a *Toldira* figyelt föl. Most azt is elolvashatjuk, kik ellen versenyzett *Az elveszett alkotmány*. A négy nyeretlen mű közül az egyik a Pázmán lovag történetet dolgozta föl, jól folyó hexameterekben. Egy későbbi, de XIX. századi rájegyzés szerint „Vasvári Pál kézírata”: Nem lehetetlen, hogy a 19. életévében járó majdani márciusi ifjú első kísérletéről van szó, mert a munka inkább történészi, mint szépírói ihletésű: okleveles források és Horváth Mihály nyomán dolgozott, és még a mellékszereplőket is okleveles utalások hitelesítették a hozzáfűzött jegyzetekben. Két másik, kortárs történet kis igényű: egy Bögösi nevű, kollégiumot végzett kántortanító pályakezdése és viszontagságai aligha adnak vígeposzi témát. Hasonlóan egy adoma csupán a nyírségi Szögfalu (nem létező település, hanem településtípus) bocskoros nemeseinek megszaladása a franciáknak nézett kenderkévék elől. A *barlang szörnye* írója viszont valóra váltotta a jeligének választott Vörösmarty-idézetet: „Nincs kedvem, sem időm mindennapi dolgokat írni...” Dömsöd vitéz kalandjai, a rémek csatája, a három csavargó szerepeltetése a részletekben is a fiatal Vörösmarty hatását tükrözi egy, a téren és időn túllépő romantikus fantáziával megírt, (mi tagadás) zavaros történetben.

A *Toldi* 1846-ban 13 művel vetélkedett, ezekből azonban feltűnően sok, 7 darab hiányzik. Minthogy a nép ajkán élő hősről kellett írni, a választás eleve leszűkült. Akadt még egy „Toldi mátkája”, két Mátyás-történet – a kolozsvári bíró meséje és egy neszmélyi monda, a jobbagysanyargató Gara földesurat felakasztató (!) királyról

– és több munka, amely nem országosan ismert hagyományhoz kötődött. Beke Pál (1. számú pályamű) a török időkben a szolnoki barátok juhásza volt, akinek kalandjai a katonafogás előli szökéssel kezdődtek – a rosszul komponált, szétfolyó történet mintája kétségkívül a *János vitéz* volt. Csobor vitéz Nagy Lajos korában élt, a róla szóló mondát a pályázó a Kisfaludy Társaság kiadta *Népdalok és mondák* egyik kötetéből vette. Vékony János kuruc vitézből lett a belgrádi csata hősi halottja a török ellen Pálffy seregében – ez a beszély éles Rákóczi-ellenességével kelt figyelmet.

1847-ben – mint köztudomású – a népies triász mindegyik tagja kidolgozta a Széchy Mária-témát, de (különböző okokból) egyikük sem vett részt a pályázaton, amelyre így mindössze három munka érkezett. A díjat – Petőfi, Arany és Tompa távollétében – ifj. Szász Károly nyerte (*Murány hölgye*). A másik két mű ismeretlen szerzője megpróbált fölülkerekedni a téma belső ellentmondásain. Kétféle módon – egyaránt sikertelenül. A 2. számú elhagyta a „párt”-szempontokat; nála a szerelmes nő, a honleány szereti a nagy férfit, a honfit, és még is küzd érte – ami viszont oda vezetett, hogy nem tudott épkezláb cselekményt produkálni. A 3. számú munka teljes cselekményt adott, sőt megtoldotta azt egy sikeres hajnali ostrommal, a kapituláló várnépből így lett násznép.

Az elméleti pályázatok továbbra is csekély eredményt hoztak. A korszerű eposzról a három pályázó nem tudott érvényes igazságokra jutni; az elbeszélő költészet egyetlen és díjat is nyert versenyzője (Lakner Sándor) pedig csak műfaji felosztást adott, és az általa felsoroltak majd mindegyikéhez hozzátehetette, hogy 1847-re a magyar irodalom is produkált hasonlót. A szonettet kiemelten művelő Császár Ferenc korántsem véletlenül választotta ezt a műformát a kiírás tárgyának. A négy pályázó közül három valóban kiemelte az ő ebbéli tevékenységét; a korhangulatra és az irodalmi életre jellemzően viszont a 3. számú pályamű szerzője mentegetőzött is azért, hogy Császárt dicsérte. A nagy egyetemes anyagismerettel megírt munkák abban azonban nem tudtak megegyezni, ki írta az első magyar szonettet. Ketten Csokonai Vitéz Mihály és Farkas Károly nevét említették Kazinczy előtt, ketten Kazinczy *A Sonett musája* című művét (1809) említették. A 2. számú pályamunka beküldője Bangó Péter aradi nevelő kiadatlan szonett-koszorúját is közölte (*Adelinához*), ami erős gyanút kelt, hogy vagy maga a pályázó volt Bangó (aki egyébként két elméleti pályázatot is megnyert), vagy egyik közeli barátját kérte meg erre a szívességre.

Az elméleti pályázatok közül ismét az bizonyult a legérdekesebbnek, amelyik a napi, kritikai gyakorlathoz kapcsolódott, az 1845. évi kiírás: „A fenséges és a népies fogalmáról. Egy felől a nagynak és fenségesnek fogalma a dagállal és a hamis pathosszal, más felől a népiesé az aljasnak fogalmával gyakran öszve zavartatván: hozassanak a fogalmak tisztába, s honi íróinktól vett példákkal világíttassanak.” Három munka érkezett. Közülük a nyertes Bangó Péter nyert hegelianus szépségfogalmával, a „népszerű, nem aljas” példái között említette a két Kisfaludy, Vörösmarty, Czuczor, Erdélyi verseit és „Petőfy sikerültebb népdalait”, míg az aljasra két példája akadt: Csokonai

Vitéz (a *Békaegerharccal* és a *Dorottyával*) és Petőfi (*A helység kalapácsa* négy helyével meg az *Ebéd után* című versével). Toldy és Szontagh ezúttal nagy egyetértésben bírált (Péczy írásban mondott véleményt). A szépség fogalmáról szükségesnek tartották megjegyezni, hogy „a fenséges e szépnek csak egyik neme”, majd – ismét – a nemzeti és a népies költészet definiálásába fogtak, bizonyítva az 1841-es pályázattal való eszmei jogfolytonosságot. A ’nemzeti’ most már további megszorítást kapott, amennyiben a művelt ember reflexiójának minősült, szemben a nép természetes, romlatlan eszét és érzéseit tükröző ’népies’-sel. Minthogy azonban „romlott s durva nép” is létezik, ez lehet olykor erkölcstelen, trágár. (Megjegyzendő, hogy Erdélyi a népdalgyűjtés során ezek beküldését is kérte.) Egyetlen pályamunka sem szólt (a bírálók által szintén helytelenítve) a politikai prózában megjelenő dagályról, hamis pátoszról. Jól látható, hogy az 1841 óta eltelt évek irodalmi történései (Petőfi népdalkorszaka, Szigligeti népszínművei, a politikai publicisztika és röpirat-irodalom élesedése) konzervatív irányba tolta el a bírálók véleményét; szemlátomást Toldy hiánylistája sem úgy teljesült, ahogyan ő azt elképzelte.

Toldy mellett még egy következetes szempont érvényesült a kiírásokban, az Athenaeum lezárása után történetíróként működő Bajza Józsefé. Ő egyetlen felolvasását a Társaságban készülő világtörténetéből tartotta, hogy példát állítson, mintát és buzdítást adjon „a magyar történetekből vett valamely szakasz prózai leírása”-hoz (1844. évi pályázat). Természetesen tagja volt – Czuczor Gergely és Bártfay László mellett – a 16 beküldött munkát megítélő bírálóbizottságnak is. Megint dominált a debreceni műhely: „Fónyad István”, a díjazott Szilágyi Istvánnal volt azonos, a Thököly Imréről szóló 3. számú pályaművet (*Vértanú*) szerzője Péczelynek dedikálta, és a 4. számú munka (*Az utósó Árpád*) is őt nevezte meg fő forrásául. A krónikás forrásokat és az újabb történetírókat egyaránt felhasználó művek átfogták a magyar história régmúltját: a Szent István halála utáni első trónviszályoktól I. Lipótig (akiről Szilágyi értekezett). Sikernek tekinthető az is, hogy a nemzeti irodalmi romantika által unos-untalan feldolgozott tárgyak mellett (Várna, Hunyadi László, Mohács, Szigetvár) más témákat is feldolgoztak.

A legérdekesebbnek a kései olvasó számára mégis a költő és hadvezér Zrínyi Miklósról íratott tanulmányok (1847) bizonyultak, amelyekről 1848. február 1-jén, szinte a forradalom küszöbén döntöttek. A három műből kettő életrajzot és némi hadtörténetet adott. A 2. számú pályamunka azonban, Vasvári Pál tanulmánya kiemelkedő képességeket árult el. Egységben tárgyalta Zrínyi életművét, ő „a magyar nemzet első lángesze volt”. Költői minőségében is az őt felfedező romantika elődje (nemcsak a *Szigeti veszedelem*, de versei alapján is): szabadon csapongó fantázia, szabatos nyelvhasználat jellemezte, miközben harcolnia kellett a négysarkú vers ragrímeltetése ellen. Amíg a 3. számú szerző elfogadta a vadkan-elméletet Zrínyi haláláról, az 1. pedig a talányos „méltatlan halál” kifejezést használta, addig Vasvári kifejtette, hogy a vasvári béke tisztességtelen volt, mert a magyarokat a törökökkel tartotta féken, az emiatt visszavonult

Zrínyi pedig merénylet áldozata lett. A Szilágyi István-elégia, a *Pontuszparti sír* után másodsor fordult elő, hogy a díjazott mű közlését az Évlapokban sem lehetett megkockáztatni.

1845-ben megvalósult, amit az alapszabály még csak óhajként fogalmazott meg, a hazafias megajánlás. A Marczibányi-alapítvány általános rendezése során, amelyet 1815 óta Pest vármegye kezelt, és ebben az évben adott át a Magyar Tudós Társaságnak, a majoreszki felesége, Marczibányi Lajosné Motesiczky Vincencia évenként 12 aranyat ajánlott föl a Kisfaludy Társaságnak is, hogy abból „leginkább némbéri tetteket és történeteket” írasson meg és jutalmazzon. Ebben – a színvonal emelése céljából – a Társaság tagjai is részt vehettek és nyerhettek. 1848-ig három pályázat valósult meg: 1845-re meg nem határozott témájú költői beszélyre, 1846-ban legenda írására Bosnyák Zsófiáról (a murányi történetben szereplő Wesselényi Ferenc első, szent életű feleségéről), míg 1848-ban Árpádházi Szent Erzsébetről vártak, ugyancsak legendát. A téma megadása azonban csökkentette az érdeklődést: 10, 6, 3 pályamű érkezett.

Az első pályázat tíz indulója közül hárman – s ez is a „költői beszély” változatlan fogalmi tisztázatlanságát mutatja – prózában adták be művüket. Ami a témákat illeti, a Nápolyi Endre-történetnek (2. számú) az kölcsönzött némi újdonságot, hogy ezúttal a királyfi Izolda nevű dajkája lett a főszereplő, míg a 3. számú pályázó Zrínyi Ilona egész élettörténetét fölvezolta Thököly Imrével kötött második házasságától közös száműzetésükig. A függetlenségi témák erősödését jelzi az is, hogy a 6. számú munka szerzője az Ottlik család nyitrai levéltára alapján Caraffa eperjesi vésztörvényszékéről írt. Bosnyák Zsófia élete jóval kevesebb lehetőséget kínált: már-már szentként jelenik meg előttünk, akinek imájára megtér hozzá a hűtlen Wesselényi (kétszer), máskor imája a csatában menti meg férje életét, amiért saját korai halálával fizet (szintén két alkalommal). A Motesiczky-díjat egyébként mintha a rutinos Garay Jánosnak találták volna ki: mindkétszer ő nyert.

Az 1848 februárjában kihirdetett négy pályázat eredményhirdetésére csak 1862-ben kerülhetett sor. Az utolsó, 1848. november 20-i ülésen a Kisfaludy Társaság tagjai annyit rögzíthettek, hogy a II. József-életrajzra az addigi határidőre egy, a Szent Erzsébet-legendára három munka érkezett. „...az utána következett február 6-kán Budapest nem volt a haza fővárosa, nem is város többé, hanem császári tábor.” – amint Greguss Ágost titkár jellemezte az akkori helyzetet 1862-i jelentésében.

Közzjáték

A szabadságharc bukásával a Kisfaludy Társaság nyilvános tevékenysége éppúgy megszűnt, mint a Magyar Tudós Társaságé. Pénzalapja azonban megmaradt, így nem veszett el a remény a pályázatok majdani újraindítása iránt. Az 1852. évi egyleti törvény megjelenése után a társaság 1853-ban benyújtotta alapszabályát. Négy év után, a megújított kérelemre új, módosított alapszabályt kértek, majd annak módosítását. Ezután két évig megint nem történt semmi. A működési engedélyt a Társaság csak

1860. április 6-án kapta meg, május 2-án közzölték ezt Eötvös József elnökkel; az első ülésre május 24-én kerülhetett sor.

Az 1860. augusztus 1-jei tisztújító ülésen nyújtotta be Toldy Ferenc igazgató terjedelmes, tízoldalmi javaslatát a Társaság működésének megújítására. Elaborátuma egy, az irodalmi mozgásokat nem követő, hanem irányítani akaró Kisfaludy Társaságot vetített előre – annak szellemében, hogy az 1850-es években az eszmék bukása egyik okának tartotta az irodalom esztétikai ellenőrzése helyett politikai irányítás alá kerülését. Megállapította, a „széptudomány” művelésében az eddigi gyenge anyagi feltételek nem engedtek egyebet, mint jutalomkérdések és a tagok tanulmányai által egyes pontok [részletkérdések] kidolgozását. Feltűnő, hogy az előterjesztés a feladatok között említésre sem méltatta a Kisfaludy Társaság 1848 előtt kiemelten kezelt pályázati tevékenységét. Az irodalmi ízlés befolyásolására sokkal fontosabbnak nevezte – például – Shakespeare műveinek lefordítását, valamint külföldi regénytár kiadását.

Az 1850-es és az 1860-as évek fordulójának nemzeti felbuzdulása – hasonlóan a Magyar Tudományos Akadémiához – viszont megteremtette a Kisfaludy Társaság működésének szilárdabb alapjait. Eötvös József elnök 1860 őszi felkérésére alapító tagok sokasága csatlakozott. 1863-ban például a 150 főre szaporodott alapítóktól befolyt tőkekamatok, a kiadványokért befizetett évdíjak az előző évihez képest csaknem 1500 forinttal több bevételt hoztak. Ezzel létrejött az a helyzet, hogy Eötvös József elnök és Toldy Ferenc igazgató (augusztus 1-jétől helytartó elnök) eltérő irodalomszemlélete – akár 1858 és 1861 között a Magyar Tudományos Akadémián – a gyakorlatban vizsgáljon. Eötvös ugyanis (1862. évi elnöki beszédének tanúsága szerint) változatlanul hitt abban a régi liberális illúzióban, hogy nálunk kellő odafigyeléssel el lehet kerülni a Nyugat-Európában már markánsan jelentkezett és megfigyelt kedvezőtlen tendenciákat. Az irodalom terén erre a hazafias jelleg adott neki garanciát.

Az 1848-ban nyitva maradt pályázatok ügyét hamar lezárták. A II. József-életrajzra egy, a Szent Erzsébet-legendára három pályázat érkezett. Az előzőt nem díjazták. A benne megfogalmazott „önálló, pártatlan, őszinte, alattvalóit szeretettel” kezelő uralkodó eszményképe a provizórium idején nem volt aktuális; a kalapos király levont legfőbb élettanulása (a nemzetek nélkül nem lehet kormányozni) még kevésbé. A legenda ügyében megoszlott a vélemény: a bírálók az egyik művet díjazni akarták, a közgyűlés azonban felülbíráltta őket.

Az első új pályázatot a Toldy-féle előterjesztés szellemében „Széptani elvek fejlődése Szerdahelyi Györgytől 1830-ig” témára, egyfajta esztétikai kézikönyvre írták ki, de sem 1862-ben, sem 1863-ban nem érkezett munka, pedig a második kiírás alkalmával a díjat 25-ről 50 aranyra emelték, és a Társaság tagjai is pályázhattak. A kudarc után visszatértek a reformkori gyakorlathoz: a szépirodalmi pályázatok anyagából levonható elméleti résztémák kiírásához. A módszer átmenetileg sikerrel járt. A balladapályázatra (1863) 35 pályamű érkezett, és a bírálóknak igen rangos bizottság fogott neki: Arany János, Gyulai Pál, Egressy Gábor. Még mindig a történelmi balladák voltak

túlsúlyban, Arany első korszakából az *Ágnes asszony* tűnt könnyebben utánozható mintának, a népballada és (amint a bírálók fogalmaztak) az „északi” ballada hatása azonban elenyésző maradt. Bőven akadtak verses elbeszélések, legendák, allegóriák – indokoltnak látszott a ballada műfajelméletét pályázatra kitűzni. A verselés nem nevezhető változatosnak: magyaros ütemezésű, félrimes strófák domináltak, ami az asszonancok használatát is említve a lehető legkényelmesebb formának bizonyult epigonok számára. Tóth Endre díjnyertes munkája, a *Halvány Panna* viszont ismét fölvetette, és ezúttal döntésig vitte a „viszonylag legjobb” jutalmazásának kérdését. A nyertes mű ugyanis „egy ismeretes ballada benyomását érezteti, s ha nem épen öntudatos utánzással, de oly reminiscenciának mondható, mely tönkre tesz minden eredetiséget”. A megsértődött szerző a díjat visszaadta, Aranyynak kellett őt békítgetni, de ezután csak „önálló becsű” munkákat értékelték. A mai szemlélő mintha az *Ágnes asszony* paródiáját olvasná a börtönablakban időnként megjelenő 100 éves asszonyról, akinek szeretője egykor szöveget ütött a férj fejébe, és most a nő saját fejét rázza, a bűnjelszög csörög-e benne?

A ballada-műfajelméletre 9 munka érkezett, és közös bennük, hogy már Arany első balladakorszakának eredményeire támaszkodhattak. A pályadíjat Greguss Ágost nyerte (jeligéje a máig élő népszerű definíció volt: „Tragédia dalban elbeszélve”), de több szerző is – részben német esztétikai minták alapján – hasonló meghatározást kerülggett: 6., 7., 9. pályamű. Érdekes, hogy a 8. számú pályamunkát, amely egyébként félreértve a kiírást, egy „Mátyás király Bécsben” című balladatervet tartalmazott, autográf rájegyzése szerint Arany János vette át, 1861. december 31-én.

A Toldy-féle elméleti irányítás után azonban ez a reformkorra visszavezethető pályázati modell is csődöt mondott. A balladánál „könnyebb nem”-nek nevezett elégiapályázatra (1864) ugyan 29 mű érkezett, de díjazni ismét nem tudtak. A bírálóknak (Jókai, Székács, Tóth Kálmán) ráadásul szemet kellett hunyniok a tematikai korszerűség fölött is: nem kevesebb, mint hét esetben bújtatott 1848/49-es és emigráns elégia-tárgy került föl. A ráépülő elégia-műfajelmélet sikertelen maradt, az 1865-ben jött egyetlen munkát elutasították; a megismételt kiírás három darabja közül Abafi-Aigner Lajos nyert, de megint csak viszonylag legjobbként. (Munkáját nem is a Társaság adta ki, önálló kötetben jelent meg 1869-ben.)

A kiutat a lehető legrosszabb úton-módon keresték: az 1848 előtt sem tisztázott „költői elbeszélés ~ beszély” ismételt kiírásával (1865, 1866). Az özönlő epigonművek – 35, illetve 28 darab – arra készítették a bírálókat (Gyulai, Pákh, Tolnai Lajos), hogy 1867-ben ők adjanak, ha megkésetten is, definíciót: „...szintoly távol a balladai szaggatottságtól és tömörségtől, mint a lyrai áradástól, epikai magasb emelkedés nélkül, csendes folytonosságban siet célja felé, s tárgyban, helyben átmenetül szolgál a prózai elbeszéléshez.” Ennek a bonyolult kívánalomnak legközelebb Arany László tudott eleget tenni, *A délibábok hőisével*... A beküldött nagyszámú mű széles skálán mozgott: a regetárgyaktól a ballada felé hajló történeteken át az anekdotáig. Kedvükre

megszólalhattak bennük a Petőfi- és (kisebb számban) az Arany-epigonok is. Az itt is felbukkant 1848-as történetek tematikája megint említetlenül maradhatott, a rossz poézis erre menlevelet adott a bírálóknak.

1866-ban a Kisfaludy Társaság – a Toldy Ferenc vezette reformbizottság javaslatára – „széptudományi intézette” alakult. Az ízlés nemesítésének új, tágabb célkitűzésébe belefért a társművészetek irodalmának figyelése és művelése is; mindez az eddiginél nagyobb nyilvánosság mellett.

A pályázatok ügyét persze az új alapszabályok nem oldhatták meg. A pályázatok még meglévő tekintélyének és a lassanként megfogalmazandó kétségeknek jó és kevésbé ismert példája Kiss József álneven írt ponyvájának, a *Budapesti rejtelmek*nek egyik utalása. Az 1873-ban írt, de 1863-ban játszódó regény egyik hőse, Lengfeli Titusz ifjú és persze pénztelen költő „szomorodott szívvel gondolt azokra a száz aranyokra, miket a Kisfaludy Társaságnál mindig mások szoktak elnyerni, kik pedig genie dolgában messze mögötte állanak”.

A kapitalizálódott irodalomban

A kiegyezéssel és a nyomában megindult gazdasági fellendüléssel a változatlanul szerzői jogi tisztázás nélkül működő, de már sajátos piaci viszonyait addigra kialakított irodalom is új helyzetbe került. A jelenségek nem voltak ismeretlenek. Schedius Lajos már 1843-ban a haszonelvűség előtörése miatt kesergett a Társaságban, a „galád anyagi irány mérge” ellen a költészet segítségével kell megteremteni a külső (anyagi) és a belső (szellemi) élet harmóniáját. Az új kihívásokra viszont a régi válaszok nem voltak elegendők.

Az induló állapot fölméréséhez két pályázat kínál kiindulási alapot: az 1867-ben első ízben kiírt műfordítói („az újabb irodalomból”) és az 1868. évi szatírapályázat. Az előbbiben nem volt megkötés, így az valós világirodalmi tájékozódást mutatna, ha nem csupán öt kéziratot ismernénk az állítólag beérkezett húszból. Győry Vilmos nyert a svéd Frithiof-mondával, de készült Longfellow, Thomas Moore és Ludwig August Frankl-átültetés is. A 17 szatíra éle természetesen sokfelé vágott, de néhány főirány mégis kirajzolódott. Az *ember tragédiája* szóhasználatát átvevő „nyeglék”, a sarlatánok közé sorolhatók a „fertyalmánások”, a protekciókeresők, a nemzet gyengeségét hirdető, 48 értékeinek kétségbe vonói. Már is növekedett az alig újraéledt politika művelői, elsősorban álhazafias frázisaik iránti ellenszenv. Ugyanakkor kedvezőtlen tendenciák is jelentkeztek. Két pályamű, a díjnyertes Komócsy Józsefé és a 11. számú – mintegy megelőlegezve az 1877-ben kirobbant kozmopolitizmusvitát – a világfájdalmas, idegen divatokat követő fiatal irodalom ellen foglalt állást; a 9. számú munka az ortodox zsidóságot is a nemzetrontó tényezők között említette, míg a 15. szatíra a nőemancipációt ostromozta. Másfelől nem tűnt el a függetlenségi hagyomány sem. A beszédes című „1848 és 1849. Osztriai Ostromzár urfi Vári Fogság kisasszonyhoz” (16. pályamű) az olasz–magyar, Ausztria-ellenes sorsközösség mellett foglalt állást.

A pályázati kiírások azonban nem korszerűsödtek. Annak a jelenségnek az elindításában, amit majd Reviczky Gyula 1884-ben „balladajárvány”-nak nevez, és amelynek valós voltát Szász Károly másodelnök is elismerte, jelentős szerepet játszott a Kisfaludy Társaság pályázati rendszere. 1870-ben (34 mű) és 1871-ben (22 darab), már a Greguss Ágost-i meghatározás szellemében írtak ki újabb pályázatokat. Ezekben a parodisztikus színvonal a népballada-utánezeteket is elérte. Példa lehet rá a *Kenderessi Anna*, amely közvetlen kapcsolatot mutatott ki a nemi élet és a haláleset között:

Leveti, leveti karmazsin csizmáját;
Leveti, leveti szőttes kék ruháját;
Leveti, leveti patyolat szoknyáját;
Megveti, megveti fehér nyoszolyáját; –
Lefekszik, lefekszik fehér nyoszolyába,
Lefekszik, lefekszik fekete sírjába.

A pályázók merészsége minden képzeletet fölülmúlt. Az *V. László* és a Zách Klára-témát újíráról *A királyné* ismeretlen szerzője azzal vélte lerázni magát az epigonság vádját, hogy Aranytól választott jeligét. A szabadságharcos tematika – készült ballada Damjanichról, a honvédek árvájáról („Bém apó ujonca”), a feleségével megsarolt honvédtisztról és Petőfiről – változatlanul igen rossz versekben jelentkezett. A fősodor most is az *Ágnes asszony*: tucatnyi falusi történetben rekkentették el a férjet; *A fiúk* pedig az erdő sötétjében a zsidó helyett tévedésből saját apjukat ölték meg.

A „költői beszély” lett az 1870-es években a Kisfaludy Társaság pályázatainak másik favorizált, népnemzeti műfaja. A *déliabok hőse* megszületésével (1872) jelképes értelmet is nyert, hiszen a műfajteremtő Arany János fia írta, az évtized pedig magától a mestertől készült el a trilógia középső darabja, a *Toldi szerelme*. 1872 után 1874-ben és 1875-ben is kiírták (összesen 54 pályamű), a következő három évben (1876, 1877, 1878) ennek humoros vagy komikus válfaját kérték. (1875-től mindegyik bírálóbizottságban helyet foglalt Arany László.) Hogy valóban a népnemzeti irányzat műfaji kanonizációjáról volt szó, azt az 1878. évi kiíráshoz adott minták jelzik: a várt „komikus vagy humoros elbeszélő költemény” lehetett „költői rajz” (Czuczor: *Falusi kis lány Pesten*, Petőfi: *Megy a juhász számaron...*, *Pál mester*, *Megyeri*), közelíthetett a vígballadához (Arany: *Pázmán lovag*) vagy akár a népmeséhez (Garay: *Az obsitos*, Arany: *Jóka ördöge*). A pályázókon ez sem segített: csak a címek módosultak (született „Pál mester bosszúja”, *A falusi kis lány anyja*, „Háry unokája”), a tematikai zűrzavar – a népmondától a történetírói forrásokon át az anekdotáig –nem tisztult. A színvonal sem emelkedett, a három év alatt beérkezett 98 pályamű közül egy sem volt díjazható. Jól megfigyelhető, hogy a megadott műfaj kereteit témában, formában hogyan feszíti szét a kortárs tematika. Beküldtek több prózában írt munkát (ezeket kizárták).

Bérczy Károly 1866-ban megjelent *Anyegin*-fordításának hatására nálunk is jelentkezett a magyar „felesleges ember”, a rangjával, vagyonával, hagyományaival semmit kezdeni nem tudó arisztokrata vagy nemes – mindez házassági történetbe ágyazva, párbajjal motiválva (az 1872. évi kiírásra született 1. és 9. számú pályaműben). Máskor a pályázó regénytémát, egy egész életutat zsúfolt bele a költői elbeszélés szűkebbre szabott műfaji kereteibe (1877/16. és 23., 1878/19. pályamunka). Meg kellett tenniük, hiszen amióta Eötvös József 1862-ben elnöke beszédben kárhóztatta a regényirodalom elburjánzását és ezzel járó színvonal-esését, regénypályázat kiírására csak 1884-ben került sor. Nem járt sokkal a novella sem: történeti tárgyúra 1881-ben, tematikai megkööttség nélkül pedig csak 1888-ban hirdettek pályázatot.

A harmadik, itt említendő pályázat az 1873. évi volt, a magyar irodalom leggyakrabban művelt műfajára, dalra kiírva. A beküldött 159 pályaműből egyet sem díjaztak. Az epigonok áradása – ráadásul tematikai vagy egyéb körülírás nélkül – megállíthatatlannak bizonyult. A 112–141. pályamű beküldőjének megjegyzése szinte fenyegetésként hatott: „Szerzőnek kétszáz, azaz 200 ily nemű dala van kéziratban, az itt bemutatottak válogatás nélküli példányok.” Kisebb részben Vörösmarty és Arany, zömmel Petőfi modorát utánozták. Az igen erősen jelentkezett 1848-as tematikát megint csak a gyenge íráskészség, a verselni alig-tudás érvénytelenítette. A 89-100. pályamű – Temesvárról beküldve – ciklust alkotott az 1849 és 1867 közötti évekről az ismert motívumokkal (1849 elsiratása, Görgey megátkozása, nemzetiségi káröröm, idegen segítség elhárítása), hogy végül Erzsébet királynéba vesse a nemzet reményét. A 188. pályamunka („Síri dal”) rímvariánst ajánlott:

„Oly bús kép ez, mint azok, akik védtek:
A szegény, a rabláncra vert vitézek.”*

* „A ’honvédek’ szó jobb rímet képezne, de (...) nem akarom magamat elárulni t.i., hogy az 1848–49-iki eseményekre utalok. Így általánosságban mondom el, amit lehet s hiszem hogy a kibékülés nektárral telt poharába keserű ürömcseppeket nem kevertem. (Pályázó).”

A kedvesen naiv hangnem sem fedheti el, hogy a forradalom és szabadságharc meg a kiegyezés ilyen együttes megítélése azt a literátusréteget jellemzi 1873-ban, a kisvárosi-falusi, írással hivatásszerűen is foglalkozó értelmiségieket, akik a függetlenségi hagyományok, majd az irodalmi népiesség legfőbb olvasói és továbbörökítő bázisát jelentették korábban.

A szépirodalmi pályázatok klasszikus műfajokat is igyekeztek továbbéltetni. Az 1873. évi aesopusi mesekiírás sok bírálatot kapott; valljuk be, a gyermekded végeredmény inkább őket igazolja az utókor szemében. Nyert a szorgalmas, de menthetetlenül középszerű Névy László szombathelyi premontrei paptanár „Modern meséi”-vel:

nem a szabadság a rossz, hanem a vele élni nem tudás. A gőz, a villany és a gondolat versenyében az utóbbi diadalmaskodik (33. pályamű), a legyek, a moly és a pók közül szintén az utóbbi szorgalmas munkája lesz a követendő példa (22. mű). 1875-ben „egy elhunyt magyar író méltatása”-ra hirdettek pályázatot. Itt a klasszikus oratio a gyülekezeti beszéd felé mozdult el: a minden bizonnyal református lelkész-szerzők így szóltak Tompa Mihályról és Benkő Józsefről. De készült pályamű – teljes tematikai szóródást mutatva – Zrínyi Miklósról, Révai Miklósról, Kazinczy Ferencről, Bajza Józsefről, Kerényi Frigyesről és Eötvös Józsefről is. Nyert, aki tudta, mit várnak: Szász Károly az az évben elhunyt Toldy Ferencről írt méltatásával, „Ki lép ürült nyomába?” jeligével.

Egyedi esztendő volt a pályázatok történetében 1879, amikor megjelent a *Toldi szerelme*. Hogy jutalmazhassák, abban az évben kivételesen „nyomtatásban már megjelent költői elbeszélésre” szólta a kiírás. Ez kellőképpen meg is zavarta a pályázókat, így többüket legalább lakóhely szerint azonosíthatjuk: Szatmár, Nagybánya, Eger, Győr. Pap, újságíró, tanár – ők alkották a meggyarapodott vidéki sajtó ilyen munkáknak is helyet adó szerzőgárdáját.

Ami az elméleti pályázatokat illeti, azok változatlanul műfajelméleti összefoglalókat kértek: történeti novellára (1866), bohózatra (1868), tragédiára (1870), komédiára (1871), középfajú drámára (1873), regényre (1873; megismételve, szintén sikertelenül: 1875). Ezek közül hármat ismét Névy László nyert meg, akit – jellemző módon – sohasem választottak meg a Kisfaludy Társaság tagjának.

Ha a szépirodalmi pályázatok magas részvételi arányát és az elméleti pályázatok szolid, publikációképes színvonalát tekintjük, akár elégedettek is lehetnénk az eredménnyel. Ám az egyre több díjazatlan pályázat, a megújulást nem segítő kiírások szembenézésre készítették az új elnököt, a népnemzeti iskola nagy pozícióhalmozóját, Gyulai Pált. Első elnöki beszédében (1880) már azokkal hadakozott, akik szerint a Kisfaludy Társaság a letűnt idők emléke; intézmény, aminek csak szép múltja van, jövője nincs.

Függelék

KERESÉSI JAVASLAT a Kisfaludy Társaság nyeretlen pályamunkáihoz

Irodalmi – versben – líra:	dal óda (ezen belül: alkalmak) elégia legenda tanköltemény
epika:	episztola ballada költői beszély / elbeszélés (történeti, társadalmi, komikus) mese
prózában –	vígeposz szónoklat novella (történelmi, társadalmi) regény (történelmi, társadalmi, humoros, ifjúsági)
dialógikusan –	dráma monológ, dialóg jelenet operaszövegkönyv

Fordítói pályázatok – ezen belüli lehetséges bontások: klasszikus – kortárs
nemzeti irodalmak szerint
fordítottak szerint

Tudományos – kézikönyv
értekezés (ezen belül műfajelmélet, hatástörténet)
életrajz

Jutalmak szerint: Lukács Krisztina, Bulyovszky Gyuláné, Somogyi Dezső, Széher
Árpád, Bornemisza Károly, Vigyázó Sándor, Sebestyén Gyula,
Grünwald Vilmos, Festetics, Halmos Izor, Radó Antal, Franklin
Társulat, Szilasi Nelli

HERMANN ZOLTÁN

Könyvbéli virágok*

A sümegi Kisfaludy-emlékház vitrinszekrénye őrzi azt a három, nyolcadrét alakú kötetet, amely Kisfaludy Sándor maga keze által lejegyzett irodalmi szemelvénygyűjteményét tartalmazza. A kötetek címkéjén ugyanezzel a kézírással – szinte félelmetes, hogy a három ismert kötetben alig van tollhiba! – szerepel a „Könyvbéli virágok” felirat.¹

A kötetek 1891 és 1941 között a Darnay-gyűjtemény állományában voltak Sümegen – a Kisfaludy-hagyaték egyéb darabjaival, kéziratokkal egyetemben Darnay Kálmán gyűjtötte-vásárolgatta össze a magánmúzeuma számára² –, majd a Nemzeti és a Petőfi Irodalmi Múzeumba kerültek. Rejtélyes – vagyis nem dokumentált módon – került vissza az ötvenes években az egyházi tulajdonból frissen államosított, egykor Kisfaludy Sándor tulajdonában lévő épületbe, a Kisfaludy Emlékházba a gyűjtemény néhány darabja; köztük a *Könyvbéli virágok* is, de például ugyanígy kerültek vissza – és kiállítva-feldolgozva ma sincsenek – Szegedy Róza kézzel írott *kottásfüzetei*.

Hogy a *Könyvbéli virágok* mikor és milyen céllal készültek, arra csak közvetett adatok vannak. A tanulmányban részben ezeket a feltételezéseket szeretném számba venni.

A kéziratról először Gálos Rezső tudósított a *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái* címen, 1931-ben kiadott gyűjtemény függelékében. Gálos ekkor még említ egy cím nélküli, „különálló kötet”-et is, ez azonban jelenleg nem lelhető fel.³ A *Könyvbéli virágokról* 1932-ben, a Budapesti Szemlében Tolnai Vilmos, 1937-ben *A két Kisfaludy Sándor* című, Cegléden megjelent füzetében Pais Károly⁴ emlékezett meg. A Kisfaludy Sándor olvasmányairól hosszabban értekező munkákban, Rényi Rezső 1880-as, Kisfaludy–Petrarca-tanulmányában,⁵ a *Himfy*-t alapos jegyzetekkel ellátó Angyal Dávid Petrarca-

* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre (vezető: Debreczeni Attila).

¹ A kézirat létezésére Czifra Mariann és Vaderna Gábor hívta fel a figyelmemet.

² HAÁSZ Gabriella, *A nyilvánosság formái egy hajdani vidéki múzeumban (A sümegi Darnay-gyűjtemény bemutatása, 1891-1941)*, Zalai Múzeum, 1999, 9. sz., 287–302.

³ *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái*, kéziratból, bev., jegyz. kiad. GÁLOS Rezső, Kisfaludy Irodalmi Kör, Győr, 1931, 577–580. A negyedik „kötet” talán azonos a Petőfi Irodalmi Múzeum „V. 4713/690” jelzet alatt szereplő, néhány oldalnyi, *Kisfaludy Sándor versmásolatai* címen számon tartott kéziratával.

⁴ TOLNAI Vilmos, *Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái* [Gálos szövegközlésének recenziója], Budapesti Szemle, 60(1932), 650. sz., 152–156, PAIS Károly, *A két Kisfaludy Sándor*, Cegléd, Simon és Garab könyvnyomdája, 1937. Ld. még: TR. Z. (Trócsányi Zoltán, 1937-ben a Nemzeti Múzeum főkönyvtárosa) ismertetését: MKsz, 61(1937), 2. sz, 172–173.

⁵ RÉNYI Rezső, *Petrarca és Kisfaludy Sándor. Irodalomtörténeti tanulmány*, Bp., Aigner Lajos, 1880.

tanulmányában, az általa szerkesztett Kisfaludy-kiadás⁶ jegyzeteiben, vagy Békei Jolán 1925-ös tanulmányában⁷ azonban nincs szó a szemelvénygyűjteményről.

Az első két kötet biztosan és talán a harmadik kötet eleje egy időben készülhetett; a harmadik rész utolsó bejegyzései valamikor később. Az íráskép egyöntetűsége és más jellemzők alapján legalább két hullámban, de mindig viszonylag rövid intervallumon belül lettek egybemásolva a szemelvények.

Császár Elemér adta ki, még 1908-ban Kisfaludy Sándornak a saját könyvtáráról készített, 1795-ös könyvlajstromát.⁸ A Rényi- és az Angyal Dávid-tanulmányokban, Békei Jolánál, a Császár Elemér által közölt könyvlajstrom könyvei és a *Könyvbéli virágok* szemelvényei lényegében három, tematikailag jól elkülöníthető szövegtörzset jelenítenek meg. Már az 1795-ös, hatvanöt tételes könyvjegyzék is ezt, a testőrműveltséghez tartozó hármas tematikát jelöli ki. Az elsőben latin auctorokat, Ausonius, Sallustius, Ovidius egy-egy közelebről meg nem nevezett – talán gyűjteményes? – munkáját találjuk; a második tematikus csoportba a nemzeti történelmet és műveltséget reprezentáló kötetek, Fessler *Mathias Corvinusa*, a *Törökországi levelek*, Gyöngyösi János, a *Kassai Magyar Museum* második kötete, Báróczi Marmontel-fordítása, Bessenyei *Anyai oktatása* kerültek; a harmadikba az egykorú német–olasz–francia irodalom és bölcsélet válogatott munkái, német költők antológiája, Wielandtól a *Musarion*, a *Grazien*, az *Alceste*, a *Geschichte des Herzens* és más művek, Herder *Paramythionjai*, Schillertől a *Haramiak* és az *Ármány és szerelem*, Moses Mendelssohnnak a lélek halhatatlanságáról szóló *Phaedonja*, Johann Ludwig Ewaldnak „a megvilágosodásról” szóló művei és más munkák. A kortárs idegen nyelvű irodalmon belül jól körülhatárolható szövegegyüttes képviseli – Rényi és Békei Jolán alaposan feldolgozta, ezért itt nem sorolom elő – az olaszos–franciás hatást, ennek a korpusznak a szövegszerű nyomait a *Kesergő szerelemben* és a *Napló és francia fogságomban* több helyen is azonosították a hivatkozott irodalomtörténészeink.

A *Könyvbéli virágok* szemelvényei – ebben a kontextusban – két dolgot jelölhetnek: feltételezhetjük, hogy egy nagyobb költői munka előkészületeiről van szó, és azt is hogy a szemelvénygyűjteménybe olyan darabok kerültek be, amik *nem* voltak Kisfaludy Sándor birtokában. A szemelvénygyűjtemény valószínűleg – rövid ideig tartó intenzív munkával – egy bécsi vagy egy nagyobb magyarországi, főúri könyvgyűjtemény anyagának felhasználásával, esetleg Péteri Takáts József bécsi körének magánkönyvtári kölcsönzéseiből készülhetett. Mondanivalónk szempontjából azonban másodlagos kérdés, hogy hogyan jutott hozzá Kisfaludy Sándor a kötetekhez, folyóiratokhoz.⁹

⁶ ANGYAL Dávid, *Kisfaludy és Petrarca I–II.*, I.: ItK, 1(1891), 1.sz., 92–101., II.: ItK, 1(1891), 2. sz., 181–195, ill. *Kisfaludy Sándor minden munkái*, VIII., kiad. ANGYAL Dávid, Bp., Franklin, 1893⁴.

⁷ BÉKEI Jolán, *Francia hatás Kisfaludy Sándor költészetében I–II.*, I.: ItK, 35(1925), 1–2. sz., 70–83, II.: ItK, 35(1925), 3–4. sz., 184–196.

⁸ CSÁSZÁR Elemér, *Kisfaludy Sándor könyvtára 1795-ben*, MKsz, 16(1908), 4. sz., 314–318.

⁹ Lásd a tanulmány függelékét.

A *Könyvbéli virágok* három kötetében harminckét ismert és három (egyelőre) ismeretlen szerzőtől vett hosszabb-rövidebb idézet olvasható. Az első két kötetben szinte túlreprezentált Wieland és August von Lafontaine jelenléte, előbbinek a *Die Prüfung Abrahams*, az *Erinnerungen an eine Freundin*, a *Cyrus*, a *Chloe*, az *Aspasia*, a *Moralische Briefe*, az *Anti-Ovid*, a *Briefe von Verstorbenen an hiterlassene Freunde*, a *Clelia und Sinibald, oder Die Bevölkerung von Lampeduse*, a *Gandalin, oder Liebe von Liebe* és a *Platonische Betrachtungen über den Menschen* című munkáiból idéz, a Goethe-kor még Goethénél is népszerűbb írójának, August von Lafontaine-nek pedig tizenhét elbeszéléséből, regényéből másol ki oldalakat. Más szentimentális-preromantikus regényíróktól, például Gustav Schillingtől is átmásol idézeteket, akárcsak az 1782-ben a *Haramiák* főszerepét alakító August Wilhelm Iffland színész-írótól. Az első két kötetben olvashatunk még idézeteket egy 1784-es Janus Pannonius-kötetből,¹⁰ Kotzebue-monológokat és néhány August Kotzebue-novellából vett részletet, Veit Weber (Leonhardt Wächter)-idézeteket – róla a Kiszfaludy *Regék...* és Katona *Bánk bánjának* forrásaként szokás megemlékezni –, Guarinit és Helvétius (ez utóbbi kettőre pedig a *Himfy* mottói is felhívnák a figyelmünket). A második kötet végén olvasható egy érdekes szemelvény, egy *Vorrede zu Baumberg's Gedichten* címen jelölt kötet előszavából vett kétoldali idézet. A könyv 1805-ös kiadásának¹¹ hosszú, hetvenkét oldalas előszava végén az 1805. július 24-i, bécsi keltezés és egy „B.” aláírás áll: az előszó szerzőjeként Gabriele Baumberg férjét, Batsányi Jánost sejtjük.

A *Könyvbéli virágok* első két köteté tehát – a forrásként szóba jöhető kiadások azonosítása alapján ez egyértelműen megállapítható – 1805-1806 előtt megjelent munkákból válogat. A Baumberg-Batsányi kötet ezek közül az egyik utolsó, a legkorábbi pedig a Jean-Baptiste Louis Gresset műveit közreadó, 1765-ös, londoni kiadás.¹² A harmadik kötetben azonban már találunk olyan hivatkozást is, amely először 1816-ban jelent meg, Dominique Georges Frédéric de Rion de Prohliac Dufour de Pradt-nak, Napóleon egykori titkárának, a mechelen-brüsszeli püspöknek, varsói francia követnek a *Revolution in Spanien* című könyvéből vett idézetet.¹³ Sőt, a második kötet végén található, ismeretlen szerzőtől származó *Dichterschicksal (A költői sors)* című vers az *Iris* című német lap egyik 1824-es számában jelent meg!¹⁴ A harmadik kötetben Kiszfaludynak az írói(!) történetfilozófia felé való fordulását konstatálhatjuk, hiszen itt olvashatunk részleteket Fichte *Reden an die deutsche Nation*jából,

¹⁰ Feltehetőleg ebből a kiadásból: *Iani Pannonii poetarum sui saeculi facile Principis in Hungaria Quinque Ecclesiarum olim Antistitis POËMATA*, Traiecti ad Rhenum [Utrecht], Barthol[omeo] Wild, MDCCLXXXIV.

¹¹ Vö. *Gedichte von Gabriele BATSÁNYI, geb[oren] BAUMBERG*, Wien, J. V. Degen, 1805.

¹² Vö. *Oeuvres de M[onsieur] GRESSET, revüe, corrigée, considérablement augmentée, & donnée par l'auteur*, Londres, chez Edouard Kelmarnack, MDCCLXV.

¹³ Vö. *Historische Denkwürdigkeiten der Revolution in Spanien*, von Herrn von PRADT, Erzbischoff von Mecheln, Karlsruhe, Gottlieb Braun, 1816.

¹⁴ Vö. *Iris Unterhaltungsblatt für Kunst, Literatur und Poesie*, N°19., Donnerstag, 4. März 1824, 73.

Schiller *Wallenstein*jéből, és ugyanitt található egy terjedelmes szemelvénygyűjtemény Shakespeare-művekből is, jórészt a „királydrámákból” (*historical plays*), a *János királyból*, a *II. és III. Richárdból*, a *IV., VI., és VIII. Henrikből*.¹⁵ Ilyen típusú szöveg – amely akár a történeti témájú regék, a monumentális *Hunyady-dráma*,¹⁶ vagy az 1816 környékén már tervezett önéletrajzi munkák, a *nemesi insurrectio* történetéről szóló munkája, vagy a *Regeköltőnek hattyúdala* miatt lehetett fontos – már az első kötetben is olvasható: Daniel Jenisch, német evangélikus teológusnak, a berlini francia gimnázium tanárának *Geist und Charakter des 18^{ten} Jahrhunderts* című, 1801-ben megjelent tanulmányából vett szemelvény.

A bevezetőben említett két feltételezésről most már közelebbit is mondhatunk. A *Könyvbéli virágok* szemelvényei, ha nem is mindig konkrét intertextusokként, inkább témák megjelöléseként, idővel a *Himfy* Kisfaludy-strófákba áthangolt maximáiként azonosíthatók. A harmadik, talán az 1810-es években, de mindenképpen a *Himfy* 1807-es kiadása után összeállított kötet láthatóan más célból készült, mint az első kettő. Ennek a borítója el is tér az előző kettőjétől, az utolsó bejegyzéseknél pedig a kézírás is megváltozik: ugyanaz a kéz, de bizonytalanabb íráskép: mintha egy rövidlátó írta volna ezeket az utolsó szemelvényeket.

Az első két kötet alighanem az 1807-es *Himfy*-kiadáshoz,¹⁷ közvetlenebbül pedig *A boldog szerelem* előmunkálataihoz sorolható. Egyfelől azért, mert más irodalmi ízlésvilág jelenik meg benne, mint amit a Rényi-, Angyal-, Békei-féle kommentárok a *Kesergő szerelem*ről feltártak. Másfelől a *Kesergő szerelem* – első kiadása 1801-ben jelent meg – egy nagyon változatos, de alapvetően szentimentális retorikát követ, amely az olvasó beleélő, empatikus líraolvasását kívánja meg; *A boldog szerelem* azonban erősen szentenciózus szöveg, nem az olvasói együttérzés, a *Mitleid* alakzataira épül, hanem oktat, retorikája hasonlít a *Könyvbéli virágok* bölcsességszemelvényeire, sőt alapvetően nem is az olvasás során sokféleképpen identifikálható *Himfy*, hanem egy Kisfaludy Sándorhoz demonstratív közelítő *én* szólal meg benne. Hogy a *Könyvbéli virágok* első két kötetének *A boldog szerelem*hez lenne a legtöbb köze, azt az eddig fellelt forráskiadások évszámai is igazolni látszanak.

Eddig szándékosan nem említettem, hogy az első kötet egyik legterjedelmesebb, huszonnyolc oldalnyi, negyvenhat idézetet tartalmazó szemelvénycsoportja ennek a szentenciózus, „nevelési” retorikának az egyik főművéből való, Goethe *Wilhelm*

¹⁵ A Shakespeare-forráskiadásokra még nem sikerült rálelni, de valószínű, hogy egy német próza fordításokat tartalmazó gyűjteményből vette Kisfaludy az idézeteket. Valószínűleg Wielandtól, Johann Gottfried Herdertől és Johann Joachim Eschenburgtól származó próza fordításokról van szó. Egyedül a *Macbeth* esetében jelöli meg, hogy a Schiller-féle, 1800-ban készült átdolgozásból másolt.

¹⁶ Vö. HERMANN Zoltán, *A drámaíró Kisfaludy Sándor = Színházak és színészek a 19. századi Balatonfüreden*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Balatonfüred, Balatonfüred Város Polgármesteri Hivatala, 2012, 27–35.

¹⁷ [KISFALUDY Sándor], *Kesergő szerelem*, a királyi Universitas' betűivel, Budán, 1801., KISFALUDY Sándor, *Himfy' szerelmei*, I. *A kesergő szerelem*, II. *A boldog szerelem*, a királyi magyar Universitas' betűivel, Budán, 1807.

Meister tanulóévei című regényéből, amely négy részben – az elsőtől a nyolcadik „könyvig” – 1795–96-ban, Berlinben jelent meg.¹⁸ (A folytatás, a *Wilhelm Meister vándorévei* még Goethe életében, 1821-ben, a teljes kiadás pedig 1829-ben. Az előzménynek tekintett *Wilhelm Meister színházi küldetése*¹⁹ című, 1777 és 1785 között keletkezett változat kézírata csak 1910-ben került elő.)

Nagyon érdekes, hogy az az érzékeny-oktató hangnem, amely Wilhelm és a színházi társaság, a „Turmgesellschaft” műélvezetről folytatott beszélgetéseibe szőtt nevelési retorikát, komplex, *dialogikus* didaxist megjeleníti – ráadásul egy nagyon összetett narrációs formában, hiszen hol a színházigazgató, hol Jarno, hol Lydia, hol az abbé és a többiek dialógusát „halljuk” a szövegből, hol Wilhelm gondolkodásába enged belepillantani az elbeszélő, hol a Wilhelm által levont és kimondott következtetéseket olvassuk –, és amit Friedrich Kittler 1978-as, Goethéről és Gottfried Kellerről szóló könyvében²⁰ egyenesen „szocializációs játék”-nak nevezett, Kisfaludynál mérhetetlenül leegyszerűsödik. Lényegében már a *Könyvbéli virágok*ba való átmásolás aktusa monologikus, tanító beszéddé változtatja, a *Lehrjahre* összetett beszédmódját: Kisfaludy az átmásolt szövegeknél egyszer sem jelöli meg, hogy Goethe melyik szereplő szájába adja az aktuális szövegrészletet, a megszólalók kilétére vonatkozó narratori közbevetéseket rendre kihagyja a másolásból. Jóllehet, nem hagyható említés nélkül, hogy utóbb Goethe sem tud mit kezdeni a saját összegyűjtött maximáival, nem minden esetben dolgozza be a szentenciákat a történetmondásba: a *Vándorévek* egyes fejezetei „csupasz” idézetgyűjteményként hatnak.²¹

Felismerhető, hogy a Goethe-regényből – ahogy persze például Lafontaine *Moralische Erzählungen*jéből vagy a *Gewalt der Liebe* című elbeszélés-gyűjteményéből is

¹⁸ *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, I–IV., Hrsg. von GOETHE, Berlin, bey Johann Friedrich Unger, 1795–1796.

¹⁹ Johann Wolfgang von GOETHE, *Wilhelm Meisters theatralische Sendung*, Berlin-Stuttgart, Cotta, 1911.

²⁰ Friedrich A. KITTLER, *Über die Sozialisation Wilhelm Meisters* = Gerhard KAISER, Friedrich A. KITTLER, *Dichtung als Sozialisationsspiel: Studien zu Goethe und Gottfried Keller*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1978, 13–124.

²¹ Közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy Kölcsey Ferenc unokahúgának, Kölcsey Antóniának 1838-ban megkezdett naplójában is olvashatók voltak idézetek – más, például Victor Hugo-tól és Edward Bulwer-től származó citátumok mellett – a *Wilhelm Meister tanulóéveiből*: az 1838. augusztus 2-i bejegyzés végén. (Ez az utolsó bejegyzés a Kölcsey Ferenc haláláról szóló, 1838. augusztus 30-diki keltezéssel írott részlet előtt.) „Göthe Wilhelm Meistere kötetét elolvastván kijegyzéseket akarok tenni. E’ darabba anynyi szépet nagyot találok, hogy midőn jegyezni akarnék, alig tudok választani, ’s alig tudom, mi tetszik benne leginkább.” – írja Kölcsey Antónia. Ugyanez év december 26-án ismét említi Goethe nevelődési regényét: „Mit tudjak belőle kijegyezni még? hisz’ mindenütt egyenlő szép magas, mindenütt tündököl a’ nagy világ- s emberismeret...” stb. Hogy Kölcsey Antónia pontosan milyen szöveghelyeket másolt ki, nem tudjuk. A *napló* első, 1938-as kiadásából Kozocsa Sándor mellőzte a szépirodalmi szemelvényeket, s minthogy a kéziratnak az 1940-es években nyoma veszett, az új, 1982-es kiadás is csak kapcsos zárójellel utalt a szöveghíányokra (a szerkesztő, Gábor Júlia Kozocsa-kiadás szövegét vette át). Vö. KÖLCSEY Antónia *naplója*, kiad. KOZOCSA Sándor, Bp., Rózsavölgyi és társa, 1938.; KÖLCSEY Antónia *naplója*, szerk. GÁBOR Júlia, Bp., Magvető, 1982 (*Magyar Hírmondó*), 20–21, 39–40.

– csak bizonyos főtémákat emel ki: az *első szerelem, nő és férfi viszonya, boldogság/boldogtalanság, tehetség, a jellem (Charakter)* kérdéseit stb. Az is megfigyelhető, hogy a *Könyvbéli virágok*ba átmásolt Goethe-szövegek bonyolult logikai paradoxonai, maximái nem csupán narratív környezetüket veszítik el, de retorikailag is tovább egyszerűsödnek, szentenciózus kijelentésekké alakulnak át a *Himfy szerelmeiben*. Szinte ennek a tartalmi szimplifikációnak a közvetlen következménye az a túlburjánzó, hasonlatokat halmozó, hosszadalmas, ráérős, részletező költői retorika – a hasonlatok kimeríthetlenségének képzetét keltő Kisfaludy-bravúr – amelyet Fried István írt le 1994-es tanulmányában.²² A Goethe-idézetek többrétegű, összetett belső logikáját Kisfaludynál rendre a képek mellérendelő halmozása váltja fel.

»Ist es denn also wahr«, sagte er bei sich selber, »daß] die schüchterne Zärtlichkeit, die vor dem Auge der Sonne und der Menschen sich verbirgt, und nur in abgesonderter Einsamkeit, in tiefem Geheimnisse zu genießen wagt, wenn sie durch einen feindseligen Zufall hervorgeschnitten wird, sich alsdann mutiger, stärker, tapferer zeigt als andere brausende und großstüende Leidenschaften?« WML, 52.²³

A A *boldog szerelem* III. énekének gondolatmenete – a 'szerelem/gyöngédség vakmerőbb és erősebb minden más szenvedélynél' – egy három versszakon át tartó fejtegetésben tárul fel, s ezután még hat versszakon át folytatódik (csak egy részletét idézem):

Hah! Istenség a' Szerelem
E' romlandó hüvelyben; [...]
Szárnyakat ad a' léleknek,
'S maga felib' emeli,
Bátorságot a' félszegnek,
Melly a' bajt megtördeli; [...]²⁴

²² FRIED István, „Nem lelődnek neveik...”: *Kisfaludy Sándor és a nyelv elégtelensége = Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*, szerk. SZABÓ B. István, Bp., ELTE BTK, 1994, 93–114.

²³ A regényt továbbiakban a kritikai kiadásnak tekinthető „hamburgi” edícióból idézem: GOETHE *Werke, Hamburger Ausgabe in 14 Bänden*, 7, *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, textkritisch durchgesehen und mit Anmerkungen versehen von Erich TRUNZ, Christian WEGENER, Hamburg, 1948. [A továbbiakban: WML] A magyar változatot az először 1924-ben megjelent Benedek Marcell-féle fordítás (*Meister Vilmos tanulóévei*, Bp., Dante), harmadik kiadásából idézem: Johann Wolfgang GOETHE, *Wilhelm Meister tanulóévei*, ford. BENEDEK Marcell, Bp., Európa, 1983 [A továbbiakban: WMt]. Benedek Marcell fordítása – talán hogy érzékeltesse a Goethe-regény retorikai bonyolultságát és didaktikus, körülményeskedő észjárását, tele van ma már komikusnak ható germanizmusokkal, Benedek Marcell egyes szövegrészeket olykor szó szerint fordít; bár a magyar szöveg több helyen is modernizálásért kiált, egy-két kivételtől eltekintve az 1983-as – harmadik – magyar kiadás szerkesztője, Györfly Miklós sem változtatott rajta sokat. Az Európa Könyvkiadónál ugyanebben az évben megjelent *Wilhelm Meister vándorévei* – Tandori Dezső fordítása volt a mű első magyar kiadása! – a mai olvasó számára összehasonlíthatatlanul könnyebben követhető. A Goethe-idézet fordítása: „– Igaz tehát – gondolta magában –, hogy a félénk gyöngédség, mely a nap és az emberek szeme elől elrejtőzik, s csak elzárkózott magányban, mély titokban meri a gyönyörűségnek átengedni magát magát, ha ellenséges véletlen előráncigálja, bátrabbnak, erősebbnek, vakmerőbbnek bizonyul, mint más, harsogó, handabandázó szenvedélyek?” WMt, 54.

²⁴ KISFALUDY, *i. m.*, 1807, II, 119–121.

Míg a Kisfaludy által kijegyzetelt Goethe-szöveghelyeket az érzékenység korának Batteux-tól és Rousseau-tól származó téziseihez igazodva olvashatjuk – a boldogság, a szerelem, a tehetség fogalmai a *természet*, pontosabban az *emberi természet*, vagyis az *emberi érzelmek* jelenségei, a megismerő szemlélődés által megfigyelhető dolgok közé tartoznak, addig a *Himfy*ben ez az érvelés lépten-nyomon a költő és a megénekelt tárgy közötti, a goethei „modernitás” előtti költészetfelfogásra jellemző, kultikus viszonyba vált át, jobban mondva: ehhez a felfogáshoz tér vissza. Ami a *Wilhelm Meister tanulóéveiben* a jelenségeket megfigyelő ember és a megfigyelt dolgok absztrakt összefüggéseit megfogalmazó, értelmező írói magatartás, az *Himfynél* megértést nem igénylő („Hah! Istenség a’ Szerelem...”), szakrális, hierarchikus viszonyává alakul át. A *Himfy*ben szó sincs a kittleri „szocializációs játékról”.

A *Wilhelm Meister tanulóéveiben* az erkölcs természeti törvényekből való levezetőségének filozofikus egyszerűséggel megfogalmazott tételét Kisfaludy szintén egy költői képekkel telezsúfolt, lassan kibomló, hatstrófás szakaszban írja meg:

»O, der unnötigen Strenge der Moral!« [rief er aus,] »da die Natur uns auf ihre liebliche Weise zu allem bildet, was wir sein sollen. O, der seltsamen Anforderungen der bürgerlichen Gesellschaft, die uns erst verwirrt und mißleitet und dann mehr als die Natur selbst von uns fordert! Wehe jeder Art von Bildung, welche die wirksamsten Mittel wahrer Bildung zerstört und uns auf das Ende hinweist, anstatt uns auf dem Wege zu beglücken! WML, 502.²⁵

Olvassuk össze a *A boldog szerelem* IV–IX. dalával!

IV. dal

Tí, a’ Sorsnak ostorai,
A’ jó hír-’s név’ férgei,
A’ társaság’ sátányai,
A’ szíveknek mérgei,
A’ becsület’ gyilkossai,
A’ *Virtusnak* gyötrelmi,
Az ifjúság’ áspissai,
A’ Teremtés’ fertelmei —
Töpörödött Boszorkányok!
Néktek most már fittyet hányok:
Károghattok vén dögök,
Nem árhattok ördögök. [...] ²⁶

²⁵ „– Ó, mily fölösleges az erkölcsstan szigorúsága – kiáltott fel – hiszen a természet a maga kedves módján mindenné kiművel, amivel lennünk kell! Mily furcsák a követelése a polgári társadalomnak, mely előbb megzavar és félrevezet bennünket, aztán pedig többet követel, mint maga a természet! Jaj minden olyan kiművelésnek, mely szétrombolja az igazi művelődés leghatékonyabb eszközeit, s a végre utal bennünket, ahelyett, hogy már útközben boldogítana!” *WMT*, 567.

²⁶ KISFALUDY, *i. m.*, 1807, II, 8.

IX. dal

A' Természet' kebelében,
Az erdő' homályaiban,
A' Tavasznak örömeiben,
A' rózsá' illatyaiban,
A' patakknak csörgésében,
A' pacsirták' szavában,
Fülemilék' énekében,
'S a' gerliczék' csókjában, —
A' mit lelkem titkon sejtett,
Mind igazság 's valóság lett;
Mind világos érzemény,
'S tellyesedett szép remény.²⁷

Voltaképpen az erkölcsanak értelmetlensége és a természet megfigyelése által megszerezhető morális érzék kibékíthetetlen kettőssége nem egy következetesen végiggondolt gondolatmenetben, hanem a költői képek halmozásában, Himfynek a közösségi normákra („Sors”, „jó hír-’s név”, „társaság”, „becsület”, „virtus” stb.) adott negatív és a természet jelenségeivel kapcsolatos („erdő”, „Tavasz”, „patak”, „pacsirták” stb.) pozitív reflexióiból olvasható ki. Hogy *A boldog szerelemben* pontosan ennek a *Wilhelm Meister*-idézetnek az értelmezői konfliktusáról van szó – társadalmi *versus* természetes morál! –, az is bizonyítja, hogy a *Himfy szerelmei* második, 1833-as kiadásában Kisfaludy az összetettebb jelentésű *virtus*²⁸ szót szisztematikusan – tizenkét ilyen szöveghely van a *A boldog szerelemben* – a szűkebb jelentésű, és a goethei „Moral”-nak jobban megfelelő *’erkölcs’* szóra cseréli.

A boldog szerelemben aligha fordulhat elő olyan érvelés, amelyben a házastársi hűség fogalma – mint Goethénél – valamilyen közgazdasági hasonlathoz kötődne: a ’házastársi hűség a család mint gazdasági egység alaptökéje. Látható, hogy másolás közben Kisfaludy éppen ezt provokatív goethei összevetést hagyja figyelmen kívül:

²⁷ KISFALUDY, *i. m.*, 1807, II, 13.

²⁸ Finály Henrik szótárában: „sajátlag férfiaság, férfiúhoz tartozó szellemi tulajdonok, 1) derékség, jelesség, bátorság, vitézség, veszedelmekben és bajokban magát kimutató szellemi erő: virtute omnibus praestare, *gyakran* v. bellandi v. militaris. 2) gyűnévileg, jó tulajdonok, jelesség, ügyesség, életrevalóság, jó természet, v. animi, corporis: *így általán* mindazoknak a jeles és jó tulajdonságoknak az összege, a melyeknél fogva valami kiválóan alkalmas valamely célra, főleg a maga saját rendeltetésének betöltésére, úgy hogy néha ily kifejezésekkel kell fordítani: hatás, erő, érték *s több efféle*: equi, nemes fajúság; mercis, kitünőség; herbarum, gyógy- v. bűvereje; navium, erős és czélszerű szerkezet; memoriae duplex virtus, két jeles tulajdonsága; virtute formae evenit, szépség hatásának köszönheted, v. oratoris, kitünő volta. 3) jó tulajdonság, tökéletesség, jelesség, és *külön*. erkölcsi tekintetben valami erény: illae vv. leniores, v. constantiae; animi vv., vv. oratoriae. 4) *mint* özszerű fogalom, erény: omnia praeter v. caduca sunt; finis bonorum in virtute positus est; v. est animi habitus modo atque rationi consentaneus” *A latin nyelv szótára*, összeállította FINÁLY Henrik, Bp., Franklin, 1884, 2114.

Wir können unsre Geliebten weder durch Gnade erheben, noch durch Gunst befördern, noch durch Gedanken beglücken. Wir haben nichts als uns selbst. Dieses ganze Selbst müssen wir hingeben und, wenn es einigen Wert haben soll, dem Freunde das Gut auf ewig versichern. Welch ein Genuß, Welch ein Glück für den Geber und Empfänger! In welchen seligen Zustand versetzt uns die Treue! sie gibt dem vorübergehenden Menschenleben eine himmlische Gewißheit;...

– eddig tart a szöveg a *Könyvbéli virágokban*, s Kisfaludy nem folytatja a mondat másolását a goethei hasonlattal:

sie macht das Hauptkapital unsers Reichthums aus. *WML*, 212.²⁹

Az erre vonatkozó Himfy-strófában látványos az ilyen típusú érvelésnek a hiánya, azaz a polgári ideológia gazdaságtematikáját egyfajta erotikus beszédmód helyettesíti:

CVIII. dal

Hogy először megnyílt nékem
A' szemérem' levele,
Melly fedezé idvességem' —
'S elöttem volt kebele
Boldogító malasztyában —
Emelkedve két halma
Az érzemény' hullámjában —
Hűségem' szép jutalma!
Hah! mit érzett szívem akkor?
Istenné lett az ember-por —
Szerelmem' ez' órája
Éltem' legszebb rózsája.³⁰

Elvétve azért találunk olyan példát, ahol a Goethe-szöveg és *A boldog szerelem* párhuzamos helyeinek gondolatmenete maradéktalanul megfelel egymásnak:

[Glaubt mir, meine Freunde,] es ist mit den Talenten wie mit der Tugend: man muß sie um ihrer selbst willen lieben oder sie ganz aufgeben. Und doch werden sie beide nicht anders erkannt und belohnt, als wenn man sie, gleich einem gefährlichen Geheimnis, im Verborgenen üben kann. *WML*, 213.³¹

²⁹ „Mi sem kegyekkel nem emelhetjük fel, akiket szeretünk, sem pártfogással nem juttathatjuk előbbre, sem ajándékokkal nem tehetjük őket boldoggá! Semmink sincs önmagunkon kívül. Egész magunkat oda kell adnunk, s hogy valami értéke legyen, barátunkat örökre biztosítanunk kell a bírásáról. Micsoda élvezet, micsoda boldogság az adónak s az elfogadónak! Mily üdvösséges állapotba juttat bennünket a hűség! Mennyei bizonyosságot ad a múltékony emberi életnek; ez a mi gazdagságunk legfőbb tőkéje.” *WMT*, 237.

³⁰ KISFALUDY, *i. m.*, 1807, II, 175.

³¹ „Mi sem kegyekkel nem emelhetjük... stb. ...ez a mi gazdagságunk legfőbb tőkéje.” *WMT*, 237. / „Aki tehetséggel és tehetségnek született, az a legszebb életet találja ugyanott! Semmi sincs ezen a földön nehézség nélkül! Csak a benső ösztön, a kedv, a szeretet segít, hogy akadályokat hárítsunk el, utat törjünk, és kiemelkedjünk abból a szűk körből, ahol mások nyomorúságosan kínlódnak” *WMT*, 1983. 57.

– mondja maga Wilhelm. Valami ilyesmit állít *A boldog szerelem* didaktikus-lírai hangja is:

CLXXV. dal

Kiki maga úttján járjon,
'S boldogúllyon ott bízvást;
De attól mást el ne zárjon,
Se ne kéntsen arra mást; —
Üzze kiki mesterségét,
Mellyre kedve 's alkalma;
De erre más' tehetségét
Kénteni nincs hatalma:
Mert az ember szabad állat,
'S nyomja, törje bár a' vállat
Az önként felvállalt terh,
Jobban bírja az ember.³²

Az ifjú Wilhelm Meister Shakespeare iránti rajongása szinte szó szerint átkerül Himfy ódai versmondadataiba (hosszabban idézem a szöveghelyet, mert *A boldog szerelem* ismét valami olyasmit emel ki a *Wilhelm Meister tanulóéveinek* szövegéből, amit a *Könyvbéli virágok* másolója elmulaszt idézni):

[Wilhelm hatte kaum einige Stücke Shakespeares gelesen, als ihre Wirkung auf ihn so stark wurde, daß er weiter fortzufahren nicht imstande war. Seine ganze Seele geriet in Bewegung. Er suchte Gelegenheit, mit Jarno zu sprechen, und konnte ihm nicht genug für die verschaffte Freude danken.

»Ich habe es wohl vorausgesehen«, sagte dieser, »daß Sie gegen die Trefflichkeiten des außerordentlichsten und wunderbarsten aller Schriftsteller nicht unempfindlich bleiben würden.«

»Ja«, rief Wilhelm aus, »ich erinnere mich nicht, daß ein Buch, ein Mensch oder irgendeine Begebenheit des Lebens so große Wirkungen auf mich hervorgebracht hätte als die köstlichen Stücke, die ich durch Ihre Gütigkeit habe kennen lernen. Sie scheinen ein Werk eines himmlischen Genius zu sein, der sich den Menschen nähert, um sie mit sich selbst auf die gelindeste Weise bekannt zu machen. Es sind...]

– és Kisfaludy csak itt kezdi a másolást:

[Shakespears Werke sind]³³ keine Gedichte! Man glaubt vor den aufgeschlagenen ungeheuren Büchern des Schicksals zu stehen, in denen der Sturmwind des bewegtesten Lebens saust und sie mit Gewalt rasch hin und wider blättert.

³² KISFALUDY, *i. m.*, 1807, II, 267.

³³ Kisfaludy betoldása.

A Goethe-idézet pedig így folytatódik:

[Ich bin über die Stärke und Zartheit über die Gewalt und Ruhe so erstaunt und außer aller Fassung gebracht, daß ich nur mit Sehnsucht auf die Zeit warte, da ich mich in einem Zustande befinden werde, weiterzulesen.«] *WML*, 191–192.³⁴

A *boldog szerelem* VI. éneke így idézi fel a témát:

Shakespeare-nek szeretem én
Lelket-rázó szavában,
(Emberinél többet rejtven
Ő keblében 's agyában,)
A Teremtést mindenével,
Angyalával, és férgével,
Látni 's tudni, a' mint van,
Mí-mért -'s miként voltában.

Nyitva látom míveiben
A Sors' örök könyveit:
Az indulat' szélvésziben
Az életnek rendgyeit,
Miként bontya, mint csavarja,
Hánnya, szúrja, és zavarja, —
Embert fel 's le miként vet,
A játszó vak történet.³⁵

Kisfaludy esetében persze nemcsak a téma nyelvi, de műfaji áthangolása is megváltoztatja a megszólalást. Ne felejtjük el, hogy a német esztétikai filozófia által a 18–19. század fordulóján szinte közmegegyezésként használt fogalmak – például éppen a *Wilhelm Meister tanulóévei* teremtik meg ezt a *sensus communis* – kerülnek *A boldog szerelem* fő témái közé, s éppen ezért komoly problémát is jelenthet – amit Kisfaludy a maga módján néha meg is kerül – a fogalmaknak a magyar költői nyelvre való átvitele. Így tulajdonképpen, a Goethe-regény *tehetség*-aforizmái, -meghatározásai közül kiválasztott és a *Könyvbéli virágok*ba átmásolt két idézet úgy íródik át

³⁴ „Alig olvasta Wilhelm Shakespeare néhány darabját: oly erősen hatottak rá, hogy nem volt képes tovább folytatni az olvasást. Egész lelke forrongani kezdett. Kereste az alkalmat, hogy Jarnóval beszélhessen, s nem győzte eléggé köszönni, hogy ekkora gyönyörűséget szerzett neki.

– Előre láttam én – felelte ez –, hogy ön nem marad érzéketlen a világ legrendkívülőbb és legcsodálatosabb írójának nagyszerű dolgai iránt.

– Valóban – kiáltott fel Wilhelm –, nem emlékszem, hogy könyv, ember vagy az életnek akármilyen eseménye oly nagy hatással lett volna rám, mint ezek a pompás darabok, amiket az ön jóvoltából ismertem meg. Olyanok, mintha egy mennyei gényus művei lennének, aki azért közeledik az emberekhez, hogy a legszelidebb módon ismertesse meg magát velük. Nem költemények ezek! Azt hiszi az ember, hogy a sors óriási könyvei előtt áll, melyekben a legborzalmasabb élet vihára zúg végig, és erőszakos gyorsasággal lapozgat bennük ide-oda. Ez az erő és gyöngédség, hatalom, nyugodtság olyan bámulatba ejt, úgy kihoz a sodromból, hogy vágyakozva várok arra az időre, amikor olyan állapotban leszek, hogy tovább tudom olvasni. *WMT*, 212.

³⁵ KISFALUDY, *i. m.*, 1807, II, 255.

A *boldog szerelem* szövegébe, hogy az egyetlen, viszonylag korrekt reprodukció mellett a többi előfordulásában a fogalom – mondjuk így – inkább szétíródik. A *boldog szerelem* XVIII., XXI., XXII., LXXVIII., XCVI., CLXXVI. dalában és a III. ének egyik strófájában éppen az ellenkezője történik annak, ami a Goethe-regény szigorú, definitív fogalomhasználatában benne van. Ennek feltehetőleg nem csak a kettős (műfordítói és filozófiai) fordítás nehézségei lehetnek az okai, hanem a Goethe- és a Kisfaludy-féle didaktikus pozíciók ideológiai különbségei is. Míg a Goethe-szöveg az alkotás és a vele egyenrangúként megjelenő, valódi esztétikai teljesítményt jelentő művészet-értelmezés társadalmi és individuális mintáit teszi láthatóvá a német nagypolgári liberalizmus létszemléletében, addig a *Himfy* a magyar középnemesi konzervativizmus esztétikai ideológiájaként igyekszik újraolvasni a *Wilhelm Meistert*.³⁶ (Azért ne felejtjük el, hogy mindkét esetben az önálló esztétikai és morális ítéleteket meghozni képes ember a nevelés alanya.)

Talán még érdekesebb példasor az, amikor a *Wilhelm Meister tanulóévei* tizenöt olyan szöveghelyéről, amelynek központ problémája a *Dasein* fogalma – ennek *jelenlétként* való fordítása először Barczafalvi Szabó Dávid 1784-es *Kiseded szótárában*³⁷ olvasható – Kisfaludy hat idézetet is kiemel:

Wer mit einem Talente zu einem Talente geboren ist, findet in demselben sein schönstes *Dasein!* Nichts ist auf der Erde ohne Beschwerlichkeit! Nur der innere Trieb, die Lust, die Liebe helfen uns Hindernisse überwinden, Wege bahnen und uns aus dem engen Kreise, worin sich andere kümmerlich abängstigen, emporheben. *WML*, 54–55.³⁸

Das Gewebe dieser Welt ist aus Notwendigkeit und Zufall gebildet; die Vernunft des Menschen stellt sich zwischen beide und weiß sie zu beherrschen; sie behandelt das Notwendige als den Grund ihres *Daseins*; das Zufällige weiß sie zu lenken, zu leiten und zu nutzen, und nur, indem sie fest und unerschütterlich steht, verdient der Mensch ein Gott der Erde genannt zu werden. Wehe dem, der sich von Jugend auf gewöhnt, in dem Notwendigen etwas Willkürliches finden zu wollen, der dem Zufälligen eine Art von Vernunft zuschreiben möchte, welcher zu folgen sogar eine Religion sei. Heißt das etwas weiter, als seinem eignen Verstande entsagen und seinen Neigungen unbedingten Raum geben? Wir bilden uns ein, fromm zu sein, indem wir ohne Überlegung hinschlendern, uns durch angenehme Zufälle determinieren lassen und endlich dem Resultate eines solchen schwankenden Lebens den Namen einer göttlichen Führung geben. *WML*, 71.³⁹

³⁶ Talán érdemes is volna összevetni – az imént említett példa okán – a *Himfy*ben áthangolt goethei maximákat azzal a feltehetőleg át nem hangolt, reformkori, magyar szabadelvű felfogással, amely – ha már Kölcsey Antónia naplójában „bottal is üthetjük a nyomát” – Kölcsey Ferenc *Parainesisében* tetten érhető.

³⁷ „Jelenlét. Baróti Szabó Dávid 1792 (SzD.); *jelenlétekor* (u. o.)” ld. SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára*, I., Bp., Hornyánszky Viktor, 1902, 152., Vö. „Jelen-létel, v. -lét”, *Kiseded szó-tár*, írta BARÓTI SZABÓ Dávid, Második ki-adás, meg-bővítve, Kassán, Ellinger János, 1792, 95. [Első kiadás: 1784.]

³⁸ „Aki tehetséggel és tehetségnek született, az a legszebb életet találja ugyanott! Semmi sincs ezen a földön nehézség nélkül! Csak a benső ösztön, a kedv, a szeretet segít, hogy akadályokat hársunk el, utat törjünk, és kiemelkedjünk abból a szűk körből, ahol mások nyomorúságosan kínlódnak” *WMT*, 57.

³⁹ „Ennek a világnak szövedéke szükségszerűségéből és véletlenből való; az ember esze e kettő közé áll, és tud uralkodni rajtuk; azt, ami szükségszerű, úgy tekinti, mint létének alapját; a véletlent tudja irányítani,

In einem so neuen, ganzen, lieblichen Gemüte war viel zu zerreißen, zu zerstören, zu ertöten, und die schnellheilende Kraft der Jugend gab selbst der Gewalt des Schmerzens neue Nahrung und Heftigkeit. Der Streich hatte sein ganzes Dasein an der Wurzel getroffen. *WML*, 77.⁴⁰

Überwinder der Welt huldigte einem Dichter, weil er fühlte, daß ohne diesen sein ungeheures *Dasein* nur wie ein Sturmwind vorüberfahren würde; der Liebende wünschte sein Verlangen und seinen Genuß so tausendfach und so harmonisch zu fühlen, als ihn die beseelte Lippe zu schildern verstand; und etc. *WML*, 84.⁴¹

O wie hab' ich mein ganzes *Dasein* so mit Wissen und Willen weggeworfen! Aber nun will ich auch verzweifeln, absichtlich verzweifeln. Es soll kein Blutstropfen in mir sein, der nicht gestraft wird, keine Faser, die ich nicht peinigen will. *WML*, 279.⁴²

Ich sehe nichts vor mir, nichts hinter mir, [rief er aus] als eine unendliche Nacht, in der ich mich in der schrecklichsten Einsamkeit befinde; kein Gefühl bleibt mir, als das Gefühl meiner Schuld, die doch auch nur wie ein entferntes unförmliches Gespenst sich rückwärts sehen läßt. Doch da ist keine Höhe, keine Tiefe, kein Vor und Zurück, kein Wort drückt diesen immer gleichen Zustand aus. Manchmal ruf' ich in der Not dieser Gleichgültigkeit: Ewig! ewig! mit Heftigkeit aus, und dieses seltsame, unbegreifliche Wort ist hell und klar gegen die Finsternis meines Zustandes. Kein Strahl einer Gottheit erscheint mir in dieser Nacht, ich weine meine Tränen alle mir selbst und um mich selbst. Nichts ist mir grausamer als Freundschaft und Liebe; denn sie allein locken mir den Wunsch ab, daß die Erscheinungen, die mich umgeben, wirklich sein möchten. Aber auch diese beiden Gespenster sind nur aus dem Abgrunde gestiegen, um mich zu ängstigen, und um mir zuletzt auch das teure Bewußtsein dieses ungeheuren *Daseins* zu rauben. *WML*, 436–437.⁴³

vezetni, kihasználni, s csak hogyha az ész szilárdul, megingathatatlanul áll, akkor érdemli meg az ember, hogy földi istennek nevezék. Jaj annak, aki ifjúságától kezdve megszokta, hogy a szükségszerűségben valami önkényeset lásson; aki a véletlennek valami érzéjét tulajdonít, amelynek engedelmességni valami vallás. Mi ez, mint lemondani tulajdon eszéről és határtalan teret engedni hajlamainak? Elhíttjük magunkkal, hogy vallásosan cselekszünk, mikor megfontolás nélkül ténfergünk, kellemes véletlenekkel determináljuk magunkat, s végezetül egy ilyen ingadozó élet eredményét isteni irányításnak nevezzük el” *WMT*, 74–75.

⁴⁰ „Mint mikor előkészítés közben véletlenül kigyullad egy tűzijáték, s a mesterségesen kifúrt és megtöltött hüvelyek, melyek bizonyos terv szerint rendezgetve és elsütögetve pompás, változatos tűzképet rajzoltak volna a levegőbe, most rendetlenül és veszedelmesen süvöltenek, zúgnak összevissza: úgy kavargott Wilhelm kebelében is, egymáson megtorpanva, boldogság, remény, kéj és öröm, valóság és álmom. Ily sivár pillanatokban megdermed a segítségre siető barát, s aki így jár, annak jótétemény, hogy esze elhagyja.” *WMT*, 81.

⁴¹ „[...] a világ meghódítója hódolt a költőnek, mert érezte, hogy nélküle egész óriási léte úgy múlt el, mint a vihar; a szerető oly ezerszeresen és harmonikusan kívánta gyönyörűségét érezni, ahogy a lelkes ajak festeni tudta; [...]” *WMT*, 89.

⁴² „Ó, hogy dobtam el tudva és akarva az egész életemet! De most kétségbe is akarok esni! Egy vércsepp se maradjon büntetlen bennem; testemnek minden ízét meg akarom gyötörni” *WMT*, 304.

⁴³ „Semmit sem látok, sem magam előtt, sem magam mögött [- kiáltott fel -], csak végtelen éjszakát, ahol a legretentőbb magányban élek; nem maradt egyéb érzésem a bűnöm érzésénél, s azt is csak viszszejárol látom, mint valami távoli, alaktalan kísértetet. De itt nincs se magasság, se mélység, se előre, se hátra – szó ki nem fejezheti ezt az örökké egyforma állapotot. Néha hevesen felkiáltok e közömbösség nyomorában: Örökre! Örökre! S ez a különös, érthetetlen szó világos és tiszta az állapotom sötétségéhez

Ennek a *Dasein*-témának négy variációja íródik meg *A boldog szerelemben*:

I. ének

Mint kívánnák mindég csak azt,
A' mi nincs, és — ha meglett,
Mint ohajtyák ismét amazt:
'S ha e' megvan — egyebet.
Mint álmodnak csak leendő't
Mint szeretnék csak másét;
Mint élik csak a' jövendő't,
És — bitang a' *jelenlét*.⁴⁴
[...]
A' múlttaknak keserűje —
Benned az is édes lesz:
A' *jelenlét*' gyönyörűje —
Hah! mindennél felyebb ez.
Hálá oh sors! hogy megáldál
Legigazabb javaddal!
Hálá *Lízám*! hogy megváltál
A' világtól magaddal.⁴⁵

XCVIII. dal

Éllyünk okos itélettel,
A' mit ad a' *jelenlét*,
Nyíltt és vidám érezzettel, —
Ki másként tesz, nagyon vétt:
A' jövendő' szép reménnye
Többnyire dugába dűl;
A' *jelenlét*' érzeménnye —
Ez a' mienk egyedül.
Édes-kedves, rajta tehát!
A' míg van rajt, rázzuk a' fát;
Talán holnap illyenkor,
Válni — rajtunk lessz a' sor!⁴⁶

képest. Egy istenség sugara sem jelenik meg előttem ebben az éjszakában, magamnak és magamért sírom minden könnyemet. Semmi sem kegyetlenebb hozzám, mint a barátság és a szeretet, mert csak ezek csalják ki belőlem azt a kívánságot: bár valóságosak volnának az engem körülvevő jelenségek. De ez a két kísértet is csak azért emelkedett ki a mélységből, hogy megfélemlítsen, és végül megfosszon még ennek a szörnyű létnek drága tudatától is. *WMT*, 493–494.

⁴⁴ KISFALUDY, *i. m.*, 1807, II, 45.

⁴⁵ KISFALUDY, *i. m.*, 1807, II, 53.

⁴⁶ KISFALUDY, *i. m.*, 1807, II, 147.

CXXI. dal

A' jövendő' reményein
Csügg a' kényes Ifjúság;
A' jelenlét' örömein
Szágúldva csak általvág;
Szívét a' Vén a' múltt idő;
Kedveivel táplálja;
A' jelenlét' kedveit Ó,
A' balgatag, fitymállya:
Mind ez, mind az csalatkozik,
Mert mindenik álmodozik,
A' Bölcs mindent öszszevesz:
A' mi volt, van, 's a' mi lesz.⁴⁷

Mindenképpen fel kell figyelnünk az „O wie hab' ich mein ganzes Dasein so mit Wissen und Willen weggeworfen!” és a CXXI. dal szövegének kontrasztjára, a „Freundschaft und Liebe [...] diese beiden Gespenster sind nur aus dem Abgrunde gestiegen, um mich zu ängstigen, und um mir zuletzt auch das teure Bewußtsein dieses ungeheuren Daseins zu rauben” tételmondatra a *tanulóévekből* és a „Mint kívánnják mindég csak azt...” kezdetű strófa „És – bitang a' jelenlét” zárósorára.

Semmiképpen nem közvetlen intertextualitásról van szó tehát, mégis érzékelhető az analógiáknak valamiféle „felhőszerű” kapcsolata. Néhány következtetést már a tanulmány előző bekezdéseiben is levontam. Ha mást nem – hiszen még javában folynak a *Himfy* kritikai kiadásának munkái –, annyi azért, tanulságképpen, bizonytalannal kijelenthető: ha Kisfaludy *A boldog szerelem* című dalciklusának tekintélyelvű didaxisa távol is áll a kittleri „szocializációs játéktól”, azért sokkal összetettebb, izgalmasabb és tanulságosabb mű, mint amilyennek a recepciótörténete alapján eddig láttuk.

⁴⁷ KISFALUDY, *i. m.*, 1807, II, 188.

Függelék

A Könyvbéli virágok három kötetében szereplő idézetek forrásai

I. kötet

1–17	Giovanni Battista Guarini, <i>Il pastor fido</i>
18–21	August von Lafontaine, <i>Theodor</i>
22–29	August von Kotzebue, <i>Die geprüfte Liebe</i>
30–34	August von Lafontaine, <i>Rudolph von Werdenberg</i>
35–63	Johann Wolfgang von Goethe, <i>Wilhelm Meisters Lehrjahre</i>
64–67	Daniel Jenisch, <i>Geist und Charakter des 18^{ten} Jahrhunderts</i>
68–77	Madam de Genlis, <i>Les chères Rivaies, ou La Calomnie</i>
78–79	Christoph Martin Wieland, <i>Die Prüfung Abrahams</i>
80–82	Christoph Martin Wieland, <i>Erinnerungen an eine Freundin</i>
83–87	Christoph Martin Wieland, <i>Cyrus</i>
88	Christoph Martin Wieland, <i>Chloe</i>
89	Christoph Martin Wieland, <i>Aspasia</i>
90–96	Christoph Martin Wieland, <i>Moralische Briefe</i>
97–99	Christoph Martin Wieland, <i>Anti-Ovid</i>
100–106	Christoph Martin Wieland, <i>Briefe von Verstorbenen an hinterlassene Freunde</i>
107–110	Christoph Martin Wieland, <i>Clelia und Sinibald, oder Die Bevölkerung von Lampeduse</i>
111–116	Christoph Martin Wieland, <i>Gandalin, oder Liebe von Liebe</i>
117–118	August von Lafontaine, <i>Die List der Natur, oder List über List</i>
119–120	Christoph Martin Wieland, <i>Platonische Betrachtungen über den Menschen</i>
121–122	August von Lafontaine, <i>Die Unschuldige Verführerin</i>
123–124	August von Lafontaine, <i>Die Treue</i>
125–128	August von Lafontaine, <i>Die Schwäger</i>
129–130	August von Kotzebue, <i>Die Leiden der Lindensteinischen Familie</i>
131–147	William Shakespeare, <i>Troilus und Cressida</i> (prózaforidítás)
148	Veit Weber, <i>Männerschwur und Weibertreue</i>
149–150	Veit Weber, <i>Das heilige Kleeblatt</i>
151–152	Veit Weber, <i>Der Müller des Schwartzthals</i>
153–165	Veit Weber, <i>Tugendspiegel</i>
166–169	August von Lafontaine, <i>Karl Engelmanns Tagebuch</i>
170–174	August von Lafontaine, <i>Henriette Bellmann</i>
175–177	Heinrich Wilhelm von Gerstenberg, <i>Sämmtliche Werke</i>
178	August von Lafontaine, <i>Die Entdeckung der Insel Madera</i>
179 (–182)	„Lajstrom”

II. kötet

3–10	Gustav Schilling, <i>Clärchen Geständnisse</i>
11–20	Claude Adrien Helvetius, <i>Le Bonheur (Poëme)</i>
21	Madame *** [Déjardin de Courcelles], <i>Contes sages et fous</i>
22–27	Alexander Pope, <i>Esq. Sämmtliche Werke</i>
28–33	Madame de Genlis, <i>Les Chevaliers du Cygne, ou La Cour de Charlemagne</i>
34–38	Janus Pannonius, <i>Iani Pannonii Poemata</i>
37–43.	J[ohann] M[ichael] Konrad, <i>Gianetta Bonelli</i>
44–58	C[hristoph] A[ugust] Tiedge, <i>Urania</i>
59–87	???, <i>Pensées sur les Femmes, ou le mariage par un vieux Militaire</i>
88–89	August von Kotzebue, <i>Kreutzfahrer (Schauspiel)</i>

90–99	Johann Gaudenz von Salis[-Seewis], <i>Gedichte</i>
100–102	August Wilhelm Iffland, <i>Die Künstler</i>
103–107	August Wilhelm Iffland, <i>Frauenstand</i>
108–109	Friedrich Schulz (nach Marivaux), <i>Joseph(e)</i>
110–112	August von Lafontaine, <i>Liebe und Eifersucht</i>
113	August von Lafontaine, <i>Die Harfe</i>
114	August von Lafontaine, <i>Liebe und Achtung</i>
115–120	August von Lafontaine, <i>Liebe und Redlichkeit auf der Probe</i>
121–133	August von Lafontaine, <i>Natur und Buhlerey</i>
134–146	August von Lafontaine, <i>Liebe und Tugend</i>
147–150	August von Lafontaine, <i>Die Nadelöhr</i>
151–155	August von Lafontaine, <i>Die Strafe im Alter</i>
156–158	August von Lafontaine, <i>Die vaterliche Gewalt</i>
159–160	Heinrich Joseph von Collin, <i>Regulus</i>
161–162	William Shakespeare (bearbeitet von Schiller), <i>Machbeth</i>
163–166	Johann Baptist von Alxinger, <i>Bliomberis</i>
167–169	B. [= Batsányi János], <i>Vorrede zu [Gabriele] Baumbergs Gedichten</i>
170–171	August von Kotzebue, <i>Glückseligkeit (Erzählung)</i>
172–175	???, <i>Sammlung Deutscher Schauspiele</i> (sorozat)
<i>III. kötet</i>	
3–9	Voltaire, <i>Poésies de...</i>
10–18	Friedrich Bouterwek, <i>Gedichte von...</i>
19–20	Gustav Schilling, <i>Die Gute Frau</i>
21–22	Gustav Schilling, <i>Alwine</i>
23–26	Johann Joachim Eschenburg, <i>Beispielensammlung</i>
27–35	Jean-Baptiste Gresset, <i>Oeuvres de M. Gresset</i>
36–42	Friedrich Schiller, <i>Wallenstein</i>
43	William Shakespeare, <i>Sommernachtstraum</i>
44–45	William Shakespeare, <i>Die beyden Veronauer</i>
45–51	William Shakespeare, <i>Gleiches mit Gleichem</i>
51–54	William Shakespeare, <i>Der Kaufmann von Venedig</i>
54	William Shakespeare, <i>Wintermärchen</i>
54–55	William Shakespeare, <i>Was ihr wollt</i>
55–59	William Shakespeare, <i>Macbeth</i>
59–63	William Shakespeare, <i>König Johann</i>
63–66	William Shakespeare, <i>König Richard II.</i>
66–69	William Shakespeare, <i>König Heinrich IV.</i>
69–72	William Shakespeare, <i>König Heinrich VI.</i>
72–73	William Shakespeare, <i>König Richard III.</i>
73	William Shakespeare, <i>König Heinrich VIII.</i>
73–74	William Shakespeare, <i>Coriolanus</i>
75–76	William Shakespeare, <i>Cymbeline</i>
76–88	William Shakespeare, <i>König Lear</i>
88–91	William Shakespeare, <i>Hamlet</i>
91–97	William Shakespeare, <i>Othello</i>
97–98	William Shakespeare, <i>Antonius und Cleopatra</i>
98–108	William Shakespeare, <i>Timon von Athen</i>
109–110	Claude Joseph Dorat, <i>Lettres d'une chanoinesse de Lisboa à Melcour</i>
111–117	Gustav Schilling, <i>Julius</i>

118–124	August von Kotzebue, <i>Leontine</i>
125–126	Johann Gottlieb Fichte, <i>[Reden an die deutsche Nation]</i>
127–133	Veit Weber, <i>Die Brüder des Bundes für Freiheit und Recht [Sagen der Vorzeit]</i>
134–138	Dominique Georges Frédéric de R. de Pradt, <i>Revolution in Spanien</i>
139–147	Ignaz Aurelius Fessler, <i>Geschichte der Ungern</i>
148–151	Theodor Gottlieb von Hippel, <i>Über die Ehe</i>
152–155	???, <i>Dichterschicksal</i> , Iris, 1824/19
157	(1874-es bejegyzés)

Vachott Sándor elfogatásának körülményei és dokumentumai,
1852*

Vachott Sándor, az 1840-es évek kedvelt lírikusa, Petőfi Sándor barátja volt, de a kortársak elsősorban talán mégis az 1850-es évek politikai megtorló gépezetének tragikus áldozataként őrizték emlékezetükben. 1852 novemberében letartóztatták, majd az Újépület börtönében magánzárkában töltött néhány hónap vizsgálati fogság után megőrült, s életpályáját Schwartz Ferenc budai magán elmeorvosintézetében fejezte be 1861 tavaszán. Arany János lapjában, a Szépirodalmi Figyelőben „egyszerűen gyöngéd költő”-nek nevezték, egyúttal a „legsympatheticusabb költői egyéniség”-nek, akit a valódi szerénység és finom gyöngédség, őszinteség és „mélység” jellemzett, s minden kortársa személyét övező általános rokonszenvről számolt be.¹ Alakját legplasztikusabban mégis szerető feleségének emlékiratai festették elénk. Csapó Mária és Vachott házassága egyértelműen szerelmi házasság volt, ahogy Kerényi Ferenc fogalmaz, a művészbarátok és rokonok azt „a romantikus szenvedély diadalaként ünnepelték” az 1840-es évek közepe táján.² Emlékirataiban Csapó Mária bőségesen tárgyalja szerelmük és házasságuk kis és nagy eseményeit, s természetesen a külvilág tragédiái közepette is boldog családi idillt megszakító letartóztatást, a költő betegségeit, majd halálát is ismerteti. A Vachotról megjelent irodalomtörténeti szakmunkák is e közvetlen szemtanú információira hagyatkozva foglalták össze Vachott életének tragikus utolsó tíz évét. Idézhetjük például Balkányi Enikőt, aki kijelenti, Vachottot a forradalomban játszott szerepe, főként pedig Sárosi Gyulához és más gyanúsított személyekhez fűződő kapcsolatai miatt tartóztatták le.³ Eszerint a Gyöngyösön álnév alatt rejtőzködő költő, fiatalkori jó barát, Sárosi Gyula, akinek az 1849 tavaszán megjelent *Ponyvára került aranytrombita az örök igazság parancsolatjára* című műve miatt kellett rettegnie a bécsi kormányzat megtorló dühétől, 1852. november 5-én este kereste fel titokban a Vachott házaspár nagyrédei otthonát, már nyomában az üldözőkkel, mivel egy feljelentésnek köszönhetően lelepleződött a császári hatóságok előtt.

* Köszönöm Szilágyi Mártonnak a kéziratához fűzött megjegyzéseit és javaslatait.

¹ Vachott Sándor, Szépirodalmi Figyelő, 1(1861), 24. sz., ápr. 17., 383; vö. TóTH Lőrinc, Vachott Sándor emlékezete = VACHOTT Sándor *Költeményei*, harmadik, teljes kiadás, közrebozsátja a Kisfaludy-Társaság, Pest, Athenaeum, 1869, III–XX.; URVÁRY Lajos, Vachott Sándor meghalt, Hölgyfutár, 12(1861), 45. sz., ápr. 13., 356; ABAFI Lajos, Vachott Sándorról: A költő kiadatlan verseiből, Magyar Salon, (14)1897, 28. köt., 245–246; EMIL, Vachott Sándor, Nefeletjs, 1861, 3. sz., 33., 4. sz., 45.

² KERÉNYI Ferenc, Biedermeier váltóhamisítás, a háttérben költészettel (A Csapó-ügy), ItK, 103(1999), 3–4. sz., 350.

³ BALKÁNYI Enikő, *Rajzok a múltból: Vachott Sándor és Csapó Mária ismeretlen iratai és levelei*, Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1965–66, 161.

Vachott épp Gyöngyösön tartózkodott, ezért Sárosi náluk töltötte az éjszakát, így fogták el őt közvetlenül Vachotték otthonának közelében november 6-án. Vachottné emlékirata szerint azután december 5-én éjjel törtek rájuk csendőrök, akik házkutatást tartottak, s mindjárt magukkal vitték férjét.

Ugyanakkor található Vachottné emlékiratának egy némileg homályos kijelentése is, miszerint „a békés költő pusztá gyanuból elfogatók”.⁴ Hol itt a „pusztá gyanú”?

Csapó Mária emlékiratait előszavában maga is „regénytörödékek”-nek nevezi, azaz jelzi, a megtörténeteket nem feltétlenül az események száraz rendjében kívánja leírni.⁵ S valóban, a letartóztatás kronológiája, illetve körülményei részleteket illetően pontosításra szorulnak. Megvilágítják ezt az Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárába 2002-ben vásárlás útján került iratok, melyek Vachott hadbíróági eljárásával kapcsolatos tételeket tartalmaznak, köztük a házkutatáskor készült csendőrségi feljegyzést.

Vachottné emlékiratai szerint november 6-án tartóztatták le Sárosit. Fennmaradt azonban Sárosinak feleségéhez 1852. november 7-én intézett levele, amelyben közölte, hogy aznap keresték szállásán a csendőrök, s hogy szökésben van.⁶ Eszerint a letartóztatásra másnap, november 8-án kellett hogy sor kerüljön. De férje elhurcolásának időpontjában is téved Vachottné, arra nem december 5-én, hanem november 15-én került sor, s annak során két „felettebb forradalmi tartalmú” költeményt is lefoglaltak.⁷ Vachottné is ír emlékirataiban arról, hogy „a rosza mégsem valánk elkészülve”, azaz amikor már a bejáratnál álltak a csendőrök, eszükbe jutott, hogy „férjem íróasztala fiókjából sok érdekes emléket kell eltávolítani, mielőtt a sisakos kutatók reánk törhethének”, így Csapó Mária sietve kiürítette a fiók tartalmát, s a papírokat a gyermekek, illetve saját ruhái közé rejtette. De nem sikerült ezt tökéletesen végrehajtani: „Egy forradalmi verstörödéket ott felejtettem, az eleje és vége meglőn mentve, csak egy része csúszott ki valahogy a kezemből, a nélkül, hogy észrevehettem volna, midőn nagy sietséggel előszedtem, hogy elrejtsem az iratokat.”⁸ A kutató tiszt azután a talált iratokat gondosan eltette, a szekrénybe rejtettekre azonban nem bukkant rá.

A csendőrségi jelentésből egyértelmű, hogy elsősorban nem Sárosi „rejtegetése”, hanem ezek a versek vezettek a letartóztatáshoz. Az iratokhoz négy verskézirat került csatolásra, ezek közül kettő Vachott kezeirásával. Ez utóbbiak egyike Kisfaludy Károly:

⁴ A két letartóztatás történetét lásd: VACHOTT Sándorné, *Rajzok a multból: Emlékiratok*, Bp., Aigner Lajos, é. n. (Nemzeti Könyvtár, szerk. Abafi Lajos, 41), II, 158–165, 215–243; az idézet: *Uo.*, I, 83.; vö. „a pusztá gyanuból magánbörtönre kárhoztatott – fogoly”. *Uo.*, I, 320.

⁵ Vö. „...regénytörödékek lesznek rajzaim”. VACHOTT Sándorné, *i. m.*, I, VI.

⁶ Sárosi levelét lásd: NAMÉNYI Lajos, *Sározy Gyula levelei*, Vasárnapi Ujság, 52(1905), 11. sz., 170; BISZTRAY Gyula, *Bevezetés = SÁROSI Gyula Kisebb költeményei, prózai munkái és levelezése*, bev., jegyz. BISZTRAY Gyula. Bp., Akadémiai, 1954, 417–418.

⁷ „höchst revolutionären Inhaltes”. Csendőrségi letartóztatási jegyzőkönyv, Gyöngyös, 1852. dec. 5., MTAKKt Ms 6226/4. „Vachott Sándor letartóztatására és a szabadon bocsátására vonatkozó iratok”

⁸ VACHOTT Sándorné, *i. m.*, II, 251–252.

Az *álmatlan Király* című költeménye, a másik a *Karácsonyúj* című ballada. Mindkettő sötét, tragikus hangú történet kegyetlenségről, bűnhődésről, örülésről, öngyilkosságról. A „felettebb forradalmi tartalmú” verset azonban két másik, ismeretlen személy kézírásával fennmaradt vers között kereshetjük. Az egyiket végül „ártalmatlan”-nak („unbedenklich”) minősítették a német nyelvű fordítás elkészülte után a katonai hatóságok. Pedig ennek a hangja is keserű és vádló: bitófán végezték a csodált hősök, miközben a hóhérok ülték torukat. Az igazi terhelő költemény azonban a *Magyar dal* című lehetett (a kézirat alján a megjegyzéssel: „azon dallamra: keskeny völgyem rejtékében”). Ebben lehull az allegória leple, a „zsarnok” uralkodóra szórt átok másnak, mint felségárulásnak, nehezen lett volna minősíthető a hadbírótság részéről.⁹

Nº. 1. Hitem küzdelme

Elfoly a csermely, - rezgő tündöklésén
Szivárvány fényben elmosoly az ég, -
Küzdő pataknak fényben és borúban
A tenger öble a halotti vég,
 Es én megállva partodon
 Futó csermely, - gondolkodom:
Az emberi szellem halad-e, van-e cél
Miért az ember él, küzd, szenved és beszél. –

Nyilatkozz oh ég! – nyilj- meg szellememnek
Eredet és cél vég eszméje te!
Tantorgom-e? tán keblem is hazug
S elámitott szentnek hirt érzete?
 Tán nincs igazam? s vétkezem
 Ha imára nyútom kezem
Tán miért ohajtva földobog kebelem
Átkozott vágy s üdvnek csupán én képzelem?

Mennyit virasztok csöndes éjjeiken!
Tépett hitemmel én nem alhatom, -
Elveimet – e rongyos bibliát –
El-eldobom, - meg-megcsokolgatom. –
 Bár éhezem, szomjúhozom
 Az életet nem átkozom, -
De kik szent hitemet akarják rabolni
Szeretném őket mind egymásra gyilkolni.

Vagy nem száll égbe hozzád hű imánk?
Vagy tán parányi földünk sorsa nem
Erdemli azt hogy te reánk tekints?
Kisebb gondod is nagyobb, istenem!?

⁹ Az említett négy költeményen kívül a lefoglalt iratok között szerepel még egy *Albionhoz* című töredék, szövege áthúzva. Az öt vers kéziratát lásd: MTAKKt Ms 6226/4.

És én itt tépem hajamat
S elzokogom siralmamat!
S kinnal elsirt könnyem, talán mindegy lenne,
Ha részeg kacaj közt arcomra csöppenne!

Mért nem lettem én gonosz, tán nyugodnám,
Tán tisztelnének embertársaim,
S ha elhálnék fű nőne siromon
Virulobb mint a jok sirhalmain, –
Most a miért úgy fáradék,
Nem áldá meg sem föld sem ég,
S nem merem mondani hogy miért szenvedtem
Mebukott harczomért még kinevettetem. –

Kiket imádék, kiknek sarujokról
Lecsokolám vala a föld porát
Bitófán fultak zsványok gyanánt
Hohérok ülték a hősök torát, –
Még is eszembe jut anyám,
Ki arra kért: imadkoznám,
A kegyelmes isten megáldja azokat
Kik országa felé intézik utjokat.

Nem küzdöttem én földi kincsekért, –
Könyes szemekkel meg nem láthatám
A lány szépségét, – a hír és dicsőség
Lázás képéről soh'sem almodám.
Érted harcoltam hon s erény,
S gyalázattal meg buktam én!
Ha ezt nem szégyelném, pirulnod kellene
Neked magadnak oh hitemnek istene!

Avagy tán egyszer győzni fog ügyünk,
Testvérek laknak majd a föld színén,
Magas szellemmel dicsők, szabadok,
Mít ér! – ez uj hont meg nem látom én
ki koponyám felrugja tám
kiért éjjel nem alhatám
A kiért vérzettem, sirtam, imádkozám
Nyalka hetykeséggel majd eggyet rug hozám.

Nº. 2. Magyar dal¹⁰

Ne nézz magyar! Ős Budára,
Elborult a hír sugára
S elborult hazánk vele, –
Ott a honvéd drága vére

¹⁰ A másoló kézírásával lapalji jegyzet: „Azon dallamra: Keskeny völgye rejtekében”

Elfolyt a bastyák kövére
Megtörvén hú kebele

Oh fogadj el képzetáлом!
Benned tán üdvöm találok
Szabad tán a képzelet, -
Szalj elő te harcok fénye!
Hőseink dicső erénye
Tünj fel még e hon felett

Sirján gyilkolt nemzetemnek
Vigasz-igék nem teremnek
És a mult homályba vész,
Hallom népünk jajgatását,
S elviselni haldoklását
Egy nemzetnek oly nehéz!

Bár ha dalom felleg volna
Mely villámot sujtva szolna
A zsarnokra, - oh egek!
Van-e boszú van-e átok
Mellyet ha reá kiáltok
Gyógyulnának e sebek?!

Gyáva hóhér! vessz magadnak
Ne lásd érzed mint fakadnak
Könyre hú magyarjaim
A legyilkolt hősök árnya
Rettentsen szoknyák királya!
Nem erőtlen átkaim. - -

Amde pulya lelked álma
El ne hidje hogy halála
E nagy honnak tóled jó. -
Gyermek Zsarnok! el ne hidjed
Hogy hazudott győzelmidnek
Lángja lón sujtó erő. -

A rettegés nyavalyája
Lelked ma is tán megszálja
Hogy ha emlékezni birsz;
Latod szörnyű harc zajában
Szolnokot? lelked bujában
Légy dühössé hogy ha sirsz!

A magyarnak Kapolnáján
Zeng a hirnek orgonáján
A honvéd neked halált
Nemzetünknek Nagy Sarlója

Pimasz gőgöd aratója
Hired ottan sirba szállt!

Istenünk türelmes karja
Mocskos tronod nem akarja
Még véreddel festeni
Am de nem kell – míg az Óra
Megjövend a bosszulóra –
Batthyányit felejteti! –

Addig arja a Tiszának
Leend könye e hazának
S Buda a gyász sirijel
Egykor a köd – lelkünk búja
– Ha a kor felhővé fújja –
Reád villamot lövel. –

A két verset elkülöníti a Kisfaludy versmásolatoktól, hogy más méretű papíron maradtak fenn, s a „N^o. 1.” és „N^o. 2.” számozás valamiféle sorozat darabjaiként azonosítja őket.

Az első felteendő kérdés természetesen az, hogy kinek a költeményei ezek, amit azonban kétséget kizárólag nem tudunk megállapítani. Mint említettük, szövegük nem Vachott Sándor és nem felesége kézírásával maradt ránk. Ez persze önmagában nem zárja ki, hogy Vachott a szerzőjük, hiszen Csapó Mária is megemlékezik arról, hogy Vachott *Búcsú 1849-től* című költeményét, mely akkor „még csak kéziratban volt az ismerősök között emlék gyanánt elterjedve”, egy gyöngyösi barátjuknál tartott házkutatás alkalmával lefoglalta a csendőrség.¹¹ Más forrásból szintén arról értesülünk, hogy amikor 1853 februárjában egy névtelen feljelentés nyomán, mely szerint forradalmi klub alakult Gyöngyösön, három személynél tartottak házkutatást, Darvas Lajos földbirtokosnál megtalálták Vachott *A külföld rabja* című, még 1843-ban született versének szövegét más írásművek társaságában.¹² De nemcsak későbbi források bizonyítják, hogy Vachott tiltottnak minősülő saját verseket is terjesztett szűk rokoni, baráti körön belül. Egy alkalommal ugyanis sógorának, Erdélyi Jánosnak küldött egy „dal”-t titoktartás kötelezettsége mellett, a lehetséges veszélyek tudatában: „Ne közöld mással, úgy legalább ne, hogy az enyém. Olly embernek ki compromittalt – a pusztá hon-fi érzelem is bűnül tulajdoníthatatik s ártalmára lehet.”¹³

¹¹ VACHOTT Sándorné, *i. m.*, II, 254.

¹² Forgách aláírással jelentés a 6. csendőrezred parancsnokságától a magyarországi kormányzósághoz, Pest, 1853. febr. 10. „Clubb in Gyöngyös” címmel gyűjtőakta, Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár D 44 K.k. Militär- und Civilgouvernement, Polizei Section, 1853: 367. A vizsgálat azután nem erősítette meg efféle „forradalmi klub” létezését Gyöngyösön és Pásztón.

¹³ Vachott levele Erdélyi Jánoshoz, [Pomáz, 1850. márc. 28.] = ERDÉLYI János *Levelezése*, II, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., MTA Irodalomtörténeti Intézet – Akadémiai, 1962 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 2–3), 17.

Az a tény, hogy nem található meg e két vers Vachott költeményeinek 1856-ban kiadott gyűjteményében, természetesen nem perdöntő, hiszen a hazafias fájdalom ilyen őszinte és kendőzetlen formában nem jelenhetett meg a nyilvánosság előtt a kor sajtóellenőrzési viszonyai közepette.¹⁴ Nem szerepelt azonban e két vers az 1869-es verskiadásban sem, amely „összes vers”-ként hirdette magát.¹⁵ Ám ezt sem tekinthetjük önmagában a kérdést illetően lényeges tényezőnek, hiszen a csendőrség természetesen nem szolgáltatva vissza a kéziratokat a családnak (nem tudjuk, e tárgyalt iratok hogyan és mikor kerültek ki a hadbírószáki vizsgálat iratanyagai közül, s indultak vándorútra, hogy beérkezzenek jelenlegi lelőhelyükre), így ha Vachott már nem volt később abban az állapotban, hogy verseit maga rendezze, fejből újra leírja a szövegeket, természetesen nem kerülhetett sor azok besorolására az életműbe. Egyébként is ismerünk kéziratban olyan egyértelműen Vachott tollából származó verset, amely szintén nem került be az 1869-es kötetbe: ezt a költeményt 1852. október 6-án vetette papírra „Dalposta” címmel, s kimondatlanul Batthyány Lajos gróf özvegyét köszöntötte „a hon forró üdvezleté”-vel.¹⁶ Ráadásul nyíltan felségsértő vers nyomtatásban természetesen 1867 után sem jelenhetett meg.

De egyáltalán illenek-e ezek a keserű, sőt átkozódó költemények a lány szívű poéta tollához? A szakirodalom már részletesen foglalkozott Vachott 1849. őszi és azt követő költeményeivel, hiszen már Váczy János is felfigyelt arra a feszültségre, hogy míg Vachott „1848 előtt egyetlen hazafias költeményt sem írt”, inkább a hátramaradás iránti elkeseredett vagy gúnyos hang jelent meg ritkán költeményeiben,¹⁷ az 1849 őszi, illetve később született versek túlnyomó többsége a hazafúú bánatát és keserűségét örökíti meg. Az 1849 ősze – 1850 eleje között Pomázon, a lehetséges hadbírószáki felelősségre vonás árnyékában töltött hónapokat joggal nevezhette Lisztóczy László Vachott költői pályája egyik legvirágzóbb szakaszának, melyben tizenkilenc vers született.¹⁸ Vachott is tisztában volt azzal, hogy közülük jó néhány nem tolerálható a regnáló kormányzati hatalom számára.¹⁹

¹⁴ VAHOT Sándor *Összes költeményei*, kiad. VAHOT Imre, 2. bővített kiadás, Pest, Müller Gyula, 1856.

¹⁵ VACHOTT Sándor *Költeményei*, Harmadik, teljes kiadás, közrebocsátja a Kisfaludy Társág, Athenaeum, Pest, 1869.

¹⁶ VACHOTT Sándor, *Dalposta*, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár V. 1913.

¹⁷ VÁCZY János, *Vachott Sándor élete*, Figyelő, 1884, 16. köt., 277–297; 1884, 17. köt., 41–57; idézet: 293.

¹⁸ LISZTÓCZKY László, *Vachott Sándor útja a mártíromságig = Vachott Sándor és Pomáz*, vál., szerk., bev. LISZTÓCZKY László, Eger, Dsida Jenő Baráti Kör, 2010, 20, 22.

¹⁹ 1850 februárjában Vachott szerint költeményeket kért tőle Szilágyi Sándor, mint írta, majd ad, „a legszelidebbekből vagy kettőt”. Vachott levele feleségéhez, 1850. febr. 26., Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár V. 1159/18. Szilágyi Magyar Emléklapok 1848. és 49.^{ből} című kiadványának első kötetében (1850) azután öt költemény jelent meg (*Csalódás, Egy ifjunak, kitévöl útra kelt, Ha kín között teng, Honfi dala, November 27-kén 1849*): Magyar Emléklapok 1848. és 49.^{ből}, 1(1850), 161, 270, 320, 400–401. A Pesti Röpívek című kiadványában pedig egy költemény látott napvilágot („Midőn vérszinben kél a hold...” kezdősorral): *Dr. H. Albumába*, Pesti Ivek: Magyar Írók Füzetei..., 1850, 10. sz., dec. 8., 292.

Vachott nem játszott lényeges szerepet 1848–1849-ben, bár Kossuth rokona-ként, Kossuth leánytestvére, Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna közvetítésével Kossuth mellé került, először a pénzügyminisztériumba fogalmazónak, majd az Országos Honvédelmi Bizottmány állományába, 1849 áprilistól a kormányzói hivatal polgári ügyosztálya titkáráként.²⁰ A honvéd hadseregben azonban nem harcolt, így joggal bízhatott abban, hogy nem kell súlyos retorziókkal számolnia. Ahogy fogalmazott 1849 őszén, úgy gondolta, néhány hétig, hónapig tarthat a győzők haragja, majd jön egy közkegyelem, s nem kell tovább félelmek közt élni („...egy ideig, míg a gyűlöletek és haragok csillapulnak, kikerülöm őket. Magam nem mutatom – ha majd lecsillap-szik haragjok, s mi hihető, közbocsánatot hirdetnek, akkor aztán úgysem faggatják már az embert.”²¹). Mégis a hadbírószági vizsgálatok és kivégzések árnyékában természetesen aggódott saját életéért és szabadságáért („Bajom a félelmen kívül, melly egy ideig, kivált az octoberi napokban gyöttrött – hál istennek! Nem volt.”²²). 1849 ősze után született verseinek hangvétele komor, keserű, letargikus, a bukott forradalom siratása, a félelem, a megrendülés és fájdalom hangjai mellett azonban fel-felbukkan verssoraiban a harag a nagy nemzeti vállalkozás katonai erővel való eltiprása, majd a kegyetlen megtorlás miatt, s értetlenség is: hogyan történhet mindez. Bár műveiben az elégikus hangnem dominál, egy-egy „lázadó” fél-fél mondatban előtűnik az átok motívuma, bár a „szótlan ország”, a szókimondástól való tartózkodás adja a vezér-fonalat.²³ Idézhetjük például az 1852-ben született *Derűben és borúban* című verset:

„A közel jövőndő birodalma
Bármi dús lesz: hitvány diadalma,
Annyi század szenvedésinek.
Több idő kell, hogy hálás lehessünk,
Vagy hogy szörnyű boszuval fizessünk
A tiport hon ellenséginek!”²⁴

Bármennyire is elűt Vachott költeményeinek elégikus hangnemétől az átkozódó nyílt politikai állásfoglalás, pusztán a hangvétel alapján nem zárható ki, hogy Vachott saját költeményét foglalta le a csendőrség. A magánember természetes magamentő gesztusai és a nemzeti elkötelezettség erkölcsi követelményei közötti ellentmondás az egyéniség önmorzsoló gesztusaival is együtt járhatott. S hiába talált a család

²⁰ F. Kiss Erzsébet, *Az 1848-1849-es magyar minisztériumok*, Bp., Akadémiai, 1987, 610.

²¹ Vachott levele feleségéhez, keltezés nélkül, 1849. ősz, PIM Kt V. 1159/12. Idézi: BALKÁNYI, *i. m.*, 157.

²² Vachott levele Erdélyi Jánoshoz, [Pomáz, 1850. márc. 28.] = ERDÉLYI János *Levelezése*, II, *i. m.*, 16.

²³ Ez utóbbit a legjobban *Ovatosság* című verse (Nagyréde, 1850.) reprezentálja. VACHOTT Sándor *Költeményei*, *i. m.*, 141–142.

²⁴ VACHOTT Sándor *Költeményei*, *i. m.* 155; vö. *Vigasz* című verse (Pomáz, 1849. dec.): a „szerencsétlen hon” gyász-vége „kínt s átkot nevel”, *Szótlan ország* című verse (Pomáz, 1849. dec.): „szülöttem vére hangosan kiált az égre” *Uo.* 192, 191.

mikrokörében boldogságot, éreznie kellett a megtorló hatalom fenyegető közelségét a mindennapjaiban.²⁵

Mindemellett ezeknek a költeményeknek a hangvétele sokkal inkább illeszkedik Sárosi Gyula ismert alkotásainak tematikájához, hiszen róla tudjuk, hogy ebben az évtizedben számos olyan költeményt írt, amelyek titokban terjedve a nemzeti ellenállás eszméjét szimbolizáló szövegekké váltak. Ráadásul ismerünk olyan verset a tollából, amely a *Hitem küzdelme* című vershez igen hasonló motívumot fejtet: a megrendült istenhitet – látva a magasztos eszmék és hűség híveik megtorolatlan eltiprását; ahogy a hatalmukban tobzódókra átkokat szóró költeményeket is.²⁶ Sárosi szerzősége mellett szólhat az is, hogy mindkettejük jó barátja, Zalár József visszaemlékezése szerint Sárosi szerette saját verseit nyilvános társaságban nemcsak szavalni, de „dalolni” is,²⁷ márpedig a kézirat alján található jegyzet, „Azon dallamra: Keskeny völgye rejtekében” arra utal, ez utóbbi költeményt zenés előadásra (is) szánta alkotója. Az nyilvánvalóan nem szólhat Sárosi szerzősége ellen, hogy 1859-ben megjelent kötetébe miért nem vette fel ezeket a költeményeket.²⁸ Ráadásul a Sárosi életművét kutató irodalomtörténész úgy tudja, „több versét, a nagyobbik részt, kéziratokban őrizték barátai és ismerősei. Kéziratban maradt verseiből nem egy örökre el is kallódott,²⁹ s az is felmerült a róla szóló irodalomban, hogy Sárosi „társnője”, Sorsich Júlia Sárosi gyöngyösi menekülésekor „a corpus delictiket tűzbe dobta, hogy valahogy az üldözők kezébe ne kerüljenek”, s ez az oka annak, hogy a rejtőzködés időszakából nem sok költeményt ismer Sárositól az utókor.³⁰ Valóban úgy tudjuk, hogy Sárosi szállásán semmiféle tiltott iratot nem sikerült a csendőrségnek lefoglalni.³¹ Másfelől

²⁵ „Én ha mentetetni kellene magamat, mentségemül, anélkül, hogy jellememet tagadnám meg, igazságosan felhozhatnám: miként anyagi szűkségtől kényszerítve vállaltam hivatalt (mi tán magában nem bűn). Mint hivatalnok pedig nem saját gondolataimat, érzelmeimet tettem papírra, hanem azokat, miket főnököm rendelt. Itt tehát az öncselekvés, önmeggyőződés szóba sem jöhet. Továbbá: író létemre is politicai cikket, de csak egy betűt sem írtam politicait. Szónoklatokat sem tartottam – csatában sem valék. Tehát nem voltam egyéb, mint hivatalnok, ki a rá bízottakat tette, végezte, semmi más. De elég ennyi.” Vachott levele feleségéhez, keltezés nélkül, 1849. ősz. PIM Kt V. 1159/12. Idézi: BALKÁNYI, *i. m.*, 157.

²⁶ SÁROSI Gyula *Kisebb költeményei*, *i. m.*, 193–229.; vö. DEÁK Ágnes, *Sárosi Gyula két versének újabb variánsai*, ItK,102(1998), 3–4. sz., 550–558.

²⁷ ZALÁR József, *Sárosy Gyula bujdosása Hevesmegyében = Sárosy-Album: A költő szülőházán elhelyezett emléktáblának leleplezési ünnepélyére*, szerk. NÁMÉNYI Lajos, SCHINDLER Gusztáv, Arad, 1889, 97–110, idézet: 104. Zaláról lásd: HERMANN Róbert, *Kövári László és a szabadságharc hadtörténetei = Uő, Erdély 1848–1849-ben*, s. a. r. SOMOGYI Gréta, Bp., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2014, 21.

²⁸ SÁROSY Gyula, *Költemények*, Pest, Boldini, 1859.

²⁹ BISZTRAY Gyula, *Bevezetés = SÁROSI Gyula Kisebb költeményei*, *i. m.*, 46.

³⁰ WALLENTINYI Samu, *Sárosy Gyula élete*, különlenyomat az Ország-Világ 1898. évfolyamából, Bp., Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, 1898, 60.

³¹ Vö.: „Sokakat behoztak miattam ártatlanul Gyöngyösről, kik nálam megfordultak, vagy én náluk, de senki sem mondhat egyebet, mint hogy tanító voltam. Semmi titkos irományokat nálam nem találtak, mert nem voltak. S így ha csak erőszakkal rám nem fognak valamit, fel nem köthetnek.” Sárosi levele Mészáros Károlynak, Pest, Újépület, 1853. máj. Közli: SÁROSI Gyula *Kisebb költeményei*, *i. m.*, 420.

Leövey Klára visszaemlékezése szerint Sárosi úgy tartotta, minden egyszer papírra vetett versét a fejében őrizte,³² eszerint a kézirat elvesztése vagy a rendőrségi lefoglalás nem kellett hogy automatikusan a költemények elvesztét jelentse. Igaz persze, a költemények Sárosi tollából ugyanúgy nem jelenhettek volna meg később sem, legfeljebb kéziratok hagyatékából válhattak volna ismertté.

A tiltottnak minősülő irodalom másolása, rejtegetése és terjesztése az 1848–1849-es eszményekhez való hűség demonstrálásának viszonylag széles körben elterjedt eszköze volt a korban, sokszor nem is ismerve a lemásolt szöveg szerzőjének kilétét. Vörösmarty Mihály és Bajza József életművének egy-egy ekkoriban született darabja is hasonló utat járt be, mint e szóban forgó költemények: szerzőjük megnevezése nélkül terjedtek, apróbb eltéréseket tartalmazó szövegváltozatokban forogtak közkézen, nyomtatásban pedig csak sokkal később jelentek meg, hogy Vörösmarty esetében a szerző egyértelmű azonosítására még később kerüljön sor.³³ A nemzeti ellenállás szellemével azonosuló értelmiségi és középosztályi családok nő- és férfitagjai nagy buzgalommal másolták és adták tovább az efféle költeményeket, s a kor közköltészeti kéziratok gyűjteményei számos variációban hagyományozták át a szövegeket.³⁴ Gondos irodalomtörténeti, stilisztikai elemzés talán kizárhatja vagy akár megerősítheti Vachott vagy Sárosi szerzőségét, mi erre nem vállalkozhatunk. A Vachott megrendítő, tragikus sorsát ismertető irodalomtörténeti irodalom azon megállapítását azonban mindenképpen cáfolhatjuk, hogy pusztán a Sárosival fenntartott személyes kapcsolat vezetett a költő letartóztatásához, majd a fogság viszonyai között szellemi összeroppanásához.

³² LEÖVEY Klára, *Emlékezés Sározy Gyulára = Sározy-Album, i. m.*, 122–125.

³³ Vörösmarty *Átok* című költeményét lásd: VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, 3, Kisebb költemények, III, s. a. r. TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai, 1962, 175–176, a vers történetéről lásd *Uo.*, 554–556; TOLNAI Vilmos, *Vörösmarty Görgey-verse*, ItK, 35(1925), 1–2. sz., 90–91; Bajza József *Honáruló és Haynau-dal* című költeményeit lásd: BAJZA József *Válogatott művei*, s. a. r. KORDÉ Imre, vál. jegyz. TÓTH Dezső, Bp., Szépirodalmi, 1959, 90–94, történetükről lásd: TÓTH Dezső, *Bevezetés = Uo.* 47–48. A „vérengző zsarnokság lángoló gyűlölete” Bajza említett költeményeinek alaphangját is jellemzi. BADICS Ferencz, *Bajza József életrajza*, Bp., 1901, 124.

³⁴ Vö. OLOSZ Katalin, *Irodalom – folklór – közköltészet határán = Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005, 40–46.

Liszt és a magyar irodalom*

Lisztnek a magyar írókkal és a magyar irodalommal való szerteágazó, gazdag kapcsolatáról jó másfél évtizede egy teljes kiállítást tudtunk rendezni a Liszt Ferenc Emlékmúzeumban. A jelen tanulmány keretei között elsősorban Vörösmartyra és az ő Liszt-ódájának hatására fogunk összpontosítani.

Nem kerülhetjük meg a sokszor felvetett kérdést: egyáltalán hogyan léphetett Liszt kapcsolatba a magyar írókkal és költőkkel, hogyan ismerhette meg a magyar irodalom alkotásait, amikor köztudottan nem beszélt magyarul?

Anyanyelve német volt, hiszen édesanyja, Maria Anna Lager alsó-ausztriai osztrák asszony, a Duna-parti Krems szülötte volt, édesapja, Liszt Ádám pedig német ajkú, de erősen magyar öntudatú nyugat-magyarországi polgár – ő használta először következetesen a „List” családnevet a magyaros „Liszt” alakban. Liszt Ferenc szülőfalujában, Raidingban (melynek magyar neve, Doborján inkább csak a kiegyezés utánról vált hivatalossá) szintén német ajkú lakosság élt. Az 1811-ben született zeneszerző legszívesebben használt nyelve viszont a francia volt, hiszen serdülő éveit és ifjúkorát Párizsban töltötte, széleskörű műveltségét ott szerezte. Amikor 1839/40 fordulóján már mint hírneves virtuóz, először látogatott haza szülőhazájába (közismert, hogy ez az esemény váltotta ki Vörösmarty Liszt-ódájának megszületését is), Liszt szunnyadó magyar öntudata felébredt; megérezte, hogy mit vár tőle az öntudatosodó, feltörekvő magyar nemzet, s ő miképpen lehet honfitársai segítségére. Ekkortól kezdve játszott szerte Európában mindenhol magyar dallamok feldolgozásait, a későbbi magyar rapszódiaik elődeit, ettől kezdve viselte büszkén a Pesten kapott magyar díszkardot és a magyaros öltözetet, és ekkor határozta el, hogy magyarul is meg fog tanulni. Ezt egy szép levelében Wesselényi Miklósnak külön is megígérte, bár hangsúlyozta, hogy a zene nyelvén máris megértik egymást.¹ Liszt weimari könyvtárának egy évvel a Mester halála utáni, 1887-es árverési jegyzéke alapján bizonyítani tudjuk, hogy a nyelvtanuláshoz az elkövetkező pár év folyamán nyelvkönyveket, szótárakat is beszerzett.² Ezek közé tartozott az 567. tételzámon regisztrált „*Garay: Handbuch ungarisch-deutscher Gespräche, egybekötve M. Kiss, Magyar ujdon szavak tára et Dictionnaire francaise-hongrois, Pest 1842–44.*” A tételhez fűzött „*wie neu*” („újszerű”) megjegyzés azonban arra utal, hogy

* Elhangzott 2015. szeptember 18-án Gödöllőn a „Vörösmarty, Liszt és Kodály – kapcsolatok versben és zenében” c. konferencián.

¹ A francia-német keveréknyelvű levél kelte: 1843. március 16, Krzyzanowitz. Magyarul: LISZT Ferenc *válogatott levelei (1824–1861)*, vál., ford., jegyz. ECKHARDT Mária, Bp., 1989, Zeneműkiadó, Nr. 49.

² A jegyzéket lásd Maria ECKHARDT, Evelyn LIEPSCH, *Franz Liszts Weimarer Bibliothek*, Laaber, Laaber-Verlag, 1999 (Weimarer Liszt-Studien, 2), 21–56.

szakadatlan utazásai, a virtuóz koncertturnék hányattatásai alatt Lisztnek nem volt ideje a magyar nyelv tanulásával foglalkozni; mindazok a magyar barátok pedig, akikkel előszeretettel levelezett, sőt egyesekkel (mint például Teleki Sándorral) együtt utazott, valamennyien tudtak franciául vagy németül, tehát a szükség sem vitte rá Lisztet, hogy tőlük tanuljon magyarul.

Később, amikor 1869-től már minden évben rendszeresen több hónapot töltött itthon, nyelvmestert is fogadott, és ősz fejjel szorgosan tanult magyarul. Végül azonban csak passzív nyelvtudásra tudott szert tenni. Nyelvmesterének, Vadász Zsigmondnak visszaemlékezéseit gyakran közlik;³ idézzünk most inkább Törs Kálmán hírlapi beszámolójából, amelyet a Magyar Írók és Művészek Társasága 1873. december 4-i estélyéről írt.⁴ Törs a Hungaria szállóban összegyűlt társaságban meglátja tisztelői és rajongói által körülvéve Liszt „oroszlánfejét”. Ő azonban:

felfedezi Jókait egy zugban; lerázza magáról a kedves alkalmatlankodókat s kezdi keresztül fúrni magát a tömegen hozzá. Azután elbeszéli Jókeinak elejétől végig a királyi estély azon élményeit, amiket az a „Hon”-ban⁵ leírt. – De hát az Istenért, honnan tudja ön mindezeket? Hiszen amit én leírtam, az tudtommal egy német lapban sem jelent meg. – A fejér oroszlán elpirul. [...] Azután szégyenkedve vallja be, hogy hiszen ő szokott olvasni magyarul s meg is érti, de beszélni restel rosszul. Azt a tárczát is a „Hon”-ból olvasta.

Most térjünk át Vörösmarty Liszt-ódájának történetére. A költeményt, amelyet a költő 1840. november végén–december elején írt Lisztnek az esztendő elején tett felejthetetlen, lelkesítő látogatása⁶ és az év folyamán egyre erősödő politikai ébredés-erjedés hatására, 1841. január 3-án adták ki először az *Athenaeum* című lapban.⁷ Lisztet ekkor már javában magával ragadták mozgalmas és viszontagságos nyugat-európai turnéi, Angliából írogatta honvággyal telt leveleit magyar barátainak, Festetics Leónak, Augusz Antalnak, Kirchmayer Vincének és másoknak. A verset csak jó két évvel később mutatta meg és fordította le neki a még 1840-ben Pesten megismert Teleki Sándor gróf. Kettejük kapcsolata 1842-ben növekedett barátsággá Berlinben, ahol az éppen ott diákoskodó Teleki párbajozott Lisztért, és később csatlakozott hozzá utazásain. (Nem tudjuk, hogy Teleki németre vagy franciára fordította az ódát – de szinte biztos, hogy csak nyersfordítást készített belőle.) 1843. március 17-én a sziléziai

³ VADÁSZ Zsigmond, *Liszt és a magyar nyelv*, Pesti Napló, 1886, VIII, 27, reggeli szám, idézi LEGÁNY Dezső, *Liszt Ferenc Magyarországon 1869–1873*, Bp., Zeneműkiadó, 1976, 131–132. (A továbbiakban: LEGÁNY 1976)

⁴ Törs Kálmán, *Az írók és művészek körének első táncos estélye*, *A Hon*, 1873, december 6., reggeli szám.

⁵ *A Hon*: Jókai Mór által szerkesztett magyar nyelvű hírlap, 1863–1882. Törs Kálmán 1868–1876-ban a lap belső munkatársa volt.

⁶ A híres virtuózzá érett Liszt 1839/40 fordulóján tett első hazai látogatásáról részletesen: DÖMÖTÖR Zsuzsa, KOVÁCS Mária, MONA Ilona, SZIKLAVÁRI Károly, *Liszt Ferenc utazásai a reformkori Magyarországon*, Bp., Eötvös József Könyvkiadó, 2015.

⁷ VÖRÖSMARTY Mihály, *Liszt Ferenchez = VÖRÖSMARTY Mihály Összes művei* (a továbbiakban: VMÖM), 3, *Kisebb költemények*, III, s. a. r. TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai, 1962, 10–13.

Krzyzanowitzból, közös barátjuk, Felix Lichnowsky herceg kastélyából mindketten levelet intéztek Vörösmartyhoz – Teleki magyarul,⁸ Liszt németül.⁹ Mindkét levél fennmaradt a MTA Kézirattárában.

Először Teleki leveléből idézek néhány mondatot:

Önnek költeményét számtalanszor olvasván keblem érzé azt mit csak Shakespeare és Goethe képes lelkünkbe idézni [...] Liszt Ferenc[c]el közeleb[b]i viszonyban és barátságban lévén, lefordítám neki – ha önnek költeményeit fordítani lehetne!! – vagy jobban: próbálám lefordítani; hozzá intézet[t] verseit, mellyek az Atheneumba jelentek meg [...]

A Liszt-levél magyar fordítását 1900-ban adták ki a Czapáry László által szerkesztett Vörösmarty emlékkönyvben és a Vasárnapi Újság 42. számában, ezekből idézem:¹⁰

Teleky Sándor gróf utján arról értesülök, hogy Tekintetességed azzal tisztelt meg, hogy verset írt hozzám, olyat, a minőt Ön írni szokott, szépet, gyönyörűt. Nem tudom eléggé kifejezni, mennyire hizeleg ez énnekem, s engedje meg, hogy minden keresettség nélkül megmondhassam, mily mélyen meg vagyok hatva, hogy még oly friss emlékezetében élek.

A jövő tavasszal ismét Pesten leszek. Mikor három éve a várost elhagytam, azt a büszke reményt vittem keblemben magammal, hogy ama mély és dicsőséges rokonszenvre, a mely hozzám fűződött, nem mutatom magam méltatlannak.

Ön majd ítéletet tesz e hitemről; legyen azonban irántam – kérem – sok elnézéssel s némi barátsággal, s ennek fejében számíton őszinte odaadásom s hálámra. Az Ön

Liszt F.-e.

Liszt csak 1846-ban tért újra haza, s ekkor Egressy Gábor, a jeles színész előadásában május 6-án a Pesti Körben magyarul is hallhatta Vörösmarty költeményét.¹¹ Műfordításban – mégpedig német műfordításban – alighanem először 1850-ben olvasta, amikor Kasselban megjelent a *Nationalgesänge der Magyaren aus dem Ungarischen übertragen von Adolf Buchheim und Oskar Falke* című, Lisztnek dedikált kötet, amelyben *Ein Lied für's Vaterland! (An Franz Liszt)* címmel Vörösmarty ódája is szerepel. A vers egy másik német műfordítását pedig 1854-ben kapta kézhez Kertbeny Károly (eredeti nevén Karl Maria Benckert, 1824–1882) *Album hundert ungarischer Dichter* című kötetében. Kertbeny, a német–magyar író, könyvkereskedő és bibliográfus egyik életfeladatának tartotta legjelesebb magyar költő és író kortársai: Petőfi, Arany,

⁸ Teleki Sándor Vörösmarty Mihályhoz, Kryzanowitz, 1843. márc. 17., MTA Kt., Vörösmarty Lev., Negyedré, 2 l. A levelet más olvasatban lásd: VMÖM, 18, *Levelezése*, II, s. a. r. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965, 140.

⁹ Liszt levelét nyomtatásban lásd Liszt Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, Kryzawitz [téves olvasat; helyesen: Kryzanowitz – E. M.], 1843. márc. 17. = VMÖM, 18, *Levelezése*, II, s. a. r. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965, 141; Margit PRAHÁCS, *Franz Liszt: Briefe aus ungarischen Sammlungen 1835–1886*, Bp. – Kassel, Akadémiai Kiadó – Bärenreiter, 1966, Nr. 14, 52; kommentár: 299. A német nyelvű levelet Liszt még gót betűkkel írta; később német szövegekben is teljesen áttért a latin betűs írásra.

¹⁰ *Vörösmarty emlékkönyve*, szerk. CZAPÁRY László, Székesfejérvár, Székesfejérvári Vörösmarty Kör, 1900, 121.

¹¹ Lásd *Liszt Ferenc utazásai...*, i. m., 132–133.

Vörösmarty, Garay, Kisfaludy, Vajda, Jókai műveinek külföldi megismertetését. Ebben a kötetében a régiekről és a kevésbé ismert kortársakról sem feledkezett meg: a skála Balassitól a ma már teljesen elfeledett Pompéry Jánosig terjed, és Kertbeny közli a költők életrajzait is. A kötetet Lisztnek ajánlotta, akivel irodalmi ügyekben már 1851 óta kapcsolatban állt. A zeneszerzőt az ajánlásban „becses barátjának és honfitársának” nevezi: „Seinem werthen Freunde und Landsmanne, / Dr. Franz Liszt / in / Weimar, / gewidmet. / Kertbeny. / Budapest, im August 1853.” Az ajánlásnak megfelelően az első költemény éppen a „Liszt Ferenczhez” („An Franz Liszt!”) Vörösmartytól. Kertbeny fordítása meglehetősen jól visszaadja a költeménynek nemcsak tartalmát, de lejtését és hangulatát is.

Bizonyosak lehetünk benne, hogy Liszt nagyon sok magyar költő alkotását Kertbenynek ebből a műfordításkötetéből ismerte meg. Cigánykönyvét¹² is eredetileg Kertbenyvel akarta magyarra fordíttatni, később azonban meghasonlottak egymással, mivel Liszt 1856-os magyarországi látogatásakor megtudta, hogy Kertbeny az osztrákok ügynöke lett, és ekkor a kiadóval egyetértésben másnak adta a munkát. Kertbeny ezután bosszúból még a szöveg megjelenése előtt kiszivárogtatta a könyv tartalmát, mégpedig olyan rosszindulatúan, hogy a még meg sem jelent írás látatlanban is heves támadásokat váltott ki a magyar sajtóban. Ebből az időből (1859-ből) származik Jókai „Liszt Ferenczhez” című verse,¹³ amelynek mottója: „Hírhedett zenésze a világnak...” és keserű sorai is mintegy antipólusként utalnak Vörösmarty ódájára:

Oh világnak hírhedett zenésze,
Mít tudod te, hogy miről beszélsz?
[...]
Mít tudod te, hogy mi a magyar dal?
Ki „jövő zenéjét” alkotod.
A magyar dal a „multak zenéje”
Hogy miért az? meg sem hallhatod.
Mít tudod te, mi egy nemzet kincse,
Hogy mik annak ősi szentei?
Te, ki anyád édes drága nyelvén
Egy ígét ki nem tudsz ejteni!
[...]
Nem gyűlölünk: azt megválogatjuk.
Multakra nem emlékeztetünk.
Nem vitázunk; hiszen hallgatásunk
Olyan régen jól illik nekünk.
A szegény cigányra sem haragszunk,
Kinek ilyen szépen odaadsz.

¹² *Des bohémiens et de leur musique en Hongrie*, Paris, Librairie Nouvelle, 1859; németül Peter Cornelius fordításában: *Die Zigeuner und ihre Musik in Ungarn*, Pest, Heckenast, 1861; magyarul Székely József fordításában: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*, Pest, Heckenast, 1861; ennek reprint kiadása: Bp., Mercurius, 2004.

¹³ JÓKAI MÓR, *Liszt Ferenczhez* = BÉNYEI JÓZSEF, *Angyalok zenéje: Magyar költők versei Liszt Ferencről*, Debrecen, Ethnica, 1996, 19–21.

Elhúzatjuk vele „az én nótám”,
Sőt még össze is csókoljuk azt.
A magyar dal azért marad annak;
(Ez az egy ki senkitől se fél)
Mi sem esünk nagyon búnak érte,
A cigány sem lesz nagyon kevély,
De fáj mégis, hogy kit dicső költőnk
Első honfivá tett szép dalán
Most kimondja, hogy még azt se tudta
Rólunk: voltaképen kik valánk?

1870 után Liszt és Jókai között tisztázódtak a félreértések, és a legmelegebb barátság és kölcsönös megbecsülés alakult ki, sőt Liszt melodramát írt Jókai szövegére *A holt költő szerelme* címmel Petőfiről, amelyet maga mutatott be Jókainé Laborfalvi Rózával 1874. március 16-án a Magyar Írók és Művészek Társaságának estélyén; az előadást három évvel később, 1877. február 15-én is megismételték.¹⁴ A melodráma a pesti Táborosky és Parsch kiadónál nyomtatásban is megjelent.

Liszt egyébként is igen nagyra becsülte Petőfit. Verseit, köztük a *János vitéz* fordításban beszerezte, és *A magyarok istene* című versét meg is zenésítette. A költő alakjának a *Petőfi szellemének* című zongoraműben illetve a *Magyar történelmi arcképek* zongorasorozat egyik darabjában (*Petőfi*) is örök emléket állított.¹⁵

Térjünk azonban vissza Vörösmarty Liszt-ódájához. Liszthez még sokan írtak költeményeket magyarországi látogatásai alkalmából vagy más alkalmakkor, s e költemények közül nem egy a Vörösmarty-óda köpönyege alól bújt ki. Garay János 1845-ben írt verse,¹⁶ amellyel Thern Károly megzenésítésében egy férfikar 1846-ban üdvözölte Lisztet Pestre érkeztekor,¹⁷ több fordulatában is emlékeztet Vörösmarty költeményére:

Lépj közénk, zenék királya!
Légy hazádban üdvözölt!
Véred itt vérét találja,
Melyen állsz, anyád a föld.
Hírneveddel a világnak
Vagy csodáltja, remeke;
De szíveddel szép hazádnak
Lól s maradj hű gyermeke.

Zengj nekünk dalt, dal királya!
Lelkest, édest és rokont,
Mely a lelket összejárja,
Melyre a szem könnyet ont,
[...]

¹⁴ Lásd LEGÁNY Dezső, *Liszt Ferenc Magyarországon 1874–1886*, Bp., Zeneműkiadó, 1986, 252. (A továbbiakban: LEGÁNY 1986.)

¹⁵ Mindkét utóbbi zongoradarab „A holt költő szerelme” melodráma zenei anyagának felhasználásával készült.

¹⁶ GARAY JÁNOS, *Liszt Ferenchez = BÉNYEI, i. m.*, 9.

¹⁷ Lásd *Liszt Ferenc utazásai...*, i. m., 124.

Zengeményed nagy szavára
Milliók eggyé leszünk;
S lesz a nemzet szent zsoldára
Egybezengő énekünk.
[...]

Ugyancsak az 1846-os látogatáshoz kapcsolódik Szilágyi Károly verse,¹⁸ amelynek utolsó versszakán szintén érződik Vörösmarty hatása:

Köszöntve légy hatalmas hangkirály,
Zenegj honunkra boldogabb időt,
Ahol virulva béke, értelem,
Ne háborítsa gyász a szenvedőt,
Öröm derengjen, hol kínárja volt,
S amerre bú, keserv könnyűje folyt.

1856-ban, amikor az *Esztergomi mise* és a *Hungaria* szimfonikus költemény ősbemutatója hozta haza Lisztet egy hosszabb, jelentős látogatásra, még a nagy Vajda János üdvözlő költeményének¹⁹ is van egy Vörösmartyra hajazó versszaka:

Ó jer közénk, maradj velünk,
Kik még hiszünk, még szeretünk,
Bár reményünk – titok.
Zengd Te nekünk a csodadalt,
Mit nem mondhatnak el szavak,
Csak sejtnek milliók...

Az 1865-ös, csaknem másfél hónapos magyarországi látogatás alkalmával, amikor a Nemzeti Zenede negyedszázados jubileumára meghívott Liszt, a kisebb egyházi rendek felvétele után először a nyilvánosság elé lépve, a *Szent Erzsébet legendája* ősbemutatójával örvendeztette meg nemzetét, Hiador (azaz Jámbor Pál) így kezdi *Búcsú-hangok (Lisztnek)*²⁰ című versét:

Vörösmarty tett babért fejedre,
Zöldül az még, bár ő sírba van.
Még magyar fő nem nyert ily borostyánt,
Bár koszorút hordanak sokan.
Oh be kár, hogy megnémult a mester!
Úgy nem én – Ő zengne mostan is;
Két nevet tapsolna most a nemzet;
Lásd, kezemben nincsen, csak tövis.

És így fejezi be hosszú, kilenc versszakos ódáját, amelyet „Liszt abbé”-hoz intéz:

¹⁸ SZILÁGYI Károly, *Liszt Ferenc* = BÉNYEI, i. m., 10.

¹⁹ VAJDA János, *Liszt Ferenchez* = BÉNYEI, i. m., 16.

²⁰ HIADOR [JÁMBOR Pál], *Búcsú-hangok (Lisztnek)* = BÉNYEI, i. m., 21–23.

Róma elvett, de azért mienk vagy;
A művészet birodalma tág;
Bárhol légy, ha fényt szórsz nemzetedre,
Büszke rád e nép, s ránk a világ.
Róma tért ad, hogy nagyobb-nagyobb légy,
De „bölcsöd ez, s majdan sírod is...”
Jöjj ó vissza! vár itt minden egyház:
Tömjénné lesz akkor a tövis.

Liszt valóban visszajött: 1869-től haláláig rendszeresen Magyarországon töltötte az évnek mintegy harmadát, állandó lakása volt Pesten, aktívan részt vett a hazai zeneéletben, tanított az 1875-ben megnyitott Zeneakadémián – és nem rajta múlt, hogy hamvai nem itt nyugszanak.²¹ De nem is ez a lényeg: ő pontosan tudta, hogy a legtöbb, amivel nemzetének segíteni tud, az a művészete – és hogy a zenéjével válaszolhat legjobban Vörösmarty ódájának „Állj közénk!”-jére. Amikor 1862. november 10-i levelében a *Szent Erzsébet legendája* partitúrájának befejezéséről ad hírt Mosonyi Mihálynak (ő segített ugyanis megtalálni az Erzsébet jellemzéséhez felhasznált gregorián dallamot), így ír neki:

Ha óhajom megvalósul, ez a mű [a *Szent Erzsébet*] az új magyar zeneirodalom integráns részét képező hozzájárulás lesz. A „Hungaria” szimfonikus költeménnyel már azt hiszem, megadtam a választ Vörösmartynak. De még több más mondanivalóm is van; mindegy, hogy gyorsan megértik vagy elismerik-e. Ha egykor már nem leszek itt lenn [a földön], elrendeződik, ami hátra van.²²

Hasonló megnyilatkozás található Lisztnek 1870 szeptember 28-án Szekszárdról Carolyne Wittgenstein hercegnéhez intézett levelében, amelyben beszámol arról, hogy a pécsi püspök nádasdi nyaralójában Horváth Boldizsár igazságügy-miniszter Vörösmarty ódájával köszöntötte őt:

Öexcellenciája rendkívül megtisztelt, amikor tósztként fejből, teljes egészében elszavalta nekem a szép költeményt, amelyet Vörösmarty 1840-ben hozzám intézett, s amelyre azt hiszem, kicsit már megadtam a választ a Hungária, a Funéailles és más kis művek által.²³

Még további „válaszok” is következtek, amelyek közül most csak azokat emelem ki, amelyek kifejezetten Vörösmartyyal hozhatók összefüggésbe. Először a *Szózat és magyar himnusz* zenekari fantázia illetve annak zongoraverziója készült el. A két leg-szentebb nemzeti dallamunkat fantáziaszerűen egybefűző mű zenekari verziója Richter János és a Filharmóniai Társaság zenekarának 1873. március 19-i hangversenyén

²¹ Liszt életének ezt az utolsó korszakát teljes részletességgel tárgyalja Legány Dezső két monográfiája (LEGÁNY 1976, LEGÁNY 1986).

²² Eredetije német, lásd PRAHÁCS, *i. m.*, Nr. 122, 113. Az idézett bekezdés vége, melyet Prahács csupán hiányosan tudott közölni: „wenn ich einst nicht mehr hinunten sein werde, findet sich das übrige”.

²³ Franz LISZT's *Briefe*, kiad. LA MARA, VI, Leipzig, Breitkopf – Härtel, 1902, Nr. 243, 266. Liszt szerényen az „opuscule” „művecske” szót használja.

hangzott fel először Liszt vezényletével, míg a zongora verziót Liszt két nappal később mutatta be a Magyar Gazdasszonyok Egyesülete leányárvaházának javára adott jótékonyági koncerten; még ugyanazon év folyamán mindkettőből további előadásokra is sor került.²⁴

Több jelentős időskori magyar zongoramű (így a XVI–XVIII. *Magyar rapszódia*, a *Két csárdás*, a *Csárdás macabre*) megkomponálása és kiadása után az utolsó, legfrappánsabb „válasz” a *Magyar történelmi arcképek* sorozat, amelyben Széchenyi István, Deák Ferenc, Teleki László, Eötvös József, Petőfi Sándor és Mosonyi Mihály mellett Liszt Vörösmarty Mihálynak is szentelt egy darabot. A kéziratos vázlatokból tudjuk, hogy először *Vörösmarty Nóta* lett volna a darab címe, és csak később lett egyszerűen *Vörösmarty*, amikor Liszt új bevezetést komponált hozzá. De már a legelső, agyon javított munkakéziratban is jól kivehető, hogy Egressy–Vörösmarty *Szózatának* egy jellegzetes dallamidézete („A nagyvilágon e kívül...”) képezte a mű zenei alapját.

„Mindegy, hogy gyorsan megértik vagy elismerik-e” – írta Liszt, és tudjuk, a *Magyar történelmi arcképek* sorozat az ő életében nem is jelent meg, sőt csak az 1950-es években került először nyomtatásra.²⁵ De mégis úgy történt, ahogy előre látta: „*Elrendeződik, ami hátra van.*”

²⁴ LEGÁNY 1976, 301.

²⁵ A teljes sorozat 1956-ban az *Új Zenei Szemle* mellékleteként, Széchenyi István közreadásában jelent meg először. Az Editio Musica új Liszt-összkiadása az I. sorozat 10. kötetében közölte Sulyok Imre és Mező Imre közreadásában (Bp., 1980, 101–124). Major Ervin, Szabolcsi Bence, Legány Dezső és mások írásai is foglalkoznak a *Magyar történelmi arcképek* történetével, stílusával és az egyes darabok összefüggéseivel; a legújabb magyar nyelvű részletes elemzést lásd HAMBURGER Klára, *Liszt Ferenc zenéje*, Bp., Balassi, 2010, 394–403.

BARTHA KATALIN ÁGNES

Hírnév, patriotizmus és színésznőség Magyarországon a tömegkultúra századában

(Prielle Kornélia esete)*

Színésznői pályán (életkeret)

Prielle Kornélia pályájának példája, életének keretei megmutathatják, hogy milyen volt a 19. század második felének magyar társadalmában a tehetséges művésznőt illető elvárásrendszer, illetve a rendszeres színésznői működés révén megvalósítható társadalmi tekintély.¹ Prielle Kornélia mondhatni pályakezdésétől, főként a negyvenes évek közepétől állandóan az érdeklődés központjában állt.

A kispolgárság legalsóbb rétegéből származó színésznő apja egy máramarosszigeti szíjgyártó mester, Brill József volt, anyja pedig Székely Eleonóra, aki erdélyi származású és leánya neveltetését igen fontosnak tartotta. Antónia 1826. június 1-jén látta meg a napvilágot szülei első gyerekeként, 2-án tették keresztvíz alá.² Anyja Kornéliának szólította, s később bérmaneve is az lett. Hatévesen már tudott olvasni és írni, melyre a háznál levő kosztos diák tanította. Nyolcévesen a helyi zárdai iskolába írták be, ahol olvasáson, íráson kívül némi számtant s főként finom kézimunkák készítését sajátította el. Két év alatt első tanulóként végezte az elemi iskolát, amelyet még három év ismétlés és segédtanítónősködés követett az anyja akaratából, mivel ekkoriban még nem volt Máramarosszigeten intézményes leány-felsőoktatás.³ A színház iránti vonzódás

* A tanulmány a MTA posztdoktori kutatói program keretében készült.

¹ Színészek társadalmi szerepéről lásd RAJNAI Edit, *Kísérletek a vidéki színházat rendezésére: 1873–1890* = szerk. GAJDÓ Tamás, *Magyar színháztörténet: 1873–1920*, Bp., Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001, 220–265; GAJDÓ Tamás, *Dívák, primadonnák, színésznők: Jászai Mari, Fedák Sári, Karády Katalin*, Bp., Ernst Múzeum, 2003.; BARTHA Katalin Ágnes, *Színházi professzió és presztízs Kolozsváron a 19. század utolsó harmadában*, *Erdélyi Múzeum*, 77(2015), 3. sz., 46–78. A társadalomtörténeti irányzatok hasznáról az irodalomtörténeti vizsgálatokban lásd SZILÁGYI Márton, *Irodalomtörténet és társadalomtörténet határán* = Uő., *Határpontok*, Bp., Ráció, 2007, 7–25; *Az irodalmi szakma hivatásosodásáról* T. SZABÓ Levente, *A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete: Módszertani vázlat a társadalom és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához* = Uő., *A tér képei: Tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Komp-Press – Korunk, 2008, 197–227.

² A máramarosszigeti Borromeo Szent Károly plébánia Keresztelési Anyakönyve, II. kötet, 155. oldal. Keresztzülei: Emericus Olman, Maria Hanker. Itt köszönöm meg Blegya-Eiben Gellért úr segítségét az adatért.

³ Lásd MÁLYUSZNE Császár Edit, *Egy színészházaspár élete: Szerdahelyi Kálmán és Prielle Cornélia*, Bp., Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1956, 20. RAKODCZAY Pál, *Prielle Kornélia élete és művészete*, Bp., Singer és Wolfner, 1891, 6.

visszaemlékezése szerint a máramarosszigeti úri műkedvelő előadások hatására ébredt fel.⁴ S ebben nem kis szerepe volt a máramarosszigeti reformkori megyei ünnepélyeken látott nemesi vezetőréteg ragyogó magyar ruházatának sem.⁵ A felnövekvő Kornélia pályaválasztását nemcsak kiegészítő tanítónősködésének rövid idejű sikere, hanem a színészi pálya egzisztenciateremtő, tehát független önmegvalósító lehetőségei is ösztönözték. Kornéliának a korszak rendi kereteiben jól kijelölhető helye volt: nem volt nemes, lányként-nőként való érvényesülése vagy egy jómódú, lehetőleg nemes származású férj oldalán, vagy saját maga erejéből a művészi pályán valósulhatott meg. Ekkoriban kizárólag a művészpályán nyílt lehetőség az emancipációs törekvések megvalósítására. Intézményes színészoktatás híján a vidéki gyakorlati színészképzés útja ígéretes, s ez egy nem nemesi értelmiségi pályafutás lehetőségét kínálta.⁶

Három testvérének pályája – Lilla (Rónay Gyuláné), Emília (Láng Boldizsárné) és Péter, akik mind a színi pályára léptek – azt jelzi, hogy a megözvegyült apa a kényszerhelyzet mellett ezt praktikus, a társadalmi mobilitás esélyét is jelentő megoldásnak tekinthette.

⁴ RAKODCZAY, Prielle Kornélia élete ..., i. m., 4–10.

⁵ A szintén máramarosszigeti születésű Lövey (Leövey) Klára visszaemlékezésében kiemelt szerepet tulajdonított a Kornélia által látott ékes magyar ruhának, melyet az a Szaplóczay Pálné Perényi bárónő viselt annak idején, akinek a házában laktak a szülei abban az időben: „A kis Nelli, kit rendesen szép jelzővel említettek, kedvelt jelenség volt a bárónő előtt, ki falusi lakásáról gyakran be szokott jönni az akkoriban még fényes megyei ünnepélyekre. Ilyenkor arannyal és ezüsttel áttört, nehéz selyemszövetű magyar ruhák ragyogtak a bárónőn, s a kedves Nelli egész elragadtatással gyönyörködött bennük. Néhány évvel ezelőtt (1876, a természetvizsgálók gyűlése alkalmával) a Máramaros megyei ipar- és régészeti Kiállításon az említett fényes öltözetek egyike is ki volt állítva, mint a régibb magyar viseletek szép példánya. Prielle Kornélia éppen Máramarosban volt. A ruhát azonnal felismerte a tárlatban, s egy jó ismerősöm előtt úgy nyilatkozott: – Lehet, hogy ez a ruha ébresztette az első vágyat lelkemben, hogy színész nő legyek” LÖVEY Klára, *Prielle Kornélia: A kolozsvári jubiláris ünnepély alkalmából (1881. ápr. 14.) = Teleki Blanka és köre*, vál., s. a. r., jegyz., előszó, SÁFRÁN Györgyi, Bp., Szépirodalmi, 1963, 508–509. A reformkori úri viseletről lásd LUKÁCS Anikó, *Nemzeti divat a reformkori Pesten*, Korall, 2002, 10. sz., 40–56; TOMPOS Lilla, *A dísz-magyar öltözetről = Kovács Ferenc, Rédey Judit, Tompos Lilla, Török Róbert, Fardagály és kámvás rokolya: Divat és illem a 19. században*, Bp., Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2010, 61–71.

⁶ A lehetőséget azért hangsúlyozom külön, mert annak ellenére, hogy az 1848. évi V. törvénycikk a színészeket a kulturális értelmiség közé sorolta, azok közé a foglalkozások közé, amelyek jövedelemre való tekintet nélkül, pusztán a képzettség alapján jutottak választójoghoz, ám ez ekkoriban valójában még sem működhetett. Honi színészképző intézmény híján a színészeknek képzéshez kötött foglalkozást űző egyénként nem adhatták meg a választójogot (hacsak nem külföldi diplomával rendelkeztek). S bár 1865-től működött a Színészeti Tanoda, de csak az 1877–78-as tanévtől emelték négy évre a drámai szak képzési idejét. Ezzel az intézkedéssel tagolódtott a színészképzés ezen intézménye a főiskolai szintű intézmények sorába. Azok a színészek, akik színiakadémiai oklevelet kaptak, mint a színjátszást művelő foglalkozási csoport tagjai besorolhattak az 1874. évi XXXIII. tc., a választójogi törvény, 9. §-a szerint az „akadémiai művészek” kategóriájába. A szakma minden művelője számára (annak nagysága miatt) ez az intézménye nem tudta biztosítani a társadalmi elfogadottság hivatalos és jogi kritériumait, csak az 1913-as választójogi törvény emelte a választásra jogosultak közé az Országos Színészegyesület színészeit. RAJNAI Edit, *A színi kerületi rendszer kialakulása (1879–1905)*, Doktori értekezés (kézirat), Bp., ELTE BTK, 2010, OSZK Színháztörténeti Tár, irattár, MS 711. 39, 223.

Tehát Prielle Kornélia anyja korai elhalálózása után tizenöt évesen lépett először színpadra Szatmáron Tóth István társulatánál, utána apja az anyai ágon rokon Kilyényi Dávid színtársulatához adta, egyik hűgával, Lillával együtt,⁷ ahol Dérynéől és később Kántornétől is tanulhatott. Vándorszínész korszakában Molnár György Nagyváradon látta s így írt róla:

szőke szépség,⁸ éles arcz, hajlott orr, igazi eperajk és élénk, okosan beszélő szempár; modora, tartása minden mozdulata könnyed és előkelői, mintha csak a csipke hullámos, koronás bölcsőből s nem a m. szigethi szíjjártó egyszerű fészkből repült volna ki. Egész lényén báj és kecs, csodás varázs ömlött el; valódi franczia vér és teljes színészi temperamentum, hangorganuma zeneszerű – a skála egész regiszterével, mely a finomul metszett picziny ajakról harmonikus zengzetességgel áradozott szét a nézőtér legtávolabb s legrejtettebb zugaiba is.⁹

1844-ben lépett először a Nemzeti Színház színpadára, a negyvenes és ötvenes években számos vidéki színtársulat tagja, elsőrendű naiva, szentimentális szerepek megformálója.

Viszonylag szabályos mederben folyó életében nem volt semmi rendkívüli, még kérői személye és vallásváltása sem,¹⁰ s talán az sem tekinthető annak, hogy az ország-szerte

⁷ Nem ismerjük az apa és Kilyényi Dávid (nevelő apa) közötti megegyezés, netán szerződés részleteit. A német nyelvű vándorszínijátászás kapcsán ismert néhány olyan megegyezés, amely a színtársulat igazgatója és a szülő között jött létre a gyermekszíniész alkalmazását megelőzően. Lásd TAR Gabriella Nóra, *Gyermek a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély színpadjain*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, 17, 113.

⁸ Lövei Klára visszaemlékezésében azt írja, hogy ifjú korában „hollófekete” hajú volt. (LÖVEI, *i. m.*, 509.) Prielle Kornélia Naményi Lajoshoz írott levelében megütközve említi, hogy Molnár őt szókének nevezi, s korai öszülésével magyarázza, hogy már nem emlékezhetett Molnár a haja színére. (Prielle Kornélia Naményi Lajoshoz, Bp., 1896, febr. 10., OSZK Kt., Levelestár)

⁹ MOLNÁR György, *Világos előtt: Emlékeimből*, Szabadka, Schleisinger Sándor, 1880, 45.

¹⁰ Vallásváltásáról Rakodczay így ír: „1847. Szept. 15-ike Prielle Kornélia magánéletében nevezetes fordulót képezett, mert ekkor áttért a református hitre. Nevezetes forduló, mert Prielle Kornéliának nemcsak családja volt buzgó katolikus, hol ájtatosságot és szigorú vallásosságot tapasztalt; de ő maga is – saját nyilatkozata szerint – kiskorától kezdve megmaradt Istenbe vetett bizalmában, mely mind máig egyformán helyet foglal lelkében és vigasztalása volt bajai közepette. – Sőt, a katolicizmushoz annyiban hű maradt ma is, hogy külső jeleit – mint mondja – nem képes elfeledni: lefekvéskor párnájára keresztet von kezével, mielőtt fejét álmra hajtáná. Sőt mielőtt kilép a színpadra, keresztet vet magára. [...] Az áttérés indokát könnyű kitalálnunk. [...] Debreczenben történt. V-y G-a szép, deli ifjú volt a pályázó lovag, ki művésznőnket a színpadért boldog otthonnal kívánta kárpótolni. Atyja azonban feltételül tűzte ki az áttérést. A kölcsönös érzelmek megkönnyítették e feltételt s Prielle Kornélia meghozta ez áldozatot. Hanem a polgáriaknak nincs szerencséjük Thalia papnőivel. A közmondás szerint a jónak legfőbb ellensége a jobb s a szerelemnek – a szerelem. Művésznőnk 1847 őszén megismerkedett Szerdahelyi Kálmánnal.” RAKODCZAY, *Prielle Kornélia élete ...*, *i. m.*, 43–44. A vallásváltás gyakorlata, katolikusból reformátusra való áttérés főként a könnyebb válási procedura miatt nem volt ritka színésznői körökben. A választ Déryné is fontolgatta anyja ajánlatára, de a szentszék nem választotta el hivatalosan férjétől. DÉRYNÉ *Naplója*, s. a. r. BAYER József, Bp., Singer és Wolfner, 1900, I. 248, 354, 374. A református vallásra való áttérést Prepeliczay Sámuel, Déryné szerelmese ajánlotta a könnyebb válás miatt. Déryné nem lett református és nem is vált el. *Uo.*, II, 8.

ünnepelet Petőfi feleségül kérte,¹¹ mint ahogy aztán férjhezmenetele a jeles színész operaénekes és zeneszerző, megbecsült pesti Nemzeti Színházi tag, Szerdahelyi József kezdő színész fiához, a később remek társalgási színésszé növő Szerdahelyi Kálmánhoz sem.¹² A forradalmi események azonban nemcsak a magyar nyelvű színházi rendszert forgatták fel, hanem magánéletében is változást hoztak. Elvált honvédnek állt férjétől, és 1849-ben, második házasságát kötötte meg Hidassy Elek kapitánnyal; a tőle való elválását a körülmények ismeretében,¹³ a színésznői pálya szokványos állomásaiként kell elkönyvelni.¹⁴ 1859-től s majd 1861-től harmadik és végleges pesti nemzeti színházi

¹¹ Az 1846-os debreceni Petőfi-epizódról több kortárs is írt. Gyulai Pálnak, Zilahy Károlynak és Jókai Mórnak is megvolt a maga külön véleménye és emléke. Prielle is megírta a maga változatát: PRIELLE Kornélia, *Ismeretségem Petőfivel*, Koszorú, 1879, I, 386–409. Összefoglalóan lásd RAKODCZAY, *Prielle Kornélia élete ...*, i. m., 27–41. Lásd még KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Monográfiák), 272; HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, szerk., Kiss József, PÁNDI Pál, s. a. r. Kiss József, II, Bp., Akadémiai, 1967, 18–35.

¹² Az 1847-es évről és Szerdahelyivel való eljegyzésükről visszaemlékezést közölt *A Hét* 1890-ben, amit a *Kolozsvár* c. lap is átvett. PRIELLE Kornélia, *Visszaemlékezések*, Kolozsvár, 1890. márc. 19., 65. Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia 1848. aug. 29-én esküdtek meg Kolozsváron. Tanuk: Henczenberger Ferenc főkormánybiztos írnok és Winkler György kereskedő voltak. Nagygyörgényi Császár Sámuel eskette össze őket. Lásd *A kolozsvári ev. Református szent eklézsia összevetett eskettekéről anyakönyvi kivonat*, OSZK Szt., An. 4942. Válogatásuk 1849. április 29-én kelt, lásd *Uo.* A válójegyzéken Szerdahelyi Kálmánt székesvárad vádászvezetési hadnagyként jegyzik. Válogatásuk részben Szerdahelyi katonának állásában, részben pedig hűtlenkedéseiben kereshető. Lásd RAKODCZAY, *Prielle Kornélia élete ...*, i. m., 39–41. Lásd még Prielle Kornélia levele Láng Boldizsárné Prielle Emiliához, 1848. máj. 30., OSZK. Kt., Levelestár.

¹³ Hidassy Elek huszárkapitányhoz 1849-ben ment feleségül, egy darabig férje családjának birtokán a színésztől visszavonult, állítólag felesége kedélyének javítása miatt férje szintársulat-igazgató lett, ahol felesége is játszott, de csődöt mondott. Játszottak Kaczvinszky János szintársulatánál is. Prielle vendégszereplése idején, felesége távollétében beleszeretett Balogh Jozefába, az énekes-primadonnába. Ezért bontották fel házasságukat Rakodczay szerint 1854-ben. Hidassyval való kapcsolatáról lásd RAKODCZAY, *Prielle Kornélia élete ...*, i. m., 49–53. Hidassyról lásd még *Magyar színházművészeti lexikon*, főszerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1994, 302–303.

¹⁴ A színésznők körében elég gyakorinak mondható a válások magas száma. Több jeles színésznő élete során több házasságot is kötött. Lásd [Lendvayné] Hivatal Anikó, [Paulayné] Gvozdanovics Júlia, Pálmay Ilka, Blaha Lujza például. (A többszöri házasságkötésnek természetesen a megőrzés is lehetett oka, nem csak a közös élet vállalhatatlansága). Többen, ha nem is váltak el hivatalosan, de külön éltek férjüktől életük huzamosabb felében (lásd Déryné, Bulyovszkyné példáját). Prielle példája annyiban mindenképpen különbözik az említettektől, ill. nem mondható tipikusnak, hogy ő négy házasságot is kötött élete során, s ebből két alkalommal ugyanahhoz a személyhez, Szerdahelyi Kálmánhoz ment feleségül. Halála éve előtt, 1905-ben, a nyolcvanadik éve felé közeledő színésznő feleségül ment a nála majd negyven évvel fiatalabb Rozsnyay Kálmánhoz. Bár nem rendelkezünk összehasonlító vizsgálattal, amely más foglalkozásúak körében vizsgálná a válások gyakoriságát, mégis egy összefoglaló szerint (amennyiben elfogadható mintavételnek reprezentativitása) a 19. században minden ötödik színésznő házassága válással végződött. Kiss Csilla, *„Királynő vagy te a művészet országában!”: A színésznői szerepkör vizsgálata a 19. századi Magyarországon = A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, 2007, 89–108. A tanulmány pontatlanságai is arra figyelmeztetnek, hogy a jelenség vizsgálata további kutatásokat igényelnek. A Prielle-re vonatkozó pontatlanság: *Uo.*, 94, 101.

szerződésével az intézmény megbecsült és ünnepelt színésznőjévé vált, és újra férjhez ment első férjéhez.¹⁵

Nemzeti Színházi végleges szerződése voltaképpen egybeesik a modern társadalmi színmű nemzeti színházi térhódításával. Olyan kitűnő színészek kezében alakult a magyar társalgó színészet, mint Szigeti József, Feleki Miklós, Szerdahelyi Kálmán, Paulay Ede, Paulayné (Gvozdanovics Júlia), Felekiné Munkácsy Flóra, Lendvayné Fánicsy Ilka, Szathmáryné. Ennek a társulatnak a legünnepeltebb párosa Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia volt. Az új színművek egyik fő alakja, a modern jellemkép leghűbb ábrázolója volt – írta róla Rakodczay Pál, még Prielle életében megjelent életrajzában.¹⁶

Hat és fél évtizedes színészi pályája során csak a Nemzeti Színházban közel háromszáz szerepben, majd háromezer estén játszott,¹⁷ amelyhez még számtalan, vidéki fellépés járult.¹⁸ Pályafutása alatt együtt játszott az úttörő színészek nagyjaival, pályája csúcán, a Paulay-korszakban Jászai Mari és Nagy Imre partnere; a száztadelőn számtalan ifjú színészjelölt vagy épp már kezdő színész láthatta még az élő legendát. Prielle Kornélia és Szerdahelyi Kálmán utóbbi 1872-es haláláig – a magyar színjátszás első nagy párosaként – szinte valamennyi divatos francia társalgási színműben és francia forrásból táplálkozó magyar drámában elsöprő sikert aratnak. Olyan könnyed természetességgel építették fel a dialógusaikat, hogy az színészkollégáikat is lenyűgözte.

Játékában úgy értékelték, érezhető volt a francia elegancia, amelyet francia emigráns nagyapjának vérével magyaráltak. Hogy valójában francia eredetű volt-e, mint ifjan Kuthy Lajos (akinek a barátsága neveli művelt hölgygé) hatására maga állította,¹⁹

¹⁵ Újra férjhez menetelének pontos dátumát nem tudjuk. 1864 nyarától lehet követni levelezésükben szerelmük ismételt fellángolását. Ekkor Prielle Kornélia szakít Radnótfáy Sándor intendánssal (lásd Prielle Kornélia levele Radnótfáy Sámuelhez, 1864. jún. 12., OSZK Kt., Levelestár); Ekkor Szerdahelyi válófélben volt második feleségétől Benke Jozefától, Jókainé Laborfalvi Róza lánytestvérétől. Rakodczay szerint 1868-ban esküdtek meg formailag, amikor a mágnások színelőadásait együtt rendezték. RAKODCZAY Pál, *Prielle Kornéliáról*, Rakodczay Pál leveles ládája, OSZK Kt., III, Fol Hung. 1484.

¹⁶ RAKODCZAY, *Prielle Kornélia élete ...*, i. m., 76.

¹⁷ CENNER Mihály, *Prielle Kornélia: Emlékbeszéd és adattár*, Bp., Színháztudományi és Filmtudományi Intézet, Országos Színháztörténeti Múzeum, 1967.

¹⁸ Vidéki fellépéseinek összesítése csak 1868-tól ismert: PRIELLE Kornélia, *Csak 1868-tól kezdve tudok rendben számot adni vidéki vendégszerepléseim jegyzékéről*, OSZK Kt., An 4942/26.

¹⁹ Az ifjú színésznő nemesi előnévvel is használta egy rövid ideig nevét a negyvenes években, „Corneille Priell” „De Vuilaux” és „de Vuillaux” formában. Lásd az 1845-ös Nemzeti Színháztól felvett fizetési nyugtáinak aláírását, OSZK Szt., Fond 4/129.; A korabeli színésznők névhasználatának kontextusában is külön érdekességgel bír Prielle névhasználat. Fizetési nyugtáinak aláírásai szerint szinte félhavonta változtatta egy rövid időszakban. Időrendben első fennmaradt pesti Nemzeti Színházi félhavi díját (1844. dec. 1–16.), 44 forint 4 kr-t Szigligeti Ede veszi fel „*Priell Nelli* helyett”; 1845. jan. 16–31 között keresett 60 forintos díját „*Priell Cornelia*”-ként írja alá. 1845 március 16–31. közötti díját április 1-jén „*Priell Corneille*”-ként, a következő félhavi díjait április 16-án, s majd május 1-jén szintén „*Priell Corneille*”-ként jegyzi. Június 30-án jelenik meg a francia nemesi előnévvel használt változatú aláírása: „*Corneille Priell de Vuilaxu*”, augusztus 1-jei aláírása „*Corneille Priell de Vuillaux*”; 1845. szeptember 16-án csak „*Prielle*”-ként írja alá. Ezt a formát őrizi meg később is, leveleit, dedikált fotóit is következetesen Prielle

oláh-e, mint Jászai maliciózan említi,²⁰ úgy tűnik, immár kizárható. Alighanem az anyakönyv bejegyzése, a „Brill” nem volt elírás és német származású lehetett.²¹

Viszont a francia emigráns felmenők emlegetése kétségtelenül jobban hangzott, a franciás elegancia színpadi képviselője társasági körökben és a sajtóban jobban imponált, imázsépítésében ennek jelentős szerepe volt.²²

S bár harmincöt évesen kötötte meg végleges szerződését a Nemzeti Színházzal, karrierje alkotó és újító tehetségének köszönhetően újabb lendületet kapott.

Ha összehasonlítjuk a korszak másik ünnepest primadonnájának karrieralakításával, látnunk kell az éles különbséget. Lendvayné Hivatal Anikó (1848-tól Latzkóczy), a naivák és fiatal drámái hősök megtestesítője, 40. életévét elhagyva szerepkörváltáskor jelentéktelenné vált, nem tudta feltalálni magát életkorának előrehaladtával egy új szerepkörben, s 1859-től meg is vált a Nemzeti Színházról. Nem úgy Prielle Kornélia, aki a társalgási drámákban szárnyakat kapott. Hódított a divatbolond Menneville marquisnő szerepében a *Tündérújjakban* (Scribe, Legouvé, bemutató: 1859. okt. 10.), Gauthier Margit-ját (Dumas: *A kaméliás hölgy*) Erzsébet császárnő külön kérésére játszotta el 1865-ben.²³ Túl élete delén Paulay Ede tanácsát megfogadva asszonyszerepek, az idősebb, a fehér hajú dámák megformálásában jeleskedett, és nagy sikereket aratott Csiky Gergely *A nagymama* (1891. márc. 6.) című darabjában, amelyben a szerző rá gondolván írta Szerémy grófnő szerepét; kitűnő Reville hercegnő (Pailleron: *Ahol unatkoznak*, 1881. szept. 23.), és Erzsébet asszony (Szigeti: *Rang és mód*, 1882. febr. 5.) volt, és nem vetette meg az epizód-szerepet sem. *Az ember tragédiája* ősbemutatóján egy asszony volt a londoni színben.²⁴

Cornélia, majd a 1865-től „Prielle Cornélia Szerdahelyiné”-ként írja alá. Lásd más színésznők névhasználati szokásáról: KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színésznők névhasználatáról* = Uő, *Színek, terek, emberek: Irodalom és színház a 18–19. században*, szerk. SZILÁGYI Márton, SCHEIBNER Tamás, Bp., Ráció, 2010 (Ligatura), 139–145. A francia arisztokrata származásról szóló mesét azután ő maga sohasem említette, és valószínűleg el is akarta felejtetni, hogy így írta alá a 60 forintos félhavi színházi jövedelmét. Kuthy Lajossal való kapcsolatáról Rakodczay tesz említést meg nem jelent kéziratában: RAKODCZAY, *Prielle Kornéliáról...*, i. m. Kapcsolatukról lásd még: VÖLGYESI Orsolya, *Kuthy Lajos estélyei*, Budapesti Negyed, 12(2004), 4. sz., 257–272.

²⁰ JÁSZAI Mari *Emlékiratai*, s. a. r. LEHEL István, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1927], 63.

²¹ Lásd A máramarosszigeti Borromeo Szent Károly plébánia *Keresztelési Anyakönyvét*, i. m..

²² Szerdahelyi újvidéki fellépésükről írva, megjegyzi, hogy a szerbek azt hitték, hogy igazi francia színésznő, aki azért tanult meg magyarul, hogy a magyar színészetet kedvelté tegye. [SZERDAHELYI Kálmán], *Vidék*, Fővárosi Lapok, 6(1869), 142. sz., jún. 24., 566.

²³ RAKODCZAY, *Prielle Kornélia élete...*, i. m., 102.

²⁴ OSZK Szt., Színlapgyűjtemény. Maga így ír leányának levelében 1883 szeptemberében, pár nappal a bemutató előtt: „Hétfőtől kezdve már nekem is járni kell az »Ember tragédiája« próbájára, eddig felmentett Paulay, de már hétfőtől kezdve kell az összhangzatért. Mindössze egy sorom van, »adj, adj nekem holt gyermekem kezébe« s aztán egy kis tölem telhető komédiázással átvonulni a színpadon.” MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, *Egy színészházaspár élete...*, i. m., 240–241.

1881-ben, negyvenéves színészi jubileumakor ötvenöt évesen ő kapta meg először a pesti Nemzeti Színház örökös tagja címet, 6000 forint évi jövedelemmel.²⁵

Amikor 1844-ben a kis Priell Nelli (!) először került fel Pestre, a Nemzeti Színház színészei majdnem mind ugyanabban a házban laktak, az idősebb generáció és a jövődó reménységei is a Kerepesi út 23 szám alatt.²⁶ A reformkori állapotok óta nemcsak a társulat tagjai cserélődtek ki, hanem megváltozott a Nemzeti Színház színészeinek anyagi és társadalmi helyzete is. Prielle rendszeres és kiemelkedő színésznői működésének köszönhetően a hatvanas évek végén révbe ért, konszolidált anyagi körülmények között, polgári jólétben élhetett a tágas, hatszobás Vas utca 8. szám alatti lakásban, amelyet nagy gonddal rendeztek be férjével. Könyvtáruk, szalonjuk arra vall, hogy a csinos környezet nemcsak a divat, hanem a műveltség követelménye is volt náluk.²⁷

Szerdahelyivel közösen és annak 1872-es halála után is legalább nyolc-tíz emberrel gondoskodott, akik részben a Vas utcai lakásukban is laktak. Csecsemő korában örökbe fogadott leánya, Tóni (Nagy Antónia, Takács Ádám vidéki színész leánya), emellett unokahúga, Láng Irén (Láng Boldizsár és felesége Prielle Emilia legnagyobb lánya), lebéult apja, aki 1867-es haláláig élt velük,²⁸ Szerdahelyi Kálmán édesanyja, aki ölebet is tartott,²⁹ és túlélte fiát. Láng Boldizsárék családjában szintén Prielle Kornélia volt az egyik családfenntartó, ahol Irén mellett Prielle egyengette Láng Ilona színészpályáját is. A Láng lányokon kívül négy-öt fiúgyermek is volt, akik időnként szintén megjelentek (kosztért, kvártélyért). Rónaiék (Prielle Lilla és Rónai Gyula színész házaspár) Sándor fiát szintén segítették, Péter testvére, aki többször nősült, gyerekeinek a gondját is szíven viselte.³⁰

Szociálisan érzékeny, adakozó, egyleteket támogató színésznő

A hírnevesség reprezentációjára kiváló alkalomnak bizonyult bizonyos színházon kívüli események nagy közönséget mozgató alkalmak is. Az ilyen alkalmak a közadakozásban élen járó színésznőt is megmutatták. Ha csak néhány ilyen akcióját emeljük ki, máris belátható ezeknek a gesztusoknak az életelszerű vállalása.

²⁵ Lásd Br. Podmanitzky Frigyes intendáns levele Prielle Kornéliához = *Nemzeti Színház százéves története*, II, szerk., s. a. r. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1938, 525–526. Ennek a tiszteleti tagságnak a lényege az életfogytiglani szerződés volt, melyet a nyomorúságos nyugdíjviszonyok tettek szükségessé a kiváló tagokra nézve. A kitüntetést az intendáns az intézmény és a hivatás/szakma elismerésének és felemelkedésének példáját értékelte. Báró PODMANITZKY Frigyes *Jelentése az 18801/81. Színházi évről* = PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *i. m.*, II, 528–540, itt 531.

²⁶ Maga is Nelliként emlegeti ekkori önmagát: PRIELLE, *Ismeretségem Petőfivel*, *i. m.*

²⁷ Lásd a házaspár 1869-es levélváltását. OSZK Kt., Levelestár.

²⁸ Halálhírének tudósítását Prielle ekkor veszi: Prielle Péter levele Prielle Kornéliához, Kassa, 1867. márc. 15.

²⁹ A kedvtelésre szolgáló középosztályi kutyakultuszról lásd GYÁNI Gábor, *Szobaeb és városi úri életforma* = Uő, *Az urbanizáció társadalomtörténete*, Kolozsvár, Korunk – Komp-Press, 2012, 259–273.

³⁰ Lásd Prielle Kornélia családi levelezését lásd OSZK Kt., Levelestár.

1856. május 31-én Marosvásárhelyen az Apolló-teremben Vörösmarty özvegye és árvái javára adott felsegálló produkcióban szavalt;³¹ számos szükségben levő vidéki színészen segített (pl. 1864 tavaszán Székesfehérváron Császár Miklós és felesége javára játszott Szerdahelyi Kálmánnal,³² máskor gyűjtést szervezett a Nemzeti Színház színészei körében „egy szegény érdemes színésznőnek két sor fogra”³³); számtalan szavalati esten vett részt ingyen, különböző nőegyletek felsegélésére; 1869-es kolozsvári felléptének díját felerészben Déryné segítésére, fele részben Gyulai Ferenc sírjára ajánlotta.³⁴ A szegedi árvíz után felújult színház avatóján 1879. nov. 29-én a színház tiszteletbeli tagjaként föllépti díj nélkül játszott.³⁵ Az 1868-tól vezetett vidéki útjainak jegyzékén húsznál is több alkalommal jegyezte fel az előadások címe mellé, hogy jótékony célból játszott, illetve milyen alap, egylet, színész felsegítésére ajánlotta bevételét. Viszont pénzüsszeget tételesen egyetlen alkalommal sem tüntetett fel.³⁶

A szociálisan érzékeny, családot segítő és általában adakozó Prielle gesztusai árnyaltabban értékelhetők, ha pénzkiadási jegyzékére³⁷ is kitérünk röviden.

Prielle ezen jegyzékének dokumentumai életmódjának/életvilágának néhány fontos jellemzőjébe is betekintést engednek. Ha pusztán csak az 1885-ös év kiadásaira figyelünk, már a kiadási tételek is igen sokat elárulnak az ekkor ötvenkilenc éves özvegy színművészről mindennapi, többnyire havi lebontású költségeiről. A jegyzék a következő főcímekeket tartalmazza, s az egyes főcímeke alatt részletes bontásban is feltünteti a kifizetett összegek tárgyát. Az áttekinthetőség kedvéért itt csak a fő költség-tételeket és ezek éves összegét jegyzem le. Adakozás a színháznál – 78,32; Adakozás itthon – 70,19; Kegyelet – 35,13; Cseléd-bér –208; Mosás – 59,43; Hordár – 24,60; Lapok, könyvek – 99,15; Egyleti költségek – 48; Török, Vértesy Gáborné [kozmetika,

³¹ Az 1856-os marosvásárhelyi Értesítvény Bolyai János hagyatékában maradt meg. Prielle Kornélia Vörösmarty Mihály *A szegény asszony könyve* c. versét szavalta. Közli: OLÁH-GÁL Róbert, *Bolyai János hozzájárulása Marosvásárhely történetéhez*, Népújság, 64(2012), 90. sz., ápr. 20.

³² MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, *Egy színészházaspár élete ...*, i. m., 115.

³³ A gyűjtésre való felszólítás így hangzik: „Tisztelt pályatársak! Egy szegény érdemes színésznőnek két sor fogra van szüksége, hogy azzal beszédbeli hibáját helyre hozva kenyerét biztosítsa, s azután a vidéken szerzett sokszor kemény-kenyérhajat megrághassa. Kérek egy kevés adakozást s hálás lekötelezettjük leendő Prielle Kornéliát” A felhívást követően a teljes Nemzeti Színház társulata adományoz valamennyi forintot. A gyűjtő ív az 1860-as évek végén a hetvenes évek elején kelt. PRIELLE Kornélia *Beszédei, emlékkersek stb. gyűjteménye*, OSZK Kt., An 4942/27. A vidéki színészek gazdasági helyzetére lásd RAJNAI Edit, *A színi kerületi rendszer...*, i. m., 143–146. ; BARTHA, *Színházi professzió és ...*, i. m., 46–78.

³⁴ Az 1869. májusi Fehérvári Antal vezette kolozsvári Nemzeti Színházi fellépési sorozatából két előadásának bevételét ajánlotta jótékony célra. Május 22-én a *Lignorelles Lujza* c. előadásból származó bevételét a kolozsvári színházi alap javára adományozta, másnap május 23-án a *Gauthier Margit* címszerepéből származó bevételének fele részét a rászoruló Dérynének, felét pedig a Gyulai Ferenc szoborra ajándékozta. PRIELLE Kornélia, *Csak 1868-tól ...*, i. m., 1.

³⁵ SÁNDOR János, *A szegedi színjátszás krónikája: A kőszínház és társulatainak története 1883–1944*, Szeged, Bába, 2003, 20.

³⁶ PRIELLE, *Csak 1868-tól ...*, i. m.

³⁷ Prielle Kornélia *pénzkadásainak jegyzéke: 1882–1905*, OSZK Kt., An. 4954.

fodrászat, pedikűr] – 27,30; Színházak – 27,10; Orvos – 60; Gyógyszerek – 43,47; Kocsi – 77,70; Posta-papír, bélyeg, sürgönyök – 45,89; Temetői kötelességek – 57,35; Multság – 72,88 forint.

Ezek mellett a kölcsönzött könyvek sorát is felsorolja, valamint *Látogatásaim* címszó alatt a meglátogatottak neveit: Jókainé, Rákosi Szidi, Rakodczayék, Györgyné, Paulayné, Szigeti Imréné, Rakovszkyék, Arany Jánosné, Volf Györgyék, Lendvayné, Várady Antal, Molnárné. A nevek mellett nem pénzösszeg, hanem rovások láthatók, amelyek minden bizonnyal a látogatási alkalmak számára vonatkoznak. (Azt nem tudhatjuk, hogy ezek a látogatások jártak-e, és ha igen, milyen költséggel.) A rovások számát tekintve Rákosi Szidi vezet. Megjegyzendő, hogy a jegyzék nem tartalmaz étkezési kiadást, sem ruházatra vonatkozó költséget.

Részletes kontextuális vizsgálat helyett³⁸ most egyetlen tételt, az egyetpártolást emelem ki, amely jelentős hatással lehetett Prielle megbecsülésének, hírnevének fenntartásában.

A következő egyleteket támogatta ez évben a jegyzék szerint: „Fröbel gyermekkert II – 2, Nőipar egylet – 3, Képzőművészeti egylet – 10, Nőképző egylet – 5 Színész egyesület – 2, Magyar gazdasszonyok egylete – 5, Végegylet – 6, Stefánia gyermekkorház – 5, Egyház – 8, Fröbel gyermekkert 3ik, 4ik – 2.” Összesen 48 forint.

Ha összehasonlítjuk egyleti kötelességeinek ez évi költségét a szépítőszerekre, kozmetikára s hajápolásra, festékekre, illatszerekre szánt összeggel, akkor láthatjuk, hogy ez jóval felülmúlta az utóbbiak költségét, amely 27,30 forintot tett ki. Viszont egyéb feltüntetett adakozásai még nagyobb összegre rúgnak (adakozás a színháznál: 78,32 forint, adakozás itthon: 70,19 forint, Kegyelet: 35,13 forint).

Látható, hogy a színművésznő erőteljesen támogatott több nőegyletet is – az 1861-ben alakult Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesületét, az 1868-tól működő Országos Magyar Nőképző-Egyletet és az 1872-ben létrejött Országos Nőiparegyletet –, amelyek a nőnevelés és a női foglalkoztatás előmozdításán dolgoztak.³⁹ Az egyleti tagságok és

³⁸ A reformkori írók egzisztenciáját meghatározó jövedelem- és költségviszonyokat hangsúlyozó több munka is született (MARGÓCSY István, *Petőfi és az irodalmi gépezet: Petőfi mint modern polgári író* = Uő, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999; SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001 (Irodalomtörténeti Füzetek, 149).; KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete...*, i. m.; VÖLGYESI Orsolya, *Egy siker kudarca: Kuthy Lajos pályafutása*, Bp., Argumentum, 2007 (Irodalomtörténeti Füzetek, 163); SZALISZNYÓ Lilla, *Pennával teremtett egzisztencia (Vörösmarty Mihály és Bajza József megélhetési viszonyai 1837–1843 között)*, ItK, 116(2012), 2. sz., 189–209. Színészek jövedelemviszonyairól a korban lásd RAJNAI, *Kísérletek ...*, i. m., 143–148; BARTHA, *Színházi professzió...*, i. m., 46–78; BARTHA Katalin Ágnes, *Színházi fizetés mint a karrier mutatója: Szentgyörgyi István jövedelmei*, Erdélyi Múzeum, 72(2010), 1–2. sz., 112–123. A képzőművészek dualizmuskori anyagi helyzetéről átfogóan lásd Szívós Erika, *A magyar képzőművészet társadalomtörténet 1867–1918*, Új Mandátum, 2009, 70–102.

³⁹ A dualizmus kori budapesti nőegyletek működéséről összefoglalóan: BORBÍRÓ Fanni, *Budapesti nőegyletek 1862–1904 = A nők világa*, i. m., 185–207. Az említett nőegyletek támogatását élvező, a Wohl-nővérek által szerkesztett *Nők munkaköre* s majd a *Magyar Bazár mint a Nők Munkaköre* c. lapokról, ideológiájukról és társadalmi támogatottságukról lásd TÖRÖK Zsuzsa, *A Wohl-nővérek emancipációja*,

bennük való részvétel a kapcsolati tőke szempontjából nagyon fontos volt, s újabb közönséget nyerni, a hírnevesség fenntartásának egyik eszközeként is hasznosítható volt. De ebben az évben más együletet is támogatott, a frissen megalakult Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesületet, mégpedig nem is kevés összeggel.

Ha 1885-ös kolozsvári fellépéseinek adományba adott bevételét nézzük, ez sem kevés. Prielle fellépte aug. 29-én 124 forint 95 krajcár jövedelmezett az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületnek.⁴⁰ Ekkor Szigeti József *Rang és Mód* című drámájában Bannai Gerónét alakította, az előadást Szentgyörgyi István rendezte.⁴¹

Az a tény, hogy fellépti díjainak egyesületi adományait nem tünteti fel kiadási jegyzékében, nemcsak arról árulkodik, hogy ezeket nem tekintette kiadásnak, hanem a színművészről is sokat mond, ami gyakori adakozási gesztusai mellé rendelhető. Igen természetesnek tartotta az adakozást, a szükségben levők segítségét, ezen gesztusai nem egyszerűsíthetők le a hírnevesség növelésének magyarázatával.

A nemzet színésznője

Petőfi után a századvégen művészetével Adyra is rendkívüli hatást tett.

Az Istenről igazán megáldott asszony Prielle Kornélia...

Megadatott néki egy ritka adomány: egy nemzetnek több mint félszázad évig ünnepeelt művésznője lenni. Ugyanaz a hatalom, mely lelkének teremtő erőt adott, megajándékozta egy hosszú dicsőséges élettel s örök ifjúsággal is.

Mikor tegnap a nagyközönség tapsvihara között vette át a ki tudja hányadik virágcsokrot – megvallom, hogy könny szökött szemembe. Valami hódoló érzés támadt a szívemben, hódolat az ő csodás művészete, hosszú dicsőséges élete előtt...

Kornélia, a Petőfi Kornéliája... Ő volt a lánglelkű művésznő, ki több mint félszázad évvel ezelőtt lángra gyújtotta a legnagyobb magyar költő szívét!.. [...]]

Aetas 30(2015), 1. sz., 87–115. Prielle Kornélia lapfogyasztását tekintve a fennmaradt kiadási jegyzéke igen beszédes. A nyolcvanas-kilencvenes években kb. 100 forintot költött évente lapokra, könyvekre. A sajtótermékek között név szerint a következőket jegyezte fel: *Fővárosi Lapok*, *Budapesti Hírlap*, *Hölgyek lapja*, *Színpad*, *Színészek Lapja*, *Színészeti Közlöny*, *Magyar Polgár*, *Budapesti Lapok*, *Budapesti Napló*, *Divat Salon*. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy más lapokra nem költött. Bizonyos hónapokra csak *képes és hetilapok*, *napilapok* megnevezést használt. Leveleiben igen gyakran hivatkozott újságcikkekre. Lapfogyasztó szokását nemcsak kiadási jegyzéke és levelei bizonyítják, hanem igen jellemző, s egyben reprezentatívnak is értékelhető, hogy fényképeken napilapokat tart kezében. Ilyen a Strelisky fotóján látható Tábornagnyén szerepében (Sudermann *Morituri* c. darabjában, bemutató: 1901. márc. 20.) karosszékben ülő újságot tartó Prielle-t ábrázoló kép. Az üdvözlő lap elterjedtségét bizonyítja, hogy az OSZMI és az OSZK fényképgyűjteményében is több példány látható. De utalhatunk a kolozsvári Dunky fivérek 1898-as fotójára is, amelyen szintén lapot tart kezében (OSZMI B228/8.).

⁴⁰ Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Fiókja, EMKE levéltára, 13.d. 782–843. f. 4. Az EMKE számára más alkalommal is felajánlotta fellépti díját: Lásd BARTHA Katalin Ágnes, *Színház az EMKE céljaiért* c. megjelenés előtti tanulmányt.

⁴¹ Kolozsvári Nemzeti Színház, színlap, Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Fiókja, EMKE levéltára, 35 d. 4262-4297. 102.

[...] Prielle Kornéliának sem jutott csupán hosszú élet, hanem halhatatlanság is, mert az igazi költészet s az igazi művészet mindörökké él...
És hogy játszik még mindig ez a nagy művész!⁴²

Kétségtelen, hogy a Petőfi-epizód – s ennek mentén személye körüli legendakör – retroaktív erővel bíró szimbolikus-társadalmi erőforrás is lehetett, mely utólag az élet-történetet is képes volt kissé áthangolni. Ady sajátos nyelvhasználatában a kultikus beszédmód válik hangsúlyossá, Petőfi lángra gyújtójaként és kiemelkedő színészetéért itt az igazi művészet halhatatlanságának a koturnusába emelkedik a színész.

A külső értelemadás kultikus elemei mellé azonban önértelmezési kísérletét is figyelembe kell venni, hisz így derül ki, hogy az önszántából magyar színésznek megmaradt helyzet nem feltétlenül póz.⁴³ Prielle Kornélia maga is honleányként tekint magára, s ami ennél is lényegesebb, hogy saját maga is megpróbálja személyét mintegy összeolvasztani a nemzettel, s egyéni céljait nemzeti célokkal egyesíteni.

Egyik fennmaradt, a szombathelyi közönséghez szóló beszéde 1879 júniusában⁴⁴ így hangzott:

Lelki gyönyörrel tapasztaltam mennyire érzik és értik önök, hogy a nemzetiség fentartásának leghatalmasabb tényezője a nyelv, ez itt annival nagyobb érdem, mert közel érintkezésben állván a nálunk magasabb culturával bíró szomszéd néppel, a jó és szép megvalósítására célzó törekvés feléjük vonhatná önöket. Azonban önök mindenekelőtt Magyarok és íme elismerőleg méltányolják, ha valaki tehetségét a magyar nemzet szolgálatában teljesíti. Engedjék meg hát, hogy én a nemzeti művelődés s a nyelv fenntartására alakult közintézet egyik buzgó tagja-ezen lelkesült fogadás, legszívesebb vendégszeretetük eme kegyeletes szép emlékét első sorban a magyar színművészet nevében mondjak köszönetet, melynek felkarolását legékebben bizonyítja most épülő színházuk és azon élénk érdeklődés, melyet alkalmam volt nekem is tapasztalni.⁴⁵

⁴² ADY Endre, *Prielle Kornélia Debrecenben* (Debreczeni Hírlap 1899. április 20.) = ADY Endre *Összes prózai művei, I, Újságcikkek, tanulmányok*, 1, s. a. r. VEZÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1990², 133.

⁴³ Az 1844-es nagyszabeni fellépéseinek hatására gróf Nádasdy Ferencné, a kincstárnok felesége Prielle Kornéliának azt ajánlja, hogy tehetségét német színpadon kamatoztassa, amelyre bécsi összeköttetései révén segítené. Ekkor gróf Nádasdy, „akiből nem hiányzott a hazafias érzület”, a magyar színpadon való megmaradás mellett érvelt. Lásd erről: MARIUS, *A kis Nelli* (P.C. Szebenben), Kolozsvár, 1896. márc. 18. Prielle Kornélia a későbbiekben sem lépett fel német színpadon. Rakodczay kéziratban maradt emlékezésében arról ír, hogy azt mesélte neki a színész: felfogadta '48-ban, hogy soha nem beszél németül. Eszerint ez a fogadalom is erős nemzeti érzését bizonyítaná. Ugyanakkor Rakodczay visszaemlékezésének folytatásában azt olvashatjuk: „Farkasné (Temesváryné anyja) azt állítja, hogy nem volt nehéz megállania, mert nem is tudott németül. Ugyanis az ötvenes években Prielle Kornéliának ki tudja miféle viszonya volt gr. Paar huszártiszttel (most a király főszárnysegéde), aki német leveleket írogatott hozzá, melyeket Farkasné fordítgatott le a számára.” RAKODCZAY, *Prielle Kornéliáról...*, i. m. Egy színészgenerációval korábban Déryné is próbát tett a pesti német színpadon, ahol szerződéssel kínálták 1821-ben, mégis magyar színésznőként kíván és fog is a pályája további részében dolgozni. DÉRYNÉ *Naplója, i. m.*, II, 20–54. A hét évvel fiatalabb Bulyovszkyné Szilágyi Lilla viszont felhagyott nemzeti színházbéli színésznői pályájával, 1858-tól játszik különböző német színpadokon.

⁴⁴ Gerőfy Andor társulatával a következő darabokban lépett fel: június 14. *Holt szív*; jún. 15. *Szövetségesek*; jún. 16. *Gauthier Margit*; jún. 17. *Júlia*, jún. 18. *Georges hercegnő*. PRIELLE, *Csak 1868-tól...*, i. m.

⁴⁵ PRIELLE Kornélia *Beszédei, emlékkersek stb.* ..., i. m.

A köszöntő beszéd a korszak színházi feladatait és funkcióit tárgyaló diskurzusok sémaíait hasznosítja. A színház mint *a nemzeti művelődés és a nyelv fenntartására alakult közintézet* meghatározás gyakorlatilag már a hivatásos színház alakulásának idejében hangoztatott jelszavak közé tartozik. A színház Prielle pályakezdésének idején is a nemzeti kultúra és nyelv megőrzésének fontos eszköze volt, 1849 után, az addig fennálló állami és színházi struktúra megváltozásával ilyen szempontból még fontosabbá is vált, hisz a kormányzati politika intenciói és a magyar közönség elvárásai közti ütközések, nemzeti célzatú demonstrációk leglátványosabb tereként funkcionált. Prielle játéka az ötvenes évek kilátástalan politikai hangulatában egyben pótlólagos funkciót is betöltött, a „szenvető magyar közönség”-re lelkesítő és reménykeltő hatással volt. Erről Vadnay Károly hozzá írt levele is tanúskodik:

Be kevesen hitték akkor, hogy: »megvirrad még valaha!« Én sem bírtam hinni, annyira megviselt a lealáztatás. Két lelkesítő könyv: az Arany »Toldi«-ja és a Jókai »Csataképek«-je, meg a Nagyságod lelkesítő játéka kezdtek visszaadni veszendő reménységemet. Érezteték velem azt a nevezetes mondás igazát, hogy a parlament nélküli nemzetek lélekemelő szónokai csupán a jó költők és a színpadi nagy tehetségek.⁴⁶

A '67-es kiegyezést követően azonban, ha megmarad is a köznyelvben a patrióta szólam még a nyolcvanas években is, a színházi struktúra átalakulása és differenciálódása következtében már egyre hangsúlyosabb az esztétikai-művelődési és szórakoztató elképzeléseken túl a színház üzleti felfogásának a térnyerése.

A nemzeti, patrióta szólam hangsúlyozásának viszont a vegyes etnikumú városokban van külön jelentősége, hiszen jól beilleszthető a korszakra jellemző, Európa-szerte uralkodó egységesítő-nemzetesítő programba, amelyben a magyarországi liberális-nacionalista és asszimilációt pártoló politika is élen járt.⁴⁷ Prielle 1879-es szombathelyi fellépése és idézett beszéde idején a rendezett tanácsú város 10 820 lakosának etnikai

⁴⁶ A levélrészletet megelőző rész így hangzik: „Félszázada már, hogy midőn mint beteg megtört ifjú, a lombard-velencei kínos besoroztatásból szülővárosomba, Miskolcra teljes csüggedtséggel haza kerültem, Nagyságod ott, első férje – volt derék honvédtiszt – társulatánál, a fiatalság bájával és a művészet ritka erejével ragadta el azt a jó és szenvető magyar közönséget, melynek lelkiütere a leveretés időszaka – egy akkori nagy költőnk szerint – »ólomsúlylyal borúlt ».” Vadnay Károly levele Prielle Kornéliához, Bp., 1901. jún. 17. = *Írók levelei Prielle Kornéliához*, közli VÉRTESY Jenő, ItK, 18(1908), 4. sz., 447. A magyar színjátszás neoabszolútizmus kori helyzetéről lásd SZÉKELY György, *A színészet helyzete az önkényuralom idejében (1848–1861) = Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk., KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990, 371–398; KERÉNYI Ferenc, „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás” (*Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolútizmus korában*), Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005, 57–64; RAJNAI, *A színi kerületi rendszer... i. m.*, 43–45; BARTHA Katalin Ágnes, *Neoabszolútizmus és színházi kultúra (Cenzúra, színpadi dramaturgia és Shylock-alakítások) = A látható jelentés (színház- és filmtudományi írások)*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2012, 132–152.

⁴⁷ Lásd HANÁK Péter, *Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században*, Történelmi Szemle, (17)1974, 4. sz., 513–536.

megoszlása magyar többségű volt (85%), német ajkú lakossága kb. 10%-os.⁴⁸ Prielle Kornéliának a „magyar színészet nevében” való felszólalásában társadalmi autoritás nyilvánult meg. Művészeti tekintélyét egy jelentős pálya biztosította, amely fel is tartalmazta arra, hogy ekként beszéljen.

Egészen más a kontextusa az Újvidéken való fellépésnek. Egy évtizeddel korábban a Szerdahelyi házaspár nyári vendégszereplésre érkezett a szerb többségű városba, a szerb nemzeti színészet alakuló központjába. Prielle Kornélia feljegyzései szerint 1869. június 16-án a *Csapodár*, 17-én a *Szövetségesek*, 19-én *Gauthier Margit*, 20-án az *Utolsó Levél* című előadásokban játszott a Szuper Károly vezette színtársulatban „Kálmánnal”.⁴⁹ Szerdahelyiek úttörő vállalkozása csekély anyagi sikerrel, de a vidéki színészetet illetően fontos felismeréssel gazdagodott, melyet Szerdahelyi meg is írt a *Fővárosi Lapok* kérésére.

Azok a vidéki színingazgatók, a kik különösen a nagyobbára idegen ajkú városokat látogatják, a kisebbségben levő magyarság hazafiságára számítván, – szűnjenek meg már egyszer ily városokban lakó csekély számú magyarságot silány előadásaikkal kompromittálni. Nagyon tudom én méltányolni, ha jó társulatok mennek az ily helyekre, mert ez által az idegen ajkúakban tiszteletet gerjesztenek színészetünk iránt.⁵⁰

A reformjavaslat a vidéki színészet rendezési kísérleteinek a kontextusában igen előremutató volt, s elmondható, hogy az 1880-as évektől a várost a magyar vidéki színtársulatok rendszeresebben kezdték el látogatni, s itt majdnem egy hónapos vendéglátékot tartottak a Szabadkáról, Zomborból, Zentáról erre kanyarodó magyar társulatok.

Amíg 1869-ben Szerdahelyi csekély számú magyar lakosságról⁵¹ s még kevesebb pártoló nézőről számolt be, a század utolsó két évtizedében – leginkább a magyarosodást sürgető és támogató kormánypolitika, valamint a közigazgatási apparátus

⁴⁸ *Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve*, II, Bp., Orsz. M. Kir. Stat. Hivatal, 1882, 354.

⁴⁹ PRIELLE Kornélia, *Csak 1868-tól...*, i. m.

⁵⁰ [SZERDAHELYI Kálmán], i. m.

⁵¹ „Legelőször is azon kezdem, hogy itt minden van, csak magyar nincs.; azaz, hogy van biz itt 2500, de legtöbbször oly osztályhoz tartoznak, hogy a színházról nem sok fogalmuk van, s ha van is, az nem igen áll módjukban, hogy a karzatot megnépesítsék. Intelligens magyart – mint én hiszem – lámpással sem találnál ötvenet; a szerbek pedig, noha – mint mondják – valamennyien beszélnek magyarul, oly ellenszenvvel vannak irántunk, hogy tizenöt-húsz józanabb gondolkozásút kivéve, tyúkkal, kaláccsal sem engedik magukat színházba, t.i. magyar színházba csatlakozni. [...] Első előadásunk a „Csapodár”, volt, melyben csak magam játszottam, mert Prielle Kornélia egy nappal később jött, mint én. Közönség minél kevesebb volt, hanem aztán annál több volt a taps és kihívás. Meglehet, hogy hizelegtek vele, de még a szerbek is azt mondták: ily előadást még nem láttak. A második előadás, melyben már Prielle Kornélia is részt vett, a „Szövetségesek” volt. Valamicskével nagyobb közönség, tetszés nyilatkozat pedig még az elsőt is megkérte. Prielle Kornéliáról bámulattal beszélnek, s van, a ki nem is hiszi, hogy magyar színész, hanem franciás nevéből azt következteti, hogy valami jeles francia művész tanult meg pár szerepet magyarul, csak azért, hogy itt a szerbek közt a magyar színészetnek hitelt szerezze. Persze a lapokból tudhatnák, hogy ez nem így van, de itt magyar lapot nem olvas húsz ember, a szerbek közül meg talán egy sem.” [SZERDAHELYI], i. m.

magyar alkalmazottainak megszorodása miatt – megnőtt az a magyar anyanyelvű polgári réteg, amely igényelte a művelődés és szórakozás különböző alkalmait és formáit. Színtársulatot azonban nem tudott hosszabb ideig eltartani a város.⁵² Újvidék szabad királyi város 1881-es népszámlálás adatai szerint 21 325 lakosából 8790 volt szerb, 5159 német, 5517 magyar.⁵³

Hogy a színművész nő magyarországi ismertségének és hírnevességének térbeli dimenzióit felmérhessük, a Prielle vidéki fellépéseit tartalmazó jegyzék néhány tanulmányát fogalmazzuk meg. Vidéki fellépéseinek mennyiségét csak 1868-tól ismerjük. A jegyzék 784 előadás alkalmat örökít meg a történeti Magyarország hatvanöt településén,⁵⁴ s egyben a korszak vidéki vándortársulati életének és működési stratégiáinak forrásaként is kezelhető, főként, ha a hírneves színész nő meghívásainak jövedelemnövelő funkciót tulajdoníthatunk. Tehát, a negyvenkét éves színész nő vidéki játéka 1868. június 27-i nagykarolyi fellépésétől utolsó vidéki fellépéséig, máramarosszigeti játékaig tartalmazza, ahol 1902. szept. 12-én hetvenhat évesen Reville hercegnőként az *Ahol unatkoznak*-ban (E. Pailleron) lépett fel jótékony célból. A jegyzék tartalmazza a társulat igazgatójának nevét, az évszámot, hónapot, napot, az előadás címét. Feljegyzi zárójelben a jótékony előadás célját, vagy azt is, ha műkedvelőkkel lépett fel. Ritka esetben más típusú bejegyzést is találunk (pl. halálózásról, betegségről). A települések között természetesen a városok vannak többségben, a fellépések színhelyei között a korabeli terminus szerint csak öt község szerepel: Füred, Borszék, Kovászna, Dicsőszentmárton, Kalocsa.

A dualizmus kori városállománynak a várostörténeti tanulmányokban fellelhető hierarchikus, illetve funkcionális és városhálózati szempontjait sem szem elől tévesztve,⁵⁵ a színházi város (ennek színtársulati teherbírása függvényében) definíciója kívánkozik egyik mérvadó szempontnak,⁵⁶ amelyet Rajnai Edit írt le a korszak vidéki színjátszásának struktúráját vizsgáló tanulmányában. Meghatározása szerint

egy állomáshely teher- (azaz társulat) bírása az 1870–1880-as években a település demográfiai nagyságától, a potenciális közönség kultúrájától és színház iránti érdeklődésétől, a játszóhely

⁵² Vö. RAJNAI, *Kísérletek...*, i. m., 245. A városiasodás és magyarosodás korrelációiról: HANÁK, *Polgárosodás és...*, i. m., 515–520.

⁵³ Az összeírás során a szerbek és a horvátok adatait egyetlen, „horvát-szerb” kategóriába vették fel. *Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás...*, i. m., 2.

⁵⁴ PRIELLE, *Csak 1868-tól...*, i. m.

⁵⁵ BELUSZKY Pál, *A polgárosodás törekeny váza: Városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat, tényképekkel, Tér és Társadalom*, 4(1990), 3–4. sz., 13–56; BELUSZKY Pál, GYÖRY Róbert, „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés” *Magyarország városhálózata a 20. század elején*, Korall, 2003, 11–12. sz., 199–238.

⁵⁶ Ugyanakkor a vidéki vendéjátékok működését nem egyszerűsíthetjük le az állomásrendszer szintjei és a vendéjátékok helységei közötti közvetlen összefüggés magyarázatával. Ehhez olyan szempontok figyelembevétele szükséges, amelyek érzékeltetik azokat az áttételes és finomabb mechanizmusokat is, melyek egy-egy vendéjáték létrejöttét életre hívták. Rajnai Editnek köszönöm, hogy figyelmeztetett erre az összefüggésre. A pálya ezen vonatkozásait egy további tanulmányban vizsgálom.

alkalmasságától, a társulatjárások gyakoriságától, az előadott műsor érdekességétől és vonzerejétől, az előadás színvonalától, az egyéb helyi szórakozási lehetőségektől és – elsősorban az Alföld agrártelepülésein – az időjárástól és a mezőgazdasági munkáktól függött.⁵⁷

Így, az 1870–1880-as évek magyarországi településeit a társulatok fogadásának ideje és ott-tartózkodásuk hossza szempontjából legalább öt csoportba osztja fel. Az elsőbe azok a városok tartoztak, amelyek főidényben, azaz októbertől virágvasárnapig (március végéig, április elejéig) tartottak állandó társulatot. 1873 és 1890 között a következő ún. hosszú téli évadot tartó színházvárosokkal (amelyek téli idényben legalább öt hónapra fogadtak magyar színtársulatot) számol: Pécs, Szeged, Debrecen, Kassa, Kolozsvár, Szabadka, Kecskemét, Székesfehérvár, Miskolc, Arad, Győr. A második csoportnál a téli szezon három-négy hónapra rövidülhetett, jelezve, hogy a város még nem tudja hosszabb ideig biztosítani egy társulat megélhetését. Ilyen volt Marosvásárhely, Nyitra, Szatmár, Zombor, időnként Baja és Hódmezővásárhely. A rövid szezon változata volt az osztott évad, amikor éveken át vagy az évad első felében (szeptember végétől december végéig), vagy januártól március végéig fogadták a színészeket. A harmadik típus a téli játszóhellyel nem rendelkező „nyári állomás város” volt. A rendszeres játsszói idejű változathoz tartoztak még azok a leginkább a német többségű városok, ahol az évad egy hosszú téli és egy áprilistól június közepéig-végéig tartó rövid, tavaszi-koranyári „kisévadra” oszlott (Sopron, Pozsony, Temesvár, Pécs). A hosszú évad eleinte a német, a rövid pedig a magyar társulatoké volt. Legkorábban Pécs váltott: 1871-től a magyar színészek már nem a tavaszi-nyári, hanem a téli színi idényben játszottak, és 1876-tól már egyáltalán nem fogadott német társulatot a város. A legtöbb magyar település lakója a 19. század utolsó harmadában leginkább mégis akkor láthatott színházi előadást, amikor a helység útjába esett valamelyik társulatnak. Egy-egy vendéjáték általában két-hat hétig tartott. A társulatok útvonalát jelentős mértékben a játékra alkalmas épületek határozták meg.⁵⁸

Ha a jegyzékben a városok előfordulási gyakoriságát vizsgáljuk, akkor mindenképp Kolozsvár emelkedik ki a jelzett periódusban. Tizennégy különböző évben ment el kolozsvári vendéglőadás-sorozatra Prielle Kornélia, ahol több mint tíz előadástól két előadásban való fellépésig terjedt működése. A hetvenes években majd minden évben elutazott Kolozsvárra, a nyolcvanas és kilencvenes években három-három különböző évben tavasszal, nyáron és ősszel. (Az utazási kedv természetesen télen egy kissé megcsappan.) Gyakori kolozsvári látogatása ottani gazdag kapcsolathálójával is magyarázható, amely még kolozsvári színésznősködése és első férjhezmenetelének időszakából datálható.⁵⁹

⁵⁷ RAJNAI, *Kísérletek ...*, i. m., 238.

⁵⁸ *Uo.*, 240.

⁵⁹ A helyi sajtó minden látogatása alkalmával hangsúlyozza, hogy a közönség körében jól ismert színésznő látogat el a városba, ill. számon tartja, hogy mikor, hány évvel ezelőtt látogatott el utoljára a művésznő. Ebben nem kis szerepe van a K. Papp Miklóssékkal ápolott kapcsolatnak. A Szerdahelyi házaspárék voltak K. Papp Miklós (a hatvanas években a *Kolozsvári Közlöny* munkatársa, 1867-től a *Magyar Polgár* alapítója

A különböző városokban való fellépteinek gyakorisága nem esik egybe feltétlenül a hosszú színházi évadot tartó városokéval, és a Budapesthez való közelségük sem mérvadó. A hosszú évadot tartó magyarországi színházi városokba való látogatása így oszlik meg: Kolozsváron 14, Debrecenben 9, Szegeden 8, Aradon 7, Miskolcon 6, Kassán 4, Győrött 4, Pécs 3, Szabadkán 3, Kecskeméten 3 különböző évben játszik rövidebb-hosszabb sorozatot. A Budapesthez közeli Székesfehérvár ki is marad a sorból. Emellett a látogatott helységek közül a szülőváros, Máramarosziget tűnik ki, ahova 8 különböző évben utazik el és játszik, gyakran jótékony célból. Szigetet Szatmár követi 5 visszatéréssel. A négy különböző évben felkeresett városok között az 1886-tól korszerű épülettel rendelkező, némettöbbségű város Pozsony,⁶⁰ a szlovák többségű Kassa⁶¹ és Eperjes,⁶² a magyar többségű Ungvár⁶³ és Eger.⁶⁴ A három különböző évben felkeresett városok közt: Marosvásárhely, Kézdivásárhely, a némettöbbségű, 1875-től korszerű színházépülettel rendelkező Temesvár, a hosszú évadot tartó Győr, Kecskemét, Pécs és Szabadka szerepel.

A két alkalommal látogatott települések közt Nagykároly, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Kaposvár, Balatonfüred, Keszthely, Gyöngyös, Besztercebánya, Szolnok, Vác, Déva, Torda, Sopron, Sátoraljaújhely szerepelt. A jelzett időszakban egyszer látogatott el a következő településekre: Újvidék, Dicsőszentmárton, Borszék, Békéscsaba, Esztergom, Rimaszombat, Losonc, Kalocsa, Baja, Szentés, Szekszárd, Nagybánya, Dés, Szamosújvár, Hódmezővásárhely, Nyitra, Nagykanizsa, Nagyenyed,

és szerkesztője) és felesége, Szabó Pepi színésznő fiának keresztszülei. L. Prielle feljegyzését: „Június utolsó napjaiban lerándultam Kálmánnal a K. Papp Miklósnak fiát megkeresztelni és két estén vígjátékokat adva egészben jótékony czélokra.” (PRIELLE, *Csak 1868-tól...*, i. m.) Kapcsolatuk Szerdahelyi halála után is családias marad. Prielle a K. Papp gyerekeket mulatságra, kiállításra viszi például 1885-ben és elő is fizet a Magyar Polgár-ra (Prielle Kornélia pénzkidásainak jegyzéke, i. m.) Prielle és K. Pappék jó viszonyára bizonyítékként hozhatók Jászai Mari levelei Mihali Mimihez, kolozsvári kalapkészítő, jelműtervező és beszerző barátjához is. Az 1880-as levelében említi, hogy K. Pappnéval Kornéliánál találkozott. JÁSZAI Mari *Levelei*, s. a. r. KOZOCSA Sándor, Bp., Pintér Jenőné, 1944, 168. Jászai 1883. október 14-i levelében arról ír, hogy K. Pappnéék Priellenél vendégeskednek huzamosabb ideig: „Pappné, képzelj, három hétig itt ült Cornéliánál lányostúl (rossz nevelésű, kellemetlen leány), pedig szegény kis Cornéliám olyan beteges izgatott úgy is! Aztán képzelj – nem esznek ám főtt marhahúst! Végre most hétfőn elmentek. Pépi csak jó, tudod, de az a lány!” (Uo., 180.) Említhető Prielle levelezése Bartha Miklóssal, a kolozsvári *Ellenzék* főszerkesztőjével is (OSZK Kt., Levelestár). A Szerdahelyi család népszerűségét Kolozsvár vezető családjai körében Follinusz János is említi Szerdahelyi Kálmánról írt cikksorozatában a Magyar Polgár, 1874. febr. 27., 28., márc. 1. számaiban. Kassai Vidor az Ürmössy családnál való gyakori megszállásukat említi: KASSAI Vidor *Emlékezései*, s. a. r. KOZOCSA Sándor, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n., 275–276.

⁶⁰ Pozsony 48.006 lakosából 30 440 német, 7273 szlovák és 7270 magyar. Lásd *Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás...*, i. m., 218.

⁶¹ Kassán még a negyvenes években a német és magyar társulatok váltották egymást, 1893-tól csak magyar társulatok kaptak játszási engedélyt. A szabad királyi város etnikai megoszlása 1881-ben 10007 magyar, 4218 német, 10 811 szlovák Lásd Uo. 8.)

⁶² Eperjes etnikai megoszlása ekkoriban: 1963 magyar, 1880 német, 5705 szlovák. Uo., 229.

⁶³ Ungvár 11 373 lakosából 8182 magyar, 837 német, 1677 szlovák volt. Uo., 337.

⁶⁴ Eger 20 669 lakosából 19.192 magyar, 318 német, 206 szlovák volt. Uo., 113.

Nagybecskerek, Brassó, Erzsébetváros, Nagykőrös, Dunaszerdahely, Nagyszeben, Zilah, Munkács, Kovászna, valamint az osztrák fővárosban, Bécsben való fellépés is szerepel a jegyzékben.

Prielle még férje életében úgyszólván bejárta az egész országot, özvegysége bekövetkezte (1872) után sem csökkent ereje, játszási és utazási kedve. S ha a fenn említett városok, települések földrajzi elhelyezését tekintjük, akkor láthatjuk, hogy nem riadt vissza a hosszú utazástól, az ismeretlen helyektől sem, és a „végek” közül is megfordult több városban. Budapesttől nyugatra Sopronba, Szombathelyre nem egyszer ment el játszani; a felvidéki Pozsonyba, Besztercebányára, Kassára, a kárpátaljai Ungvárra, Munkácsra, a délvidéki Újvidékre, Nagybecskerekre, a dél-erdélyi Dévára, Nagyszebenbe és Brassóba is elutazott, s vitte kedves szerepeit.

1884 nyarán Brassóban⁶⁵ is fellépett, ahol a nemzetiségi ellentétek miatt akár kétségessé is válhatott volna a sikere. Így ír erről:

Brassóban olyan három ágú villa a 3 féle natio, hogy mindig talpon állnak egymással szemben” [...] mindig akad előadásaimon 15-20 román ugyan annyi szász, de az a furcsa, hogy ezek okvetlenül olyanok, akik egyáltalában nem értik a magyar nyelvet... A magyarok nagyobb, legnagyobb része iparos, mert a nemesség, aki itt szokott lakni, az vagy szűkölködő állapotáért választotta Brassót (mint tudod gyakran Gráczt) vagy ilyenkor fürdőkön van. Két első előadásom bizony gyér volt, mind a mellett, hogy a dicsőség és pachtbukék meg voltak, és úgy utána a hozsannát hangzó német és román czikkek.⁶⁶

A többnyelvű városokban minden bizonnyal növelte népszerűségét nemzetközi műsora és idegen hangzású neve is. De látnunk kell, hogy színésznői működése és a magyarországi asszimilációs folyamat korrelációja az életpálya vizsgálatának keretében megkerülhetetlen. Hiszen a lakosság etnikai viszonyait tekintve a 19. századi Magyarország Európa legtarkább népességű országa volt. A népszerűségi adatok azt tükrözik, hogy a nemzetiségi erőviszonyokban 1850 és 1890 között igen jelentős változás következett be: a nem magyar népek többségének az össznépességen belüli arányszáma csökkent, a magyaroké ezzel szemben 41,5%-ról 48,6%-ra emelkedett, bár abszolút többségbe csak 1900-tól kerültek. Magyarország városainak és városias jellegű településeinek etnikai összetételének vizsgálata azt mutatja, hogy lakosságuk 1880-ban már túlnyomórészt magyar volt. A magyar népesség 1850 és 1890 közötti több, mint két és fél milliós gyarapodásból hozzávetőlegesen másfél millió a természetes szaporodás következménye, egymillió pedig az asszimiláció eredménye volt.⁶⁷

⁶⁵ Az 1881-es népszámlálás szerint szinte azonos arányban lakta ekkoriban Brassót a három nemzetiség: 9599 német, 9506 magyar, 9079 román. *Uo.*, 80.

⁶⁶ Prielle Kornélia leányához írt 1884. júliusi levelét MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR idézi, *Egy színészházaspár élete ...*, i. m., 249. A levelezés az örökösök tulajdonában volt, nagy része lappang. Antónia nevelt lánya az akkori képviselőházi háznagy, visontai Kovách László vámosgyörki földbirtokos fiához ment feleségül.

⁶⁷ HANÁK, *Polgárosodás és ...*, i. m.; T. SÁPOS Aranka, *A Töketerbesi járás etnikai összetétele a dualizmus korában I.: A dualista Magyarország etnikai megoszlása*, Fórum: Társadalomtudományi Szemle, 4(2002). 1. sz., 41–82.

Egy kortárs színésznő pályaalakítási stratégiája

Hogy jobban belátható és értékelhető legyen Prielle Kornélia nemzeti színésznői megítélése és tevékenysége, egy másik, korabeli színésznő pályaalakítási stratégiáinak említése kínálkozik támpontul. A kolozsvári születésű színészyerek és gyerekszínész (Szilágyi Pál leánya) Szilágyi Lilla (1833–1909), 1848-tól szinte gyerekasszonyként Bulyovszky Gyula újságíró felesége lett. Bulyovszkyné 1858-ig drámai hősnő szerepkört töltött be a pesti Nemzeti Színházban, majd annak elhagyását követően 1859-től különböző német színpadokon szerzett magának nemzetközi hírnevet.

Jelen szempontunkból a pálya íve a lényeges, ill. a Prielle hírnevességének vizsgálatában jelentősnek ítélt adakozási kedv összefüggése. Bulyovszkyné magyarországi pályája jelezheti, hogy Prielle szociális érzékenysége nem volt teljesen egyedülálló.⁶⁸ Bulyovszkyné már külföldi karrierének elkezdése előtt itthon az ötvenes években többször fellépett díjtalanul (például Kolozsváron 1855-ben színházi alap, városi szegények és a város javára⁶⁹). Német színésznői aktivitásának (1859 márciusától számos német színházban játszik vendégként, 1860 ősztől a drezdai királyi udvari színház szerződött színésznője; 1867. január 1-jétől a müncheni udvari színház tagja), s nem utolsósorban említhető szépségének, szellemes társalkodásának, írói működésének és kiterjedt arisztokrata s művész-értelmiségi kapcsolatainak köszönhető sikere és tekintélyes vagyona⁷⁰ birtokában tudott magának megbecsülést szerezni Európában, de magyarországi fogadtatása 1860-ban, majd végleges hazatelepülésekor, 1875-ben a magyar színpad elhagyása miatt nem volt egyértelműen lelkes.

A felvillantott összehasonlítás magyarázhatja, hogy a Prielle és a Bulyovszkyné párosból (ők gyakorlatilag váltották egymást a Nemzeti Színház színpadán) miért Prielle lett az elsődlegesen és tartósan ünnepeelt nemzeti színésznő, nem pedig Bulyovszkyné, aki pedig nem kevesebbet tett, hanem külföldön szerzett dicsőséget a maga, s a személyében képviselt magyar színészet számára. Bulyovszkynénak, aki a korabeli megítélés szerint az önkényuralom idején saját céljait, érvényesülését tekintve mintegy hátat fordított a nemzetépítésnek, visszajövelekor 1860-ban az ifjúság személye elleni tüntetéseivel kellett szembesülnie, s 1875-ben a budapesti hírlapokban ismertett

⁶⁸ Az adakozási kedv összehasonlítására érdemes a Prielle-nél 24 évvel fiatalabb Jászai Mari 1887-es adományát említeni, aki legkitűnőbb alakításait megörökítő fényképeiből befolyt összegét, 3 forintot adományozott az EMKE-nek 1887-es kolozsvári vendégszereplései alkalmából. A fényképek a Demjén Márton könyvkereskedő és Csíky Mihály-féle üzletek kirakataiban voltak szemlélhetők és megvásárolhatók: Kolozsvár (I), 1887. febr. 25., 47, 51. Megjegyzendő, hogy Jászai ekkori öt fellépése után 940,5 Ft jövedelmet kapott a kolozsvári Nemzeti Színháztól. 1887 februárján az 5 százalék levonása után, tehát előadásonként átlag 188,1 forintot keresett. BARTHA, *Színházi professzió...*, i. m., 71.

⁶⁹ PATAKY Jenő, *Bulyovszkyné vendégszereplései Kolozsvárt*, Páztortűz, 1926, 10. sz., 218–220.

⁷⁰ Munkájával, sikereivel megszerzett közel másfélmillió koronára becsült vagyona sokak érdeklődését felkeltette akkoriban. Lásd PÉCHY Blanka, *Hűség és hűtlenség*, Bp., Magvető, 1969, 392–437.

adakozásai újabb támadási felületet nyújtottak.⁷¹ 1875. novemberi kolozsvári vendégjátékokor viszont népszerűségét széles körben növelték a sajtóban közhírré tett adományai.⁷²

Elmondható, hogy a korabeli Magyarországon a sztárépítés feltétele a magyar nyelvű színpadon való kizárólagos működés volt, a nemzeti projektbe való beépülést pedig az érvényesülési emigráció nem segítette. A magyarországi közmegegyezés szerint Prielle hat és fél évtizedes színi pályája a magyar színpadokon nemzeti célokat szolgált, s láthattuk, hogy közadakozásai révén is erősödött hírneve. Magát reklámozva nemzeti célokat is támogatót, amelyek egyben a modern értelemben vett hírességrendszer részei is voltak színpadon és színpadon kívül is, s mely hírnév annak járt, aki be is tudta tölteni ezt a szerepet.

Összefoglaló

A hírnév történetét alapjában véve három döntő fontosságú tényező alakítja: a politikai rendszer, a tökéletes ember korabeli kulturális definíciója és a rendelkezésre álló média. Ezek a tényezők 18. század végén, 19. század első felében állandó mozgásban voltak. A hírnevesség történetének vizsgálója a 19. században, a tömegkultúra századában a politikusokon kívül is több szereplőre figyel fel, számos művészről, kulturális szereplőről állapítja meg, hogy autoritással bíró karizmatikus és hírneves személyiségek is voltak a maguk korában.⁷³

Hogy milyen elvárásoknak kellett eleget tennie, illetve milyen magatartású kellett legyen a tehetséges színésznő Magyarországon, az jól körvonalazható a korabeli nőket illető elvárásokból. Ez a kép nem feltétlenül esett távol a nők társadalomban betöltött

⁷¹ Bulyovszkyné a Pesti Jótékony nőegylet elnökének ekkor 260 ft küldött. A Bolond Miska 1875. május 30-i számában (Bolond Miksa, 16(1875), 22. sz., 137) *Egy színésznőnek* (név említése nélkül) megszólítással a következőket olvashatjuk: „*Recepte: nagy magyar művésznőnek lenni.*

1. Játsszál német színpadokon
2. Fogyassz sok bajor sört
3. Írd ki a czédulára, hogy müncheni udvari vagy.
4. Nyerd meg kortesekül a nőegyleteket
5. Játsszál rosszul, de visszavonhatatlanul csak egyszer
6. S nagy magyar művésznő vagy.”

⁷² Százforintos adományt létesít az Unitárius Kollégium javára, hogy annak kamatával az ifjúság által írt legjobb költeményt díjaztassák. Özv. *gyulafalvi Bulyovszky Gyuláné szül. szilágyosomyói Szilágyi Lilla alapítvány*, Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, B11. 1884. Az 1903-as kolozsvári látogatása idején a hetven éves színésznő újabb bőkezű adományokat tett a leányárvaháznak és az Unitárius Kollégiumnak: *Bulyovszkyné Szilágyi Lilla adománya Kollégiumunkhoz tett alapítványa növelésére*, Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, 209–1903; *Bulyovszkyné Szilágyi Lilla alapítványa az unitárius árvák részére a kolozsvári árvaházban*, Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, 231–1903.

⁷³ Leo BRAUDY, *The Frenzy of Renown: Fame and Its History*, New York–Oxford, Oxford University Press, 1986.

szerepvállalását illető képtől, amely a század második felében a nevelés, a jótékonykodás, a szellemi és anyagi munka révén képzelte el szerepkörüket. S mivel a színművészek pályája a nyilvánosság előtt zajlott, ezért volt általában a társadalom megengedőbb is a tehetséges és hírneves színésznőkkel szemben. Prielle Kornéliáról is elmondhatók mindazok az értékek, amelyeket az általa is pártolt különböző nőegyletek (pl. Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete, Nőképző Egyesület, Országos Nőiparegylet) a magukénak vallottak és propagáltak. Jó családjára volt, amíg házasságban élt, jó feleség volt, szociálisan érzékeny, adakozó, aktív színpadon és egyesületekben is, hű állampolgár.

Annak köszönhetően, hogy számos színházi városban többször is megfordult, személyes ismerősként üdvözölhették a művésznőt. A jó kapcsolatokhoz való visszatérés egyik okát Rakodczay Pál abban látta, hogy

„Prielle hacsak lehetett nem vendéglőbe, hanem ismerősökhöz szállt, ha vidékre ment vendégszerepelni. Kétségtelen jobb ellátást kapott, de viszontszolgálat fejében, temérdek kellemetlen és terhes megbízást kellett végezzen. Pld. a szállásadó felkéri, hogy valami jótékony célra jöjjön játszani. Ő a műkedvelői kör elnöke, v. kölcsönözzön ruhát egy costum-bálra, esetleg darabot ajánljon vagy parókat csináltasson. Egyiknek keresztelői ajándékra, másiknak stafírungra van szüksége, ő révén színi iskolába jutni, van aki hivatalt akar az ő közbenjárásával, másik nyugdíj, feleséget.⁷⁴

A viszontszolgáltatások bűvköre részben magyarázhatja a gyakori jótékony célú előadások vállalását, azonban a művésznő alapvetően segítőkész és jóságos személye (amire majdnem minden visszaemlékező kitér⁷⁵) is kellett ehhez, annál is inkább, mert ilyen huzamos ideig és rendszeresen előadásainak bevételeit jótékony célra felajánló, más művésznőről nem tudunk a korban.

Hírnév és hatalom összefüggésében⁷⁶ igen lényeges kérdés, hogy a működő hatalom intézményes keretében milyen szerepe lehet/van egy olyan magyar színésznőnek, aki a reformkortól úgyszólván a század végéig aktív színésznői pályát mondhat magáénak?

Láthattuk, hogy Prielle Kornélia színésznői életpályája és a hírnevesség kérdése két jelentős, 19. századi társadalomtörténeti folyamat kontextusában érdekesítő:

⁷⁴ RAKODCZAY, *Prielle Kornéliáról*, i. m., 554.

⁷⁵ RAKODCZAY, *Prielle Kornéliáról*, i. m., 565, LÖVEI, i. m., 511, KASSAI, i. m., 233. BÁLINT Lajos, *Egy színésznő háromszáz szerepe = Uő, Karzat és páholy*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967, 63, BÁRÓ PODMANITZKY Frigyes *Jelentése az...*, i. m., 531. ÜRMÖSSY Lajos, *Prielle Cornélia*, Erdélyi Hiradó, 1890. márc. 22.

⁷⁶ A hírnevesség és hatalom kapcsolatát vizsgáló tanulmányok egyben a Max Weber-i hatalomról alkotott elmélet felülírásaiként is olvashatók, hiszen olyan tényezők meghatározó szerepére is figyelnek, amelyek a vizsgált korszakban elengedhetetlenek. Lásd *Constructing Charisma: Celebrity, fame and power in nineteenth century Europe*, ed. Edward BERENSON, E. GIOLI, New York, Berghahn, 2013. Max Weber a legitimitás négy formáját különböztette meg (transzcendentális, tradicionális, karizmatikus és racionális uralom legitimitását. Max WEBER, *Economy and society: An outline of Interpretive Sociology*, ed. Guenther ROTH, Claus WITTICH, Berkley, University of California Press, 1978.

egyrészt az egységesítő nemzetiesítő program részeként, másrészt a színészet hivatásosodása kontextusában (ez utóbbihoz kapcsolódik a média kérdése, az időközben nagyhatalommá váló tömegsajtó felhasználása a hírnév növelésében).

Prielle-t Szerdahelyi halála (1872), Nemzeti Színházi örökös szerződése (1881), ha úgy tetszik, még erősítették színházi aktivitásában, hisz nem vonult vissza, mint annyi sok pályatársa, hanem intenzív vidéki fellépéseiből is láthatóan, mintegy missziószzerűen vállalta hivatását. Vidéki vendéjátékainak természetesen gyakorlati célja is volt: a kiterjedt család segítése, az életszínvonal fenntartása. Viszont nem csak jövedelemszerzés céljából játszott ilyen sokat vidéken. Levelei, a vidéki közönséghez címzett beszéde honleányi kötelességtudatról árulkodnak; maga is úgy vélte, hogy a magyar színjátszásnak híveket, követőket lehet szerezni egy jól sikerült alakítással a tarkább nemzetiségű városokban is. S hogyha arra gondolunk, hogy a színházi ügyekkel foglalkozó Belügyminisztérium költségvetésében a vidéket járó társulatok segélyezésére külön forrást hozott létre az 1890-es években, amely segélyből különösen „azon vidéki színtársulatok gyámolítandók, melyek az ország nem magyarok lakta vidékein működve a magyarosodás és magyar kultúra terjesztését segítik elő”,⁷⁷ akkor jól belátható azon kormánypolitikai elv is, amely a színjátszásban azt a közművelődési eszközt, a színi kerületekben pedig azt a hálózatot is felfedezte, amellyel mintegy támogatható az államhatárokon belüli magyar nyelvi-kulturális expanzió.

A magyar színjátszásról, mint az asszimiláció nem erőszakos támaszáról már a reformkorban is beszélhetünk, s általában elmondható ez a század második felének magyar színtársulatairól is, amelyek a magyarosítás számon tartott intézményi élesztői közé tartoztak. Hogy ilyen értelemben a franciás nevű, félig német, félig magyar származásúból magyar nemzeti színésznővé emelkedő Prielle Kornélia alakításainak közvetítő, illetve asszimiláló hatásának konkrét eredményeiről beszélhessünk, minden bizonnyal más forrásokkal is kellene rendelkezünk, azonban annyi bizvást kijelenthető, hogy ő a dualizmus korában kimutatható nyelvi-kulturális expanzió folyamatának egyik kiemelkedő és nem hatás nélküli szereplője volt. A közönségre tett hatását, befolyását, divat-diktáló szerepét kortársai sem tagadták.⁷⁸ A sajtóban nemcsak stílusmeghatározó alakításai⁷⁹ miatt volt olvasható, hanem gyakran szerepelt

⁷⁷ A belügyminisztériumi előterjesztés szövegét idézi RAJNAI, *A színi kerületi rendszer...*, i. m., 164.

⁷⁸ Náday Ferenc szerint „Ő irányította a divatot; ha valami új szabású ruhában jelent meg a színpadon, akkor már a második előadáson ott ültek a város szabónői, hogy lemásolják. Nemcsak a közönség látott ilyen divatirányítót benne, hanem a kolléganői is.” BÁLINT, i. m., 63.

⁷⁹ Gesztusainak, hanghordozásának hatásától sokáig nem tudtak menekülni pályatársai. Bálint Lajos ezt divatdiktáló szerepével kapcsolatban említi: „Volt egy furcsa, egyéni mozdulata, ha kezét nyújtott valakinek, valahogy a kézcsók elhárításának gesztusa volt az. Egy idő múlva a színháznál még azok is így nyújtottak kezét, akiknél esze ágában sem volt senkinek, hogy kezét csókoljon.” Rakodczay Pál Prielle önálló szellemű színművészetével magyarázta, amely teremtő és nem majmoló: „az a művész, ki az életből és színpadról elvont tapasztalatoknak okait is kutatta, képes tanítani, a nélkül, hogy személyesen érintkeznék vele. Ilyen oktatója jelenleg nem egyeseknek, hanem az egész magyar színészetnek Prielle Kornélia. Utánozzák őt is társnői. Valamennyi többé-kevésbé utánozza, ha grófnőt játszik.

a báli beszámolókon is kiemelkedő ízlésről tanúskodó divatos ruházatával.⁸⁰ Vadnay Károly, Ady Endre idézett írásai, melyek a közönség hangsúlyos pozíciójából íródtak, arra is rámutatnak, hogy Prielle kortárs megítélése a publikum aktív szerepe nélkül bajosan értékelhető, s ha úgy tetszik, a közönség mintegy alulról képes karizmatikus tulajdonsággal is ellátni, karizmát építeni köréje, amellyel a kivételes színész nő másokra is befolyással, és irányító hatással van. A tömegsajtó a maga során mélyíti és terjeszti is azt a karizmatikus élményt, amelyben a színész nő művészte részesíti.

Aktív vidéki jelenléte árnyalja az általában a Budapest és Kolozsvár – mint színházi centrumok – viszonylatában tekintett „nemzeti színész nő/híresség” jelenségének tartalmát, amelynek kialakításában a személyes széles körű kapcsolathálón túl, előadásainak színházi közönsége, számos névtelen vagy aláírt rajongói levélen túl⁸¹ a vidéki színházi hálózat (kerületi rendszerekben működő vidéki színtársulatok) korabeli kiépülése, az intézményesült és megszervezett szakmai testület és szakmai lapok is segítségére voltak.

Kétségtelen, hogy a polgári nyilvánosság legfontosabb orgánuma, a nagyhatalmú tömegsajtó befolyásolta és alakította is Prielle életét, amelyben szintén meglehetősen aktívnak tekinthető, hisz a sajtó megnyerése létfontosságú egy színész női pályán. Ámbár nem tartozott azokhoz a színész nőkhöz, akiknek minden színpadon kívüli tevékenysége a nyilvánosság előtt zajlott, hiszen óvatosan és megfontoltan élt ezzel a lehetőséggel, életvitelében a század dereka polgári szabályainak keretein nem feltétlenül kívánt túllépni, Petőfivel és Szerdahelyivel való kapcsolatáról maga vallott, egyéb viszonyait nem kívánta a nyilvánosság elé tárni.⁸² Prielle levelezéséből látható, hogy jó kapcsolatot ápolt írókkal, újságírókkal, hírlapírókkal mind a fővárosban, mind

Épen úgy kérdezetnek mint ő, pl.: ugygyee? nemdee? iggaasz? (sic) Vagy ahogy néha szintelenül csicse-regve közép hangon kezdve, magasra emelkedve s mélyre szállva alá kérdezi: – Ugy-e megbocsátja ön ezt nekeem? Vajha ne ezt utánoznák, hanem tanulnának tőle. Mentül jelentékenyebb a művész, annál kevésbé szabad utánozni. Mert egy nagy művésznél mindig készen találjuk mindazt, a mit – ha eredeti alkotók akarunk lenni, – magunk vagyunk kötelesek megteremteni.” RAKODCZAY, *Prielle Kornélia élete...*, i. m., 123–124.

⁸⁰ Budapesten a Redoutban tartott 1875. januári díszes orvos-bálról készült beszámoló (amely sorban közli a jelentősebb hölgy-résztevők nevét és öltözékét) részlete, jól érzékelteti Prielle tolettjének kiemelt helyét egy elit-bálon: „és most tarsunk egy kis szünetet, mert oly öltözék előtt kell megállnunk, mely herceg Odescalchinétől [Odescalchi Gyuláné volt viselte a házi anya tisztjét] kezdve minden műértő szemét lebilincselte: gyönyörű fehér selyem uszályos ruha előtt, melyen elől két rojtos fehér-fekete sáv futott keresztbe, ugyanolyan színű derékkel és alul egy sor rakott fodorral, s eme tündérűjjakkal varrt ruha fölött mosolygó fejről leomló fürtökbe hanyagul néhány szál fehér kamélia volt tűzve, annyi bájjal, annyi disszel, a mennyire csak a viselőjének: Prielle Kornélia asszonyoknak izlése képes.” E. B., *Az orvos-bál*, Fővárosi Lapok, 12(1875), 16. sz., jan. 21., 69.

⁸¹ PRIELLE Kornélia *Beszédei, emlékversek stb. ...*, i. m.

⁸² A tanulmányban jelzett egyéb viszonyainak szintén szerepe volt karrierje alakításában. Radnótfáy intendánssal vagy Székeli Tóth Vilmostal való kapcsolata minden bizonnyal szerephez, elismeréshez juttatta a színész nőt. Ez utóbbival való kapcsolatáról lásd a 85. lábjegyzetet. Ezért is igen lényeges a fennmaradó pletykák ill. vonatkozó dokumentumok vizsgálata. A szempont Tracy C. Davies tanulmányával is megerősíthető: Tracy C. DAVIES, *Questions for a Feminist Methodology in Theatre History*

vidéken; férje kapcsolati tőkéje is sokat számított, aki rövid ideig színházi lapot szerkesztett és írt (Színházi Látcső), gyakran tudósított más lapokat is színházi témában. Prielle Kornélia és Szerdahelyi Kálmán jó viszonya a kolozsvári hírlapirodalom egyik jelesével, K. Papp Miklóssal, s annak színész nő feleségével ismert volt. De említhetjük a Szegedi Híradó főmunkatársával, Nagy Sándorral (1836–1919) és családjával ápolta kapcsolatát is.

Hírnevének mediatizálásában egyaránt megfigyelhető a tradicionális elittel való kapcsolattartás jelenlétének a fontossága (fellépéseket, bálakat, arisztokrata műkedvelők előadásait, egyleti kapcsolódásokat övező ismeretségek), s ennek modern hírlapi felhasználása. A kommunikatív szituáció változásával egyre nagyobb szerepe kezd lenni a színésznői fényképeknek, személyét ábrázoló levelezőlapoknak, amelyek tömegfogyasztásának jelei is feltűnnek. Prielle széltében-hosszában ajándékoz fotókat, levelezőlapokon is népszerűsített műtermi jelmezes fényképeket,⁸³ akárcsak más jó nevű színész nő kollégái. Ezek a reprodukált képek a hírnevesség tartósításában, a hírességgel való identifikációs lehetőség közelebb hozásában voltak eszközök.

Közéleti tevékenységének legmagasabb rangú elismeréseként 1891-ben Szerdahelyiné Prielle Kornéliát a budapesti Nemzeti Színház tagját Ferenc József magyar király 50 évi kiváló színészi működéséért a koronás arany érdemkereszttel⁸⁴ tüntette ki.⁸⁵ Még életében 1902. június 5-én felavatják márványszobrát, Telcs Ede alkotását a Nemzeti Színház társalgójában, 1903-ban az Országos Színészegyesület is örökös tagjává választja.⁸⁶

S hogy miben keresték és találták meg népszerűségének és sikerének titkát, abban Rakodczay és Bálint Lajos is megegyezik.⁸⁷ Új és meglepő jelensége volt a magyar színháztörténetnek. Játéka könnyedsége, beszéde lebegő súlytalansága az indulatok kevésbé hangos, de szabadabb szárnyalását eredményezte, a tempó és ritmus eleve nebb változatosságát nyújtotta. Így érthető, hogy már kezdő éveiben ez a kortársakra

= *Interpreting the Theatrical Past: Essays in the Historiography of Performance*, ed. Thomas POSTLEWAIT, Bruce A. McCONACHIE, Iowa City, University of Iowa Press, 1989, 59–81, különösen 63.

⁸³ L. fényképeit az OSZMI és az OSZK fényképgyűjteményeiben.

⁸⁴ Felterjesztését lásd Jegyzőkönyve az 1891. évi október hó 2-án Budapesten tartott Miniszteri értekezletnek. Gróf Szapáry Gyula m. kir. miniszterelnök úr előlülése alatt, MNL Országos Levéltár, W 12 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K 27), 1891. okt. 2., 15.

⁸⁵ A kortárs pletyka szerint Prielle-nek viszonya volt a korábbi belügyminiszterrel, Székeli Tóth Vilmossal (1832–1898), aki 1871–1873 között volt hivatalban. A felterjesztés idején Tóth a bécsi közös államszámvevőszék elnöke volt, a főrendiház tagja. Rakodczay kéziratos portréjában olvasható a következő: „Szerdahelyi Kálmán temetésén nagyon kisírva láttam. A gyászokcsiba két úr vezetett, egyik Tóth Vilmos belügyminiszter, akivel viszonya volt állítólag.” RAKODCZAY, *Prielle Kornéliáról*, i. m., 568.

⁸⁶ „Az országos színész egyesület 1903-ik év márczius havában Budapesten megtartott XXXIII-ik közgyűlése Szerdahelyiné Prielle Kornélia színművésznőt a koronás arany érdemkereszt tulajdonosát örökös tagjává választotta. Budapest 1903. márczius 12.” Díszoklevele a Máramaros-szigeti Református Egyház tulajdonában van.

⁸⁷ BÁLINT, i. m., 59–66; RAKODCZAY, *Prielle Kornélia élete...*, i. m., 97–104.

nem jellemző könnyedség volt nagy hatással a színházi közönségre, kritikusokra egyaránt. Sikerei ugyanakkor a polgárság fokozott érvényesülésével is magyarázható, amely a francia társadalmi vígjátékban a polgári világ társadalmi és egyéb mindennapi problémáit szemléltették.⁸⁸ Szerepalkotásának belső értékéről Márkus László kritikus a következőket írta:

„a benső átélésnek az ereje lelkesítette át az ő kifejező-eszközeit, [...] A szerepek pszichológiai tartalmának kiérzése volt közös ő benne a mi modernjeinkkel, s ez adta meg művészetének azt az örökös fiatalságot, amit mindenki csodált [...] hisz mindenik szerepét egy örök meg nem vénülő és minden idők igazi nagy színészeiben közös szempontból nézte, az emberi igazság szempontjából.”⁸⁹

Közönsége, követői nemcsak színházi alakításai miatt rajongtak érte, hanem azért is, amit személye reprezentált: a nemzet művésznőjét, a vándor magyar színművészetet, Petőfi lángra gyújtóját, a Nemzeti Színház kiváló könnyed játéku szalonszínésznőjét, a vidéket missziószerűen járó s előadásainak bevételeit gyakran nemes vagy szociális célokra felajánló magyar művésznőt.

⁸⁸ CENNER, *i. m.*, 1–14.

⁸⁹ MARCO [MÁRKUS László], *A nagyasszony*, A Hét, 1906. márc. 4., 142.

Balogh Piroska: Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül

Budapest, Argumentum, 2015 (Irodalomtörténeti Füzetek, 175), 348 l.

Agostino Ramelli olasz mérnök először 1598-ban jelentette meg olasz és francia nyelven *Le diverse et artificiose machine* című munkáját, amelyben számos emelő, hadi gép, malom, és más, az élet különböző területein használatba fogható szerkezet mellett többek között egy könyvkerék ábráját és leírását is közölte.¹ A könyv 1620-ban *Schatzkammer Mechanischer Künste* címen németül is megjelent, egy ilyen példány 188., a könyvkereket ábrázoló metszete található Balogh Piroska *Teória és medialitás* című tanulmánykötetének címlapján is.

Bár Agostino Ramelli a köszvénytől szenvedőkre is gondolt a tudományos munka megkönnyítését célzó gépe megálmodásakor,² annak egészségügyi-karitatív funkciója mellett éppoly lényeges volt az a középkori egyházjogászok és humanista tudósok mindennapi gyakorlatán alapuló tudományszemlélet, amely egy ilyen gép szükségességét egyáltalán indokolta. Ramelli szerkezete ugyanis egy olyan (rosszabb esetben még a köszvénytől is szenvedő) könyvhasználót feltételezett, aki egyszerre egy időben több könyvet is szeretne forgatni munkája során – immár a szó szoros értelmében véve is. Az ilyen olvasó a könyveket nem egyvégtében olvassa, hanem apránként és szemezgetve, a rész számára fontosabb mint az egész, ami pedig a résznél is fontosabb: az egyes részek párhuzamai és ellentmondásai. A különböző eredetű részekből összeállítandó tudás. Tudományszemlélet, módszer és eszköz tehát szorosan összefügg:

„A humanistának rendben kellett tartania könyveit s egyszerre többüket is tanulmányozni, s képesnek kellett lennie arra, hogy források széles köréből merítsen adatokat. A 16. század végére egész sor új eszköz állt rendelkezésre az ilyenfajta irodai munka megkönnyítésére. [...] Az ilyen kereket használó humanista nyugodtan ülhetett, mint Ramelli mondja erről az eszközzel adott leírásában, s eközben könyvtárnyi szöveggel dolgozhatott. [...] E pompás gépezeteket, amelyek néhány példánya napjainkig fennmaradt, a legjobb könyvtárakban számos más eszköz egészítette ki.”³

– Ekképp foglalta össze a könyvkerék célját Anthony Grafton *Az olvasás kultúrtörténete* című ikonikus áttekintő munka *Humanista olvasás* fejezetében. Grafton ugyanakkor

¹ Agostino RAMELLI, *Le diverse et artificiose machine del capitano Agostino Ramelli : nellequali si contengono varij et industriosi movimenti, degni digrandissima speculatione, per cavarne beneficio infinito in ogni sorte d'operatione*, A Parigi, In casa dell'autore, 1588, 316–317.

² Így kezdi Ramelli a szerkezet bemutatását: „Questa è una bella et artificiosa machina, la quale è molto utile et commoda a ciascuna persona, che si diletta de lo studio, massimamente a quelli, che sono indispolti et travagliati di gotte, [...]” *Uo.*, 316.

³ Anthony GRAFTON, *A humanista olvasás = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Robert CHARTIER, Guglielmo CAVALLO, Bp., Balassi, 2000, 201–238, 231.

nem a könyvkerék, vagy más, a tudományos munkában használatos technikai eszköz szerepét kívánta bemutatni, hanem egy olvasási praxis modelljét vázolta fel, nevezetesen a humanista olvasási gyakorlat „tudós olvasás” alváltozatát.⁴ A könyvkerék és különösen annak Ramelli-féle ábrázolása így avatódott egy olyan olvasási gyakorlat emblémájává, amelynek gyökerei – amint arra Grafton is felhívja a figyelmet – a középkorba vezetnek vissza, érvényét pedig valamikor a 19. század derekén veszíthette végleg el. Akár hivatkozunk Grafton alapművére, akár nem, a könyvkerék említése egyet jelent a több forrásból merítés, az excerpálás és a kompilálás gyakorlatával, végső soron a nem lineáris olvasással.⁵

Az ismertetett tanulmánykötet címlapját díszítő könyvkerék a címben (*Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*) a „tudásáramlás” és talán a „medialitás” szavak illusztrálására lehetett tehát hivatott, az által pedig, hogy a kép egy kora újkori olvasástörténeti kontextusba vonja e fogalmakat, értelmezi is a címet. S ugyan a szerző maga sehol nem hivatkozik Graftonra, nyilvánvalóan leginkább hozzá volna kapcsolható a könyvkerék felbukkanása a kötet Burke-tanulmányában, még ha csak egy hasonlat formájában is:

„Az előbbi [ti. az ars excerpandi] a szakirodalom olvasásának és jegyzetelésének módszertana volt, utóbbi [az ars compilandi] pedig e jegyzetek felhasználását, saját gondolatmenetbe való beépítését segítette. Az excerpálás és a kompilálás felfogása szerint a kultúrát, és ezen belül az esztétika tudományát is alapvetően kulcsszavak bizonyos rendszere határozza meg. Az ezzel a módszerrel dolgozó szerző a művek, kézikönyvek betűrendes tárgymutatói alapján – a könyvkerék használatának mintájára – dolgozik. Ez nem azt jelenti, hogy nem olvas el teljes köteteket, de feljegyzéseit, reflexióit nem az olvasott művek szerint rendezzi, hanem kulcsszavak szerint.” (50)

Talán itt érdemes egy rövid kitérőt tenni, és leszögezni, hogy a *Teória és medialitás* egyáltalán nem olvasástörténeti szakmunka, sőt, valójában semmi köze nincs az olvasástörténethez. Nehéz volna frappánsan megvonni a tanulmányok közös nevezőjét – ez a feladat láthatólag a szerzőnek és a sorozatszerkesztőnek is komoly gondot okozott – így születhetett meg (feltevésem szerint) az a cím, amelyből aligha derül ki bármi is. Ugyanis a kötet cím minden eleme magyarázatra szorulna – leszámítva persze a többé-kevésbé rögzített jelentéssel bíró „1800 körül” szintagmát –, ez a magyarázat vagy kontextualizáció azonban rendre elmarad. Így az olvasó csupán ilyen

⁴ Grafton nem nevezi meg a tárgyalt olvasásmódokat, ugyanakkor *A dolgozószobában* című egységben leírtak leginkább talán a „tudós olvasás” („gelehrtes Lesen”) kora újkorra alkalmazott fogalmának feleltethetők meg. Helmut ZEDELMAIER, *Lesetechniken: Die Praktiken der Lektüre in der Neuzeit = Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*, Hrsg. von Helmut ZEDELMAIER, Martin MULSOW, Tübingen, Niemeyer, 2001, 11–30, 19–23.

⁵ Bárczi Ildikó egy középkori szerzetes excerpálási és kompilálási gyakorlatát példázta a könyvkerék segítségével: BÁRCZI Ildikó, *Könyvek a keréken: Ismeretlen beszédminta-részletek egy késő középkori magyar prédikátor tollából*, ItK, 112(2008), 5–6. sz., 603–631, 603; Ropolyi László pedig az elektronikus szövegvilágban böngésző olvasó praxisát állítja párhuzamba a könyvkerék elvével és a humanista olvasási gyakorlattal: ROPOLYI László, *A könyv és az olvasás*, Iskolakultúra, 13(2003), 6–7. sz., 114–120, 118.

vagy olyan asszociációira támaszkodhat, kénytelen vállalván ezzel az önkényes jelentésteremtés kockázatát. Nem tudjuk meg, mit ért a szerző „medialitás” alatt, milyen iskolák medialitás-fogalmához csatlakozik (vagy melyektől határolódik el); nem tudjuk, milyen tudományos diskurzushoz is kéne csatlakoznunk „tudásáramlást”, avagy hogy milyen szinteken is kellene ezt elgondolnunk. A „teória” fogalma sem magyarázza önmagát, annak értelmezésében azonban viszonylag egyértelmű támpontot kínál a kötet fejezetbeosztása. A könyv ugyanis két fő részre tagolódik, az első rész címe pedig: *Teória: Szerdahely György Alajos latin nyelvű esztétikaelméletének alakulás- és fogadtatástörténetéről*. A teória eszerint tehát legelsősorban esztétikaelméleteket jelölne. A második nagy szerkezeti egységre jut a medialitás, és valóban, ez a *Medialitás: A latinitás szerepe a tudományközvetítés diskurzusaiban* címet viseli. A címet ugyan érthetnénk az első részre is, hiszen Szerdahely György Alajos esztétikaelméletei, egyetemi oktatói tevékenysége és tankönyve nagyon is a tudományközvetítés témakörébe tartozhatnának. (Ugyanakkor nem lenne helytálló azt mondani, hogy e második részben azon tanulmányok kaptak helyet, amelyekben nem Szerdahelyről van szó – ennél ugyanis jóval komolyabb koherenciával bír e második egység.) Összességében talán megkockáztatható az a feltevés, miszerint a medialitás és a tudásközvetítés, tudásáramlás valamiképp hasonló jelenségeket akarnak leírni. S hogy e jelenségek összekapcsolhatóak a könyvkerék emblematiszmus jelentésével.

Felhagyva most már a kötet modern (műegészsként való) olvasásával, térjünk vissza az Edmund Burke esztétikájának recepcióját vizsgáló tanulmányhoz, annak is ahhoz a pontjához, ahol a könyvkerék említésre került. A tanulmány alapkérdése, hogy beszélhetünk-e magyarországi Burke-recepcióról? Az az előfeltétel, hogy amennyiben igen, úgy feltehetőleg a felsőoktatásban intézményesülő hazai esztétika alapműveiben volna e recepció leginkább tetten érhető – illetőleg itt volna leginkább érdemes ennek nyomait keresni, hiszen e művek kiemelt jelentőséggel bírtak a korszakban a tudás közvetítése szempontjából. Csakhogy Szerdahely György Alajos az *Aestheticában* mindössze egyetlen alkalommal hivatkozik Burke-re, ami – lássuk be – nem sok. E ponton kezd el forogni a könyvkerék, jelezve a szerző azon intencióját, miszerint nem érdemes korábbi korszakok tudományos gyakorlatát modernül szemlélni, ehelyett termékenyebb volna kísérletet tenni a korábbi tudományos gyakorlatok működésének rekonstruálására.

A kötet szerzője azonnal túl is lép ezen elméleti-módszertani dilemma felvetés-jellegén, és határozott tudomány- és olvasástörténeti narratívát kínál a probléma megoldására. A könyvkerék „kocsijaira” felülteti Francis Bacon műveit (mindenek előtt a *De dignitate et augmentis scientiarum et artium* címűt); Főrizs Gergely tanulmányait az aforisztikus szerkesztésmód szerepéről; az eklekticizmust; valamint a kompiláció és excerpálás gyakorlatát. Összeolvasva e különböző szöveghelyeket, és természetesen még számos más, a kötet szerzője által hivatkozott művet, egy olyan elbeszélés laza körvonalai jelennek meg az olvasó előtt, amelynek egyik konklúziója (már ha e konklúziókat érdemes egymástól elkülöníteni), hogy az *Aesthetica* szövege egy önmagát elrejtetni nem

igyekvő, határozott hangon megnyilatkozó, kételkedő és kétségekkel küzdő, választ kereső elbeszélő előadásában szólal meg. Tudományszemlélete távol áll tehát attól, hogy fenntartsa a tudomány objektivitásának látszatát. Ebből következőleg munkamódszere sem nevezhető „tudományosnak” a tudományosság jelenlegi kritériumai szerint. Mellőzi ugyanis az explicit hivatkozásokat mások munkáira, hiszen a tárgyak, tárgyszavak összefüggése előrébb való, mint az a kapcsolat, ami az egyes idézeteket és definíciókat lelőhelyük alapján fűzi össze. A második konklúzió szorosan összefügg ez előbbivel: ahogyan azt Balogh Piroska is példázza a Burke-recepció kapcsán, az egyes tézisek, idézetek többnyire nem az ősforrásból (Burke valamely eredeti nyelvű, első kiadásából) származnak, hanem közvetítő művek sokaságán keresztül érkeznek el adott esetben éppen Szerdahelyhez. E közvetítő (mediáló) művek nem egyszer lexikonok, enciklopédiák, azaz kifejezetten a nem a lineáris olvasást célzó szövegek. A tézis eredete tehát nem számít, ebből következőleg az több helyről is elérheti majdani felhasználóját, hogy az majd saját gondolatmenetébe illessze azt. – A fejezet a korszak tudományos praxisának e sajátosságait figyelembe véve egy új kutatási programot hirdet, amelynek filológiai alapvetése, hogy „egyirányú leszámazási sémák” (78) helyett pontosan be nem azonosítható irányban vándorló toposzokat érdemes feltételezni (azaz leszámol az „eredet” kitüntetett szerepével), módszertani alapvetése pedig, hogy „a korszak fontosabb esztétikai kézikönyveinek és értekezéseinek szövegét hálózatként érdemes szemlélni, melynek kapcsolódási pontjai, többirányú linkjei a tematikus kulcsszavak” (53).

A tanulmány csakúgy, mint a kötet más írásai, egy ilyen nem nyilvánvalóan látható (mert pontosan meghatározható csomópontokkal nem mindig jelzett) tudományos hálózat működését írja le, megnevezve néhány feltételezhető pontot és rekonstruálható kapcsolatot. A „medialitás”, „mediális” az esetek többségében a tudásnak, információknak, toposzoknak e (többszörös) közvetítettségét jelentik. A szerző által meghatározott pontok lehetnek személyek (mint például Christian Gottlob Heyne és Schedius Lajos; Koppi Károly és Palásthy Márton; Spielenberg Pál és Kovachich Márton György), művek (Szerdahely György Alajos esztétikája és Kazinczy Ferenc szövegei; Burke, Hume és Szerdahely művei; Francis Bacon mitológiai könyvecskéje és Berzsenyi Dániel verse, sőt, Kazinczy folyóirata), intézmények (az Ephemerides Budenses és a Merkur von Ungarn), csoportok (az Ephemerides Budenses szerkesztői és a Draskovich-obszervancia; szabadkőműves csoportosulások és a magyar nyelv fejlesztését is célzó folyóiratok), fogalmak (aforisztikus szerkesztésmód és eklekticizmus), tudományszemléletek (göttingeni paradigma és a finn-magyar rokonítás; antropológia és kozmogónia, költészet és csillagászat) illetőleg ezek tetszőleges kombinációi. Mindez nem csupán a példákkal jelzett makroszinteken, hanem a filológia mikroszintjein is megvalósul. A tanulmánykötet sajátossága, hogy a rekonstruált többszörös hálózat kapcsolatai át- és átszövik az egyes írásokat, ezáltal többféle kötetrendezési elvet is lehetővé téve. Egyik kapcsolat sem válik azonban elsődlegessé – a kötet egészének így nincs kitüntetett tárgya, leszámítva e felszín alatt futó hálózatot. (A munka alcíme ellenére

a latinitás sem tekinthető ilyen tárgynak, hiszen *A nyelvkérdés és a latin újságírás paradoxonai a 18. század végén* című, az Ephemerides Budenses programját tárgyaló írást leszámítva a latinnyelvűség nem kerül az előtérbe, a kérdés fókuszába.)

A kötet koncepciójának talán szándékoltan, de a tárgyhoz mindenképpen illő laza körvonalai tág teret nyitnak az olvasó saját kérdésirányainak. Tulajdonképpen sokkal könnyebb kérdezve, szemezgetve – a könyvkerék analógiájára – olvasni e munkát, mint a maga egészében értelmezni. A kötet részben megteremtette az ehhez az olvasási módhoz szükséges apparátust, amennyiben gondos készítői névmutatóval és kötet végi összesített bibliográfiával is felszerelték. (Csak a rend kedvéért: az apparátus akkor válna tökéletessé, ha nem csak név-, de tárgymutató is társulna a szöveghez – ámbar ezt kimerítően pótolja majd, ha a könyv pdf-es változata szabadon hozzáférhetővé válik, és az olvasó kedvére futtathat benne szabadszavas kereséseket.)

Egyetlen ilyen olvasási utat be is mutatnék – kizárólag annak illusztrálására, hogy ez a lehetőség a *Teória és medialitás* írásaiban nem csupán azért kínálja magát, mert az egyes részeket ugyanazon szerző jegyzi (akit többé-kevésbé mégiscsak hasonló témák érdekelnek, és hasonló kérdésfelvetésekkel dolgozik), hanem mert egy valóban koherens, bár ki nem fejtett tudományos előfeltevés-rendszer húzódik meg az írások mögött. Ez az út Francis Baconnál kezdődik, azaz egy olyan Bacon-központú hálózatot követhetünk nyomon, amely a *Teória és medialitás* írásaiból indul ki, a könyvkerékre azonban más művek is felkerülve egyúttal messze ki is vezet abból. (Természetesen már eddig ezen az úton vezettem az olvasóimat – még ha ezt nem is tettem ilyen becsületesen nyilvánvalóvá.)

Hogy nem csupán Kazinczy folyóiratát, az Orpheust lehet Bacon felől olvasni, hanem a kötet más írásait is, azt talán látványosan példázza, hogy a névmutatóban a már nem élő, ugyanakkor nem köztörténeti jelentőségű személyek közül Bacon neve az előfordulások gyakorisága szempontjából listavezetőnek tekinthető: Koppi Károly vezet (57. oldalon van szó róla), őt követi Kazinczy (55 előfordulás), aki után Edmund Burke (38) és Spielenberg Pál (31) jön. Őket követi az esztétika atyjának tekintett Baumgarten (29), Francis Bacon (26), Hell Miksa (21), Sajnovics János (18), Kant (17), és Batsányi János (15). – Koppi azonban csupán öt tanulmányban szerepel, és ezek közül az egyik kifejezetten róla szól, Kazinczy kilenc írásban, Edmund Burke csak már négyben, Spielenberg pedig összesen háromban. Ezzel szemben Francis Bacon a 26 előfordulást a kötet tizenöt írásából (az előszót is ide számítva) nyolc különböző tanulmányból hozza.

Mindenek előtt Bacon nevének keresztül kapcsolódik Szerdahely az aforisztikus szerkesztésmódhoz és tudományszemlélethez. Ez pedig nem csupán a Burke – Szerdahely viszonylatban nyer jelentőséget, hanem lényeges az *Aesthetica* egésze tekintetében is, hiszen alapvetően befolyásolja annak olvasásmódjait. A Bacon-hatás ezen implicit, rejtőzködő jelenlétét többféle útvonalon keresztül is magyarázhatónak véli a szerző, miközben el is bizonytalanít azt illetően, valóban Bacon-hatásról van-e szó:

„Természetesen nem állítható, hogy közvetlen Bacon-hatásként kell érteni az *Ae[sthetica]* részletesebben is megvizsgálendő retorizáltságát, hiszen a Szerdahely által is idézett angol-skót kritikai hagyomány (Burke, Home, Shaftesbury, Hutcheson stb.) éppúgy médiumként működhetett, mint a Meier-féle individuális horizontokkal operáló *Vernu[n]flehre*, vagy az ugyancsak aforisztikus alapozásúnak tűnő *meditationes*-műfaj, többek között Baumgarten emlegetett poétikája.” (35)

A felsoroltak közül a Burke – aforisztikus szerkesztés kapcsolat pontjait másutt az eklekticizmushoz köti a szerző: „Burke nyíltan felvállalja, hogy műve az eklektikus és empirikus tudományos vizsgálat módszertanát követi” (66). Burke Ciceróra hivatkozik eklektikus szemléletének megalapozásakor (67) – csak úgy, amiként Szerdahely is teszi azt az *Aesthetica* előszavában, mégpedig olyan módon, hogy saját szövegébe Cicero-szöveghelyeket épít be, egyszerre előadva és megjelenítve az eklektikus tudományoszményt.⁶

Az aforisztikus szál ezen a ponton Kölcseyhez, Berzsenyihez, Kis Jánoshoz és az Élet és Literatúrához vezet, a köztes pontot pedig Fórizs Gerely kutatásai jelentik. Fórizs szintén Bacon-hatást felételez, közvetítő közegként pedig a német populárfilozófiai szerzőket nevezi meg, úgymint például Johann Jakob Engelt vagy Christian Garve-et, akik maguk nem csupán alkalmazták az aforisztikus metodológiát, de egyúttal hivatkoztak is Baconre.⁷ Másutt Fórizs a cicerói eklekticizmust a német korai felvilágosodás filozófiai szerzőivel hozza kapcsolatba.⁸ Ugyan nem nevezi őt nevén, de Wilhelm Schmidt-Biggemann híres Horatius-idézetet címül választó *In nullius verba iurare magistri* című tanulmányára hivatkozva leginkább talán Christian Thomasiusról lehet szó.⁹

Ezen a ponton messze elhagyhatnánk az ismertetett tanulmánykötetet – ezt véletlenül se tegyük meg, ugyanakkor érdemes egy gyors pillantást vetni a feltáruló távlatokra, már csak azért is, mert e pontokon nyílnának föl azok a szerző által fel nem vázolt, avagy éppen csak felvázolt lehetőségek, amelyek tulajdonképpen szorosán következnének az írások szemléleti alapvetéséből. Az eklektikus tudománysszemlélet (filológiai filozófia, ahogyan Schmidt-Biggemann mondja) ugyanis nem csupán az esztétika diszciplínájában volt tetten érhető, hanem a történeti diszciplínákban is. Balogh Piroska részletesen elemzi a történész Koppi Károly és Palásthy Márton kapcsolatán keresztül az információk közvetítésének mikéntjét – ezt a szemléletet azonban éppenséggel ki lehetne terjeszteni a művek és művek közti információáramlás modellezésére is.

⁶ FÓRIZS Gergely, Szerdahely György Alajos *Aestheticájának alapelvei*, It, 94(2013), 2. sz., 187–206.

⁷ FÓRIZS Gergely, „Álpeken Álpekek emelkednek”: a képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben, Bp., Universitas, 2009, 215–229.; FÓRIZS Gergely, *Kontextusok az Élet és Literatúra szerkesztői önértelmezéséhez = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, Bp., reciti, 2009.

⁸ FÓRIZS Gergely, *A Nemzeti hagyományok és a neohumanista hagyomány = Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, Bp., reciti, 2012, 53–74.

⁹ Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN *In nullius verba iurare magistri: Meddig ér el az eklekticizmus? = Uő, Teodicea és tények: A német felvilágosodás filozófiai profilja*, Bp., L'Harmattan, Német–Magyar Filozófiai Társ., 2011 (A Filozófia Útjai), 205–222, 205–211.

Hiszen még ha nem aforisztikus formában is adják elő anyagukat, forrásaikat a történészek is éppúgy másoktól gyűjtik, ahogyan más tudományterületek képviselői is. Ugyanez mondható el a csak érintőlegesen említett *historia litteraria* műfajáról – amely egyébként topikusan kötődik Bacon nevéhez, s e kapcsolat a magyarországi Bacon-recepcióban is hangsúlyosan jelen van –,¹⁰ s amelyet a kötetben az *Ephemerides Budenses* 1791-es január 4-i számának egy elsősorban Rájnis és Baróti Szabó Dávid munkásságát tárgyaló költészettörténeti áttekintése képvisel (262–265).¹¹ Erősen valószínűsíthető, hogy ez az irodalomtörténeti mini elbeszélés nem a szerkesztők valamelyikének egyéni vívmánya, hanem hozott szövegekből, koncepciókból épült fel. Az *Ephemerides* ugyanakkor akár arra is példa lehetne, hogy egyes médiumtípusok miként játszanak szerepet a tudás közvetítésében. Ehhez nagyon jó forrást szolgáltat a lapban publikált recenziók jegyzéke, amelyet a tanulmánykötetben ugyan nem, másutt azonban hozzáférhetővé tett a szerző.¹² A kötet vonatkozó fejezete elsősorban az ismertetett művek nyelvi és tematikai megoszlását vizsgálja, a recenziók táblázatában azonban többek között a műfaj és a terjedelem szempontjai szerint is kategorizálva vannak az ismertetések. Feltűnő például, hogy milyen gyakran szerepelnek aktuálpolitikai tárgyú röpiratok, jogi vitairatok vagy vallásos értekezések, melyek terjedelme (a műfajból adódóan) rövid. Felvethető a kérdés, hogy mit is jelent itt pontosan a recenzió szó: feltehetőleg ugyanis nem a saját vélemény megformálása, az ismertetett szöveg kontextualizálása, értelmezése zajlik, hanem sokkal inkább egyfajta a kivonatolásról, az információk tömörítéséről, rendszerezéséről és tovább adásáról lehet szó, aminek kiváló orgánuma egy rendszeresen megjelenő hetilap.

A kötet szerzője által jelzett, de ki nem fejtett távlatként nevezhető meg a Szerdahely György Alajos *Silva Parnassi Pannonii* című verses kötetének (amelynek csillagászati tárgyú verseit a tanulmánykötet egy írása tárgyalja) és Bacon *Sylva sylvarum* című kötetének tudomány szemlélete közötti kapcsolat. Hasonlóan érdekes felvetés Francis Bacon és a szabadkőművesség viszonya: a 18. század végén ugyanis Bacont a rózsakeresztes rend egyik alapítójaként tartották számon (273). – E kapcsolat magyarázó erejét Kazinczy folyóirata, az Orpheus, és Bacon mitológiai „lexikona” összevetésekor nyeri el.

¹⁰ Az ismertetett tanulmánykötet szempontjából különösen érdekes lehet Kecskeméti Gábornak a baconi kutatási program retorizáltságát hangsúlyozó értelmezése: KECSKEMÉTI GÁBOR, *A historia litteraria korai történetéhez = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csórsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2006, 45–67. – A 18. század végén e hatás egyik lenyomata a Mindenés Gyűjtemény 1791. számának írása a *historia litterariáról*, ahol a Polyphemos-hasonlat egyértelműen jelzi az utalást Bacon *De augmentis scientiarum Libri X.* művére (a szöveghelyet lásd: Lib. II. Cap. IV.): *A' Literária históriáról, 's a' Tudományoknak eredetéről* = Mindenés Gyűjtemény, 1791, 5. sz., 83–85. Mindeközben Penke Olga egyértelműen bizonyította, hogy a lap e cikke is a francia nyelvű jezsuita lap, a *L'esprit des Journalistes de Trévoux*... fordítása: PENKE OLGA, *A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: Az Esprit des Journalistes de Trévoux*, MKSz, 104(1988), 4. sz., 248–273. (Az eredeti írást az 1771-es 2. kötet 65–67. oldalán találjuk.)

¹¹ Balogh Piroska az áttekintés teljes szövegét közölte a kötetben.

¹² BALOGH PIROSKA, *Reviews of Ephemerides Budenses 1790-1793*, kézirat, http://www.academia.edu/9305903/Reviews_of_Ephemerides_Budenses_1790-1793.

Miközben tehát a tanulmánykötet írásai és hivatkozásai egyértelműen a magyarországi Bacon-recepció széles kiterjedtségéről tanúskodnak, egyúttal azt is látnunk kell, hogy e recepciónak sem eredete, sem határai, sem vándorlási iránya nem határozható meg pontosan. Két külön tény (ha ugyan egyáltalán ténynek lehet nevezni az ilyesmit), hogy Bacon számos módon jelen van a 18–19. század fordulójának szövegeiben; valamint hogy létezik az eklektikus tudomány szemléletnek egy, a retorizáltságot előtérbe helyező hagyománya. Mindegyik tény tételezhető, s nagyon valószínű hogy van köztük kapcsolat. Ugyanakkor e kapcsolatot nem lehet egyértelműen bizonyítani – éppen az eklektikus tudomány szemlélet miatt. Mindehhez jön egy harmadik dolog, avagy „tény”: az excerpálás és kompilálás gyakorlatának meghatározó jelenléte a korszakban. Szintúgy olyasmi, amit az egyes szövegek esetében egyértelműen bizonyítani nehéz, jelenlétét kétségbe vonni mégis értelmetlen volna. Így bizonyos esetekben azt kell mondanunk, erőltetett a kötet szerzőjének azon szándéka, hogy mindenáron egyértelmű filológiai vagy életrajzi tényeket rendeljen egymáshoz, ezzel támasztva alá koncepció hitelességét. Egyetlen ilyen példát említek csak: „Úgy tűnik, a Szerdahely által követett olvasás- és írásgyakorlatra nagy hatással volt az a retorikai módszer, melyet ő jezsuita szerzetesként a prédikációírás gyakorlatából jól ismerhetett: az »ars excerpandi« és az »ars compilandi«” (50). – Valójában talán nem is szorul külön magyarázatra az a tény, avagy közhely, hogy Szerdahely György Alajos is ismerte az excerpálás és kompilálás gyakorlatát, azt ugyanis nem csak az egyháziak művelték, és körülbelül minden írástudó ismerte és alkalmazta.¹³

Tulajdonképpen ugyanaz a helyzet Baconnel, az eklektikus filozófiával és az aforisztikus szerkesztésmóddal, mint a könyvkerékkel. Teljesen értelmetlen volna azon kérdés nyomába eredni, hogy Ramelli könyvkereke használatban volt-e Magyarországon, avagy hogy egyáltalán hallott-e róla nálunk bárki is. A könyvkerék emblémája által képviselt tudományos gyakorlat és szemléleti mód ugyanis éppúgy tetten érhető olyan más, sokkal kevésbé anyagigényes eszközök használatakor, mint például az excerptumfüzetek, margináliák, adversariák.¹⁴ A könyvkerék ebből a szempontból tehát mindenképpen működött.

Működését azonban én ezen a ponton most megállítanám (illetve további forgásáról már nem adnék itt számot). Egyúttal javaslom az olvasóknak, hogy forgassák meg maguk is a *Teória és medialitás* kerekét: nekik bizonyosan sokkal érdekesebb összefüggéseket fog kiadni.

Bátori Anna

¹³ Erre példa többek közt: *Meiners Kristófnak Nagybirt. Kir. Tanácsosnak és Göttingai Prof. Oktatása, miképpen kellessék az Ifjaknak haszonnal dolgozni, kivált magokat az olvasásban és kijegyezésben és írásban gyakorolni*, Magyarra fordította [...] Kis János NagyBaráti Pred., Győr, Streibig József, 1798.; Kovács Sámuel, *A könyvekről és azoknak olvasásáról*, Tudományos Gyűjtemény, 1823, 12. sz., 48–70. De tulajdonképpen Kazinczy Ferenc *Pandektái* is e gyakorlat világi jelenlétét példázzák.

¹⁴ Ezen eszközöket lásd: Ann BLAIR, *Reading Strategies for Coping with Information Overload ca. 1550-1700*, *Journal of the History of Ideas*, 64(2003), 1. sz., 11–28.

A Ráday-család a magyar kultúrában. 300 éve született Ráday Gedeon

Szerkesztette BERECZ ÁGNES, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 2014
(A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 10), 103 l.

A magyar irodalom intézményesülésének ábrázolásában az utóbbi időben utat találtak maguknak a társadalomtörténeti szempontú értelmezések. Ennek a folyamatosan élesedő, kristályosodó értelmezési keretnek köszönhető, hogy megnövekedett az érdeklődés az olyan irodalmi alakok és történelmi családok iránt, akik a kulturális értékteremtéshez nem elsősorban szépirodalmi műveikkel járultak hozzá, hanem műpártolói magatartásukkal, könyvgyűjtéssel, mecénatúrával, kapcsolatrendszerük mozgósításával. Olyan, korábban háttértevékenységnek tekintett kulturális gyakorlatokkal, amelyek jelentősége akkor értékelhető igazán, ha kellő alaposággal ismerjük az adott kor működésének szabályait. Ebben a szemléleti keretben kiemelt szerephez jutnak az arisztokrata családok, így például a Telekiek, valamint a Beleznay, a Podmaniczky, a Desseffy család.¹ A Ráday család literátus hagyományai miatt szintén beleillik ebbe a felsorolásba.

A Ráday Gyűjtemény által őrzött főúri magánkönyvtár nagyobb részét az a Ráday Gedeon (1713–1792) gyűjtötte össze, akinek születése háromszázadik évfordulója alkalmából a Gyűjtemény egy konferenciát rendezett, majd az ott elhangzó előadásokat kötetben is megjelentette. A könyv, amelynek fedőlapján a Ráday-műemlékkönyvtár egy részlete látható, nyolc tanulmányt tartalmaz. Ezek közül hat foglalkozik magával Ráday személyével mint jelenséggel, és kettő végez szorosabb szövegelemzést (egy vers és egy műfordítás kerül a vizsgálat középpontjába). Ebből az arányból érződik, hogy a konferencia résztvevőinek többségét elsősorban Ráday irodalmi szerepének újraértékelése foglalkoztatta: hiszen a hat tanulmány azt fejtegeti, hogy milyen szempontok szerint lehetséges megítélni Ráday irodalmi pályáját és kulturális tevékenységét. A szövegelemző dolgozatok szintén fontos adalékokkal szolgálnak Ráday Gedeon és családja ízléséről és műveltségéről. A kiadvány célkitűzése az volt, hogy tartalmazza az új kutatási eredményeket és a korábbi eredményekkel szembeni kritikai reflexiókat. Aki kifejezetten e kötet alapján ismerkedik meg Rádayval, az elsősorban a könyvgyűjtői szenvedélye és az élete végén bekövetkező rangemelésé alapján értékeli majd őt, míg a Kazinczy által fabrikált 18. századi literátor-szerep háttérbe kerül. A tanulmányok

¹ KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete 1790–1867*, Bp., Pest megye Monográfia Közalapítvány, 2002; SÁNDOR István, *Író és társadalom: Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből*, Bp., Ráció, 2012 (Ligatura, 8); VADERNA Gábor, *Élet is irodalom: Az irodalom társadalmi használata Gróf Desseffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013 (Ligatura, 9); SZILÁGYI Márton, *Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonja: legenda és valóság*, ItK 119(2015), 6. sz., 769–777.

mindegyike sikeresen átlép a korábban felépített kultuszon. Amit magam hiányként érzékelek, az talán a politikai szerepvállalás és a felekezeti vonatkozású vizsgálat lehet, amit azonban számon kérni egy konferenciaköteten nem feltétlen releváns. Mindemellett a kötetet szerkesztő Berecz Ágnes és a konferencia szervezésében segítő Szabó András arra is kellő figyelmet fordított, hogy Ráday Gedeon szerteágazó érdeklődési körének megfelelően minden jelentősebb területről legyen egy-egy tanulmány: könyvgyűjtéstől kezdve az irodalomszervező szerepen át a szépírói tevékenységig.

Berecz Ágnes kiemeli tanulmányában, hogy Ráday könyves szekrényeit eddig tévesen hitték fehér-arany színvilágúnak, a legutolsó restauráláskor ugyanis Bleicher András megállapította, hogy azok eredetileg sellakréteggel borított, pácolt, festetlen barna színű szekrények voltak, aranyozott ornamentikával (12). A tehát eredetileg barna színű könyvespolcokon sorakozó bőrkötésű könyvek a barokkos ízlésvilágot reprezentálták, miközben a gyűjtemény a legkülönbözőbb tudományágak legfrissebb szakirodalmával rendelkezett. Berecz elemzésének középpontjában azonban nem a könyvek állnak, hanem a könyveket olvasó Ráday és az olyan, a literatúrát érintő szakcsoportok, mint például a lexikonok, gyűjteményes kötetek, de a szerző szerint arra is találni utalást, hogy Ráday rendelkezett Balassi-kézirattal is (15). Mindez még érdekesebb, ha szembesülünk azzal, hogy Ráday gyűjtőszenvédélye anyagi problémákat okozott a családnak, a gyűjtés fontosabb volt számára sok más tevékenységnél. Szilágyi Márton tanulmányában azt járja körül, milyen szerepet töltött be Ráday Gedeon az irodalom intézményesülésében. Felhívja a figyelmet arra, hogy Ráday csak élete utolsó éveiben lett gróf. Ez nem elhanyagolható életrajzi tény, ha tekintetbe vesszük, hogy Ráday élete során részben a művelt protestáns köznemesség, részben az arisztokrácia hagyományait követte. Könyvgyűjtői gyakorlata szemléletes példa arra, hogyan keveredik egymással két különböző társadalmi réteg hagyománya: a könyvtárral rendelkező arisztokrata familiákhoz képest a vagyona aránytalanul nagy hányadát költötte könyvtára gyarapítására, míg könyveinek beszerzői éppúgy naprakészen követték a különböző tudományágak legfrissebb eredményeit, akár csak Széchényi Ferenc vagy Teleki Sámuel könyvgyűjtői. Szilágyi tanulmánya néhány, az irodalomtörténetből ismert mozzanatot felmutatva világítja meg Rádaynak az irodalom intézményesülésében betöltött szerepét és Kazinczy kultuszteremtő szándékát: Kazinczy Rádayt az irodalmi nyilvánosságba lépni szándékozó literátorként jeleníti meg. Úgy tűnik, hogy a művelt Ráday talán éppen Kazinczyra tett hatásával adta a legtöbbet az irodalomnak. Rádaynak köszönhető például a *Szigeti veszedelem* irodalmi értékének újrafelfedezése és a Zrínyi Miklós iránti fokozott irodalmi érdeklődés, amely végső soron közvetlenül a mű 1817-es, Kazinczy általi újrakiadásához vezetett: hiszen az alapján a példány alapján készülhetett az új kiadás, amelyet ő ajándékozott Kazinczynak (41). Ráday státuszát és anyagi helyzetét jellemzi, hogy hagyományos nemesi mecénásként nem volt megszólítható. Akkor sem, ha valamely közelebbi rokona kulturális kezdeményezéséről volt szó, mint például az *Uránia* esetében. Ez utóbbira hozza fel példának

a tanulmány szerzője a Kármán- és a Ráday-család kapcsolatát: a familiáris viszony ellenére elmaradó anyagi támogatás azt is jelentheti, hogy Ráday nem tudott anyagi juttatásokkal segíteni. Ráday poétikáját a professzionalizálódó költői program helyett alkalmi költészetként, írói-alkotói attitűdjét főúri kulturális gyakorlatként, „műkedvelő irodalmiságként” pozicionálja a tanulmány szerzője. Hiszen Ráday „lírája kifejezetten saját maga szórakoztatásra születik” (45). Az életében bekövetkezett időskori, késői nyilvánosság nem az öreg gróf kívánsága volt, hanem Kazinczy szándékos igyekezetének köszönhető. Szintén a hagyományok keveredését illusztrálja Borvölgyi Györgyi Ráday Gedeon tanulóéveiről szóló, gazdag bibliográfiával ellátott dolgozata. A szerző egyrészt a család anyagi helyzetéről értekezik, másrészt áttekinti az apa, Ráday Pál által tudatosan megszervezett tanulmányokat, az egyes iskolákban tanult tárgyakat, és ahol szükséges, bevonja a pozsonyi evangélikus líceum oktatástörténetéről szóló ismereteket is, így a tanulóvekről tágabb kontextusban alkot képet. Ebben a tekintetben ismét az arisztokrácia hagyományait látszik követni a Ráday család. A modern nézetek szerinti nevelés csak a felvilágosult családokat jellemezte, amilyen például a Teleki család is volt. A két család hasonló műfajú forrásokat hagyományozott a kutatók számára: Teleki László és Ráday Pál is írásban foglalta össze, milyen elvárásai vannak gyermekei nevelőjével szemben.²

Arisztokrata és köznemesi hagyományok keveredése kapcsán a kötet központi kérdésévé formálódik a Ráday Gedeonról fennmaradt egyetlen olyan portré, amely még életében készült, és még életében olyan nyilvánosságot kapott, amelyre Ráday soha nem törekedett. Ennek története jól reprezentálja a Ráday Gedeon személye körüli kérdéseket. Nem tudjuk, hogy mennyi a realitása mindannak, amit Kazinczy Rádayról megfogalmazott. Nem tudható, milyen szerepet szánt saját magának Ráday az intézményesülő irodalomban, mert az a kép, amit az elmúlt évszázadokban az irodalomtörténet róla megőrzött, alapvetően Kazinczy interpretációi által maradt fenn. Ennek kapcsán majdnem minden tanulmány igyekszik valamiféle álláspontra helyezkedni. Szilágyi Márton vélekedése szerint a házi sipkában ábrázolt idős gróf portréja az intim szférát megjelenítő rajz volt, amely eredetileg nem a nyilvánosság számára készült. A korabeli sajtóba kerülve a portré viszont egyfajta funkcióváltáson ment keresztül Kazinczy imázsteremtő törekvéseinek köszönhetően; mindezt utólag sokan Ráday önszemléletének tekintették. A tanulmány konklúziója szerint Ráday Gedeon irodalmi megítélésén az segítene a legtöbbet, ha az irodalomról való egykorú gondolkodásnak keretet adó „intézményrendszer társadalomtörténeti érzékenységű értelmezése” (51) nagyobb szerephez jutna.

Borbély Szilárd Kazinczy önképe felől közelíti meg Ráday alakját.³ Előadásában arra keres választ, mi lehetett Kazinczy szándéka azzal, hogy az idős gróf arcképét és

² RÁDAY Pál, *Oktatás* (...), H. n. (1720-as évek), A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Ráday család levéltára, Ráday (I.) Pál iratai, C64-4.h. 12., TELEKI László, *A nevelésről* [1796], MTAK Kézirattár, Régi s új írók 4-r. 133 sz.

³ A szerző előadása a kötetben posztumusz jelent meg. A sajtó alá rendezés Debreczeni Attila munkája.

műveit ismertté tette. Véleménye szerint az a kép, amely jelenleg Ráday Gedeonról él, nem más, mint Kazinczy Ferenc irodalmiasított önképe. Abban, ahogyan Kazinczy Rádayt reprezentálja, az önreprezentáció igénye mutatkozik meg. Borbély Széphalmot Pécelhez hasonlítja, az időskori Kazinczyt pedig az időskori Rádayval veti össze. Ugyanezt a viszonyt ábrázolja Orbán László is tanulmányában, konkretizálva a személyes találkozásokat, számbavéve kettejük levelezését és a visszaemlékezéseket. A *Pályám emlékezetében* Kazinczy ugyanis részletesen elmeséli az eredeti portré készülése körülményeit, melyek alapján Orbán arra a következtetésre jut, hogy a rajz elkészülése, „a megörökítés tevékenysége mintegy háttérprogramként futott” (63). Tehát interpretáció ide vagy oda, a sapka része volt Ráday otthoni öltözkédésének, és így akkor is rajta lett volna, ha a rajzoló nincs jelen. Nem befolyásolta őt az öltözék kiválasztásakor, hogy éppen megörökítik. A házi sipkának nem volt egy eleve rögzített jelentése a korban – ahogy a tanulmány szerzője fogalmaz: „zaj” volt. Az, hogy a Kazinczy Ferenc által rendelt rézkarc változaton sem cserélték le ezt parókára, valamint hogy Kazinczy feltehetően Ráday engedélye nélkül publikálta a képet, inkább Kazinczyról árul el valamit, semmint az öreg Rádayról, aki ennek természetesen nem örült (64).

A kötetben megtalálható az összes olyan festmény másolata, amely szóba került a tanulmányokban. Petróczi Éva a hálósipkás Pope-arcképet is megemlíti, amikor Rádayt mint Alexander Pope közvetett tanítványát igyekszik felvillantani, amellet érvelve, hogy francia közvetítőnyelv segítségével Pope költészete hatással volt Rádayra. Részben a könyvkatalógusokból derül ki, hogy Ráday olvasta Pope verseit, részben hasonló témájú műveik támasztják alá a felvetést. Az arcfestésről szóló Ráday-verseket Pope általi Boileau-hatásnak tekinti, hiszen Ráday Boileau fordításában olvasta Popeot, noha a tétel bizonyítására felhozott arcfestésről szóló gúnyvers olyan toposz, amely több más kontextusban, más szerzőknél is előfordulhatott. Míg Petróczi Éva időben visszafelé tágitja Ráday Gedeon verseinek kontextusát, addig Hermann Zoltán tanulmánya széles időintervallumban vizsgálja Ráday *Mezei dal* című versének előzményeit és bravúrosan mutatja fel a népdal mai párhuzamait: Pete Seeger 1955-ben írt *Where have all the flowers gone* című dalát, amely Magyarországon részben Marlene Dietrichnek köszönhetően *Sag mir wo die Blumen sind*, illetve magyarul *Mondd, hol van a sok virág* címen vált ismertté. A Hermann-tanulmány mindenképpen a legkreatívabb zene- és költészettörténeti adalék Ráday Gedeon kapcsán, és főleg a részletes verselemzés miatt nagyon hiteles a zárógondolata, miszerint Ráday jól ismerte és jó érzékkel olvasta kora lírai irányzatait: *Mezei dal* címen Johann Georg Jacobi máig ható líratörténeti jelentőségű versét dolgozta át, csakúgy, mint Szentjóni Szabó László tette *Poëta* című versében. A kötet végére egy fiatal kutató, Veisz Bettina tanulmánya került, amelyben a Ráday-család színház iránti elköteleződését és drámaírói ambícióit veszi sorra. Veisz Bettina Ráday fia, (II.) Gedeon Falbaire *A gályarab* című művének magyar fordítását és annak utóéletét taglalja részletesen. A család színházpártolói tevékenysége nem csupán anyagi, hanem szellemi természetű is volt. A drámafordítással

kifejezetten a Magyar Theátrum felállítását célozták meg, emellett pedig kifejezetten azért gyűjtöttek össze nagy számú drámát, hogy azokat megjelentetve elegendő mennyiségű darab álljon a színház rendelkezésére. *A gályarabot* is azért választotta a fordító, hogy az később színpadra kerüljön. A szerző feltételezése szerint az idősebb és az ifjabb Gedeon is megtekinthette *A gályarabot* franciául, „mely tapasztalat lényegi támpontot adhatott a fordítás színpadra alkalmazásához” (98). Az adatokra vonatkozó lábjegyzet elmaradása ugyan kelt némi hiányérzetet, noha a kijelentés mellett a tanulmány egésze meggyőzően érvel.

A kötet tanulmányait szemlélve elmondható, hogy a szerzők ugyanazokat kérdéseket, jelenségeket észlelték tisztázásra szorulónak. Hangsúlyozzák, hogy Ráday Gedeon egész életében oly módon viszonyult a magyar kultúrához és tudományhoz, mint a főrangúak. Életformájában, szemléletében tehát egy saját társadalmi rétegétől idegen hagyományt követett, ezzel viszont közelebb került a grófi ranghoz. S noha Kerényi Ferenc Pest vármegyéről szóló monográfiájában azt írta, hogy Ráday Gedeon tekintélyt „az 1764. évi országgyűlésen Pest vármegye követeként elsősorban protestáns hitsorsosai érdekében kifejtett tevékenységével szerzett”,⁴ valójában nem tudni, hogy pontosan mivel érdemelte ki élete végén a bárói, majd aztán hamar a grófi címet. Arra a kérdésre is több válaszlehetőség adódik, hogy miért akart Kazinczy költőt „csinálni” az idős Rádayból, és miért jelentette meg a portrét a folyóiratban. A Ráday Gyűjtemény kiadványa jelzi a különböző kérdésirányokat és a kutatás lehetséges módszertani kereteit. Mindemellett válaszlehetőségeket mutat fel, és rávilágít Kazinczy kultuszteremtő szándékaira. Talán mondhatni úgy, hogy elsőként tesz kísérletet arra, hogy szimbolikus értelemben leemelje Rádayról azt a bizonyos hálósipkát.

Kollár Zsuzsanna

⁴ KERÉNYI, *i. m.*, 158.

Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete* (1860–1914)

Budapest, Európa, 2015, 448 l.

A női irodalom és magánélet, a női életek iránti érdeklődés látványosan felerősödött manapság. Jó néhány évtizede tart e folyamat Nyugat-Európában, mi e trendnek is csak utána loholunk, de most már bizonyosan állítható: itt van, dübörög a téma Magyarországon is. Egyre fokozódik tehát a női szerepek, visszaemlékezések, magánéleti dokumentumok kutatása. A könyvpiacra egymást követik a női életeket feltáró naplók. 2014–2015-ben jelent meg például a Jaffa Kiadónál Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplója,¹ valamint az Európa Kiadónál Andrassy Ilona grófnő első világháborús naplója.² Az Editio Princeps Könyvkiadó egyenesen új könyvsorozatot alapított 2015-ben *Női tükkörben: nők – naplók – vallomások* címmel, melynek első kötetében Szendrey Júlia már többször megjelent naplójának legújabb kiadása olvasható.³ A tudományos életben is egyre erősebb tendencia mutatkozik az írónői életpályák helyzetbe hozására. 2011-ben jelent meg a Nyugatban publikáló írónőkről szóló vaskos monográfia,⁴ 2013-ban a női irodalom sajátos, különálló hagyományát tétélező tanulmánykötet.⁵ Változó színvonalú konferenciák, weboldalak, blogok foglalkoznak a témával.⁶

Ilyen előzmények után jelent meg 2015 végén az Európa Kiadónál Szécsi Noémi és Géra Eleonóra *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)* című kötete. A könyv nem előtörténet nélküli: Szécsi Noémi *Halcsontos Fűző* című blogja⁷ jól kitaposta számára a népszerűség ösvényét. Ám e művelődéstörténeti online bejegyzések jelentősen átdolgozva, módosítva épültek bele a könyv anyagába, melyet az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékének docense, a történész-levéltáros Géra Eleonóra közreműködése erősített.

¹ RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni, *Napló 1935–1946*, I–II, Bp., Jaffa, 2014.

² *Mindennek vége! Andrassy Ilona grófnő első világháborús naplója*, szerk. KOVÁCS Lajos, Bp., Európa, 2015.

³ „Naponként árvább”: *Szendrey Júlia naplója*, s. a. r. AJKAY Alinka, SZENTES Éva, Bp., Editio Princeps, 2015.

⁴ BORGOS Anna, SZILÁGYI Judit, *Nőirők és írónők: Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*, Bp., Noran, 2011.

⁵ MENYHÉRT Anna, *Női irodalmi hagyomány*, Bp., Napvilág, 2013.

⁶ Tizenkét író nő életpályáját mutatja be például az *Írónők a hálón 1880–1945* című weboldal: <http://ironok.elte.hu/>

⁷ <http://halcsontosfuzo.reblog.hu/>.

A könyv tehát kollektív vállalkozás: egy szépíró és egy történész közös munkájának eredménye. Rendkívül tudatosan megtervezett együttműködés, amely Szécsi Noémi könyveinek népszerűségére és a téma iránti érdeklődés megnövekedésére alapozott. Az eredmény meg is lett: a karácsonyi vásárra megjelent kötet példányai villámgyorsan fogytak el, Szécsi és Géra 2016. március 8-i, az Alexandra Pódiumon tartott nőnap előadása idejére már a kötet utánnyomása is megtörtént. A könyvnek jelentős média-visszhangja van, a megjelent recenziók mellett Géra Eleonóra a hírTV-ben Veiszer Alinda műsorában beszélt a kötetéről,⁸ a szerzőpáros az M2 *Én vagyok itt* 2016. március 19-ei műtidéző adásában,⁹ Szécsi Noémi a Petőfi Rádió április 17-ei *Kultúrfitnesz* műsorában is szerepelt. A kötet sikere tehát borítékolt.

A szépíró–történész szerzőpáros együttműködésének célja volt többek között, hogy az elérni kívánt tágabb (tehát ne csak szűk szakmai, történész) olvasóközönség számára tegyen olvashatóvá tudományos vizsgálaton és kutatáson alapuló ismereteket. Hiszen a kötet legnagyobb újdonsága forráshasználatában rejlik. A női életmóddal foglalkozó megközelítések szokványos forrásai (illemtankönyvek, sajtóközlemények, népszerű visszaemlékezések) mellett a szerzők eddig ismeretlen, kéziratok levéltári forrásokat is használtak állításaik konkrét példákkal való illusztrálására. A Budapest Főváros Levéltárából (BFL) és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából (MNL OL) feltárt Biberauer-, Kuzma-Lehotkay-, Méhely- és Schön-család kéziratok hagyatéka került ily módon a fókuszba. A kutatott hagyatékokból azonban elsősorban a családi levelezések szolgáltattak nagy számú példanyagot a kötet számára. A levelezés volt ugyanis a korabeli nők közötti kommunikáció legfontosabb eszköze, ily módon (magán)életükről is e korpuszból tudhatunk meg számos információt. A levélváltás ezen túl azonban a társadalmi kötelek fenntartásának és megerősítésének, a csoportidentitás kifejezésének is jelentős eszköze volt a vizsgált időszakban. A középosztály és az arisztokrácia életmódjához tartozott elsősorban hozzá. Ahogy a kötet szerzői fogalmazzák: „Az úrinő legalább annyira elképzelhetetlen levelezés nélkül, mint kézimunka vagy főzés nélkül” (36). A levél műfaja tehát Szécsi és Géra könyvének egyik legfontosabb forrásanyaga: nemcsak mint kéziratok magándokumentum, hanem mint a nyomtatott nyilvánosságban levelezőkönyvek formájában kiadott mintaanyag is.

A könyv legnagyobb erőssége, hogy a középosztálybeli női életmódra vonatkozó általános téziseit, megállapításait levéltári forrásokból származó konkrét, egyedi esetekre érvényes, mindeddig ismeretlen példanyagon illusztrálja. Az említett családok hagyatékából származó levéldízetek mellett ugyanakkor a kötet a nyilvánosság számára készült emlékiratokon és korabeli újságcikkeken keresztül követi nyomon a budapesti nők szerepváltozásait az 1860–1914 közötti periódusban. A szerzőpáros számos szépirodalmi forrást is használt állításai alátámasztására. A könyv gyakran idéz korabeli regényekből, Erdős Renée, Jókai Mór, Jósika Júlia, Lux Terka, Molnár Ferenc,

⁸ <http://hirtv.hu/alinda/gera-eleonora-1323368>.

⁹ <http://www.mediaklikk.hu/video/en-vagyok-itt-2016-03-19-i-adas/#>.

Ritoók Emma, Szabóné Nogáll Janka, Szikra (gróf Teleki Sándorné), Wohl Stefánia műveiből. A szépirodalmi művekből származó idézetek nyilvánvalóan nem történeti forrásként funkcionálnak a kötetben. Mint ahogy Géra Eleonóra a Veiszer Alindával való beszélgetés során nyilatkozta, inkább korabeli hangulatokat kívántak rajtuk keresztül megragadni és az olvasók számára közvetíteni. A szépirodalmi citátumok tehát egyfajta mentalitástörténeti adalékokként szolgálnak a nőikkel kapcsolatos korabeli sztereotípiák megragadására. A regényidézetekben megjelenített történések a szerzők szándéka szerint nem tényeket, hanem a kor mentalitását tükrözik; az események akár úgy is történhetek volna, mint ahogy az idézetek megjelenítik, hiszen a kor mentalitása megengedte azt.

Ebből következik a közös vállalkozás másik célja: életmódbeli és mentalitástörténeti jellegzetességek bemutatása, az 1860–1914 közötti időszak történéseinek kicsiben való megragadása. E tekintetben a kötet az utóbbi évtizedek történetírásának a magánélet iránt való megnövekedett érdeklődéséhez igazodott. A jogtörténeti és politikatörténeti kutatások mellett ugyanis a történetírásban egyre nagyobb hangsúlyt kap a hétköznapi élet története,¹⁰ a tudományos kutatásban tehát egyre fontosabbá válnak a mindennapok forrásai. Tulajdonképpen e folyamathoz is köthető a nők hétköznapijairól szóló történetek iránti megnövekedett érdeklődés, mely a társadalomtörténeti kutatásoknak is rendkívül hangsúlyos összetevőjévé vált manapság.

Fontos tisztázni ugyanakkor, hogy a kötet címben szereplő úrinő fogalma elsősorban a korabeli középosztálybeli nőkre vonatkozik. A kötet szerzői hangsúlyozzák, hogy a középosztály fogalmának pontos körülhatárolása régóta fejtörést okoz a történészeknek. A középosztály meghatározásának fontos szempontja többek között a 19. század végére kialakult foglalkozási kategóriákat övező társadalmi megbecsülés, a vagyon (kb. 3000 és 10 000 korona közötti éves jövedelem), megfelelő műveltség és a társasági élet szabályainak elsajátítása. „Kellő műveltség, úri életvitelhez elegendő vagyon vagy ennek megfelelő állás, a viselkedési szabályok ismerete nemzeti és vallási hovatartozástól függetlenül belépőt jelentett a társaságba” (17). A határok ugyanakkor nem mindig különültek el élesen: egyleti rendezvényeken például középosztálybeliek és arisztokraták egyaránt egymás mellé kerülhettek.

A középosztálybeli úrinő életének legfontosabb eseménye, mint ahogy az a kötetből is kiderül, mindenesetre a házasságkötés volt. A férjhezmenetel kulcseményként funkcionált a nők életében, ezen múlt tulajdonképpen egész életük alakulása. S noha a kötet nem foglalkozik különösebben a magánélet valamilyen elméleti definíciójával (megcélzott olvasóközönségét tekintve érthető módon nem), szerkezetéből és a tárgyalt témakörökből kiderül, mi értendő a címben is szereplő magánélet fogalmán. A 19. századi nő magánélete egyszerűen szólva a házasságkötés előkészítése

¹⁰ Magyarországon szintén a szélesebb olvasóközönség elérése céljából hozta létre Fónagy Zoltán, az MTA BTK Történettudományi Intézetének kutatója a hétköznapi élet történetével foglalkozó, rendkívül népszerű blogját: <http://mindennapoktortenete.blog.hu/>.

és a házaselet szervezése körül összpontosult. Szécsi és Géra kötetének szerkezete ezt a folyamatot követi nyomon. A *Magánélet* című első tematikus egységen belül előbb a házastárs becserkészését segítő szerelmi levelezés, az udvarlás, valamint a jegyváltás rituáléit ismerhetjük meg, ezután a házasságkötést követő gyermekvállalást, a szülést és a szexuális felvilágosítást (vagy inkább annak hiányát) bemutató rész, majd a gyermekneveléssel és a háztartás vezetésével kapcsolatos alapvető tenni- és tudnivalók következnek, végül pedig a cselédekkel való bánás tudományáról, úrinők és cselédek viszonyáról olvashatunk. A kötet második, *Nyilvános szféra* című egységében azokról a lehetőségekről kapunk körképet, amelyek a háztartással kapcsolatos tennivalókon túlmenően engedtek bizonyos mozgásteret a 19. századi középosztálybeli nők számára. Ilyen volt a társasági élethez szorosan hozzátartozó nyaralás és fürdőzés, a bálozás, az estélyadás, esetenként a sportolás, majd a tanulás, a diplomaszerezés és a női karrierépítés a vizsgált időszakban még meglehetősen szűk lehetőségei.

A magánélet központja, de elsődleges színpada is tehát a család volt a 19. században. Itt dőltek el a magánélet tipikus szerepei, társadalmi gyakorlatai és rítusai, intrikái és konfliktusai. A nők pedig e házi rituálék fenntartásában és performálásában játszottak domináns szerepet.

Noha a kötet a budapesti úrinők magánéletével foglalkozik elsősorban, más társadalmi osztályok életmódjáról is számos releváns adalékot szolgáltat. Például az úri háztartás elmaradhatatlan alkalmazottairól, a cselédekről. A faluról Budapestre érkező, cselédnek állt leányok, miután átérték a nagyvárossal való találkozás első kulturális sokkját, komoly dresszírozási folyamaton estek át annak érdekében, hogy megtanulják az úri viselkedés szabályait. E dresszírozás feladata pedig szintén az adott háztartás úriasszonyának a feladatkörébe esett. Az alá-fölérendeltségi és a társadalmi kommunikációs viszonyok azonban a létező sztereotípiák ellenére nagyon sokrétűek voltak, ennek megfelelően pedig nagyon változatos sorsok és egyéni élettörténetek tárulnak fel a könyv hasábjain.

A budapesti úrinő magánéletének története ugyanakkor egy modernizációs-urbanizációs történet is. Hiszen a magánélet 19. századi apoteózisa, valamint a magánélet és a közélet oppozíciója annak a modernizációs folyamatnak az eredménye, mely során a munka a háztartáson kívülre került, a munka és a családi élet, a termelés és a szabadidő éles különválását eredményezve. A kötet második nagy tematikus egysége pedig már annak a folyamatnak a kezdetét is feltárja, mely során egyre több nő lép be a munkaerőpiacra és tesz szert korábban példátlan gazdasági függetlenségre.

Összességében tehát a kötet bár sok olyasmit mond el a 19. századi nők életéről, amit a korszakkal foglalkozó történész-művelődéstörténész vagy akár irodalomtörténész más kiadványokból is ismerhetett, állításait olyan forrásanyagon illusztrálja, amelyek további kutatások számára is rendkívül izgalmasak lehetnek. Ezzel szemben a szélesebb olvasóközönség e kötetből juthat számára mindeddig kevésbé ismert anyaghoz, melyet a könyv közérthető nyelvezete tesz magával ragadó olvasmánnyá. A korabeli

újságkivágatok és a családi hagyatékokban fennmaradt fotográfiák pedig remek vizuális ellenpontjai a szövegben elhangzó állításoknak.

Végül hadd tegyek szövé néhány pontatlanságot is. Ezek közül kettő tárgyi, egy pedig filológiai jellegű. Miközben a könyv 405. oldalán a szerzők azt állítják, hogy Beniczkyné Bajza Lenke író nő mindent elért a korszakban, amit író nő elérhetett, „... még a mindaddig exkluzív férfiklubnak számító Petőfi Társaság tagságát is”, állításukat a 417. oldalon ők maguk cáfolják. Itt ugyanis kiderül, hogy valójában nem Beniczkyné volt a Petőfi Társaság első nőtagja, hanem Kisfaludy Atala. Atalát 1877-ben, Beniczkynét pedig 1878-ban választotta a társaság rendes tagjai közé. A „mindaddig exkluzív” kijelentés persze érvényes lehet abban az esetben is, ha egy éve a Társaságnak már volt legalább egy nőtagja, a megfogalmazás azonban mindenképp félreérthető. Továbbá téves az az állítás, hogy Wohl Stefánia *Aranyfűst* című regénye lett volna az egyetlen, nő által írott mű, amely bekerülhetett a Mikszáth Kálmán által szerkesztett *Magyar Regényírók* sorozatba (415). Noha nem hemzsegték e sorozatban a nőírók, egy női regény azért még bekerült a Wohl Stefániáé mellé: Beniczkyné Bajza Lenke 1909-ben megjelent *Végzetes tévedés* című regénye, a sorozat 48. köteteként.¹¹

A kötet hivatkozásait és az irodalomjegyzéket figyelemmel követtem, főleg a célból, hogy a számomra ismeretlen szakirodalmi tételeket és forráshivatkozásokat lejegyezzem. Különösen érdekelt volna például a 90. oldalon hivatkozott Nagy Sándornak a 19. századi válásokról szóló írása, ám a lábjegyzetbeli hivatkozáson túl a kötetvégi irodalomjegyzékben nem találtam meg e munka bibliográfiai leírását. Ugyanígy jártam a 95. oldalon hivatkozott 1995-ös, Gyáni Gábor által jegyzett szakirodalmi tétellel is. Kár, hogy kimaradtak.

Ezen túlmenően azonban kétségtelen tény, hogy *A budapesti úrinő magánélete* magával ragadó olvasmány, amely méltán számíthatott a szélesebb és a szűkebb szakmai olvasóközönség immár beigazolódott érdeklődésére. S ez már végképp személyes preferencia, de az sem válik kárára, hogy nyelvezetében időnként felbukkan a számomra *A kismama naplójától* kezdve ismerős Szécsi-ironia is. E dübörgő nőirodalom közepette mindenképp megnyugtató szólam.

Török Zsuzsa

¹¹ A két nőszerző sorozatban való jelenlétéről legutóbb: HAJDU Péter, *Narratív és retorikai stratégiák Mikszáth irodalomtörténeti szövegeiben*, ItK, 110(2006), 3–4. sz., 257–259, itt: 262–264.

Scheibner Tamás: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953*

Budapest, Ráció Kiadó, 2014 (Ligatura), 314 l.

Scheibner Tamás utal rá könyve bevezetőjében, hogy a volt szocialista blokk országainak művészete, ezen belül pedig kifejezetten a szocialista realizmus történetének kutatása a nemzetközi bölcsészeti szaktudományok slágertémái közé tartozik. Arra is kitér, hogy ez a trend Magyarországon egyelőre kevésbé érzékelhető, az okok feltárására azonban nem vállalkozik – nem vethetjük ezt a szerző szemére, hiszen *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása* című, *A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953* alcímű kötet már témaválasztásával és módszertanával is korszerű, komolyan megfontolandó javaslatot tesz az utókor irodalomtörténet-írása által mostohán kezelt korszak feldolgozására. Úgy gondolom, mégsem lett volna tanulság nélküli, ha röviden megemlékeznek az „ötvenes évek” irodalmának vizsgálatát hosszú ideig megbénító tudományos vagy kevésbé tudományos beszédmódokról. Az egyszerre elrettentő és anekdotikus utólagos elbeszélések, amelyek a rendszerváltás óta eltelt két és fél évtizedben szinte kizárólagosan meghatározták a magyarországi szocialista realizmus leírását, eleve nem tekintették tudományos megközelítésre méltónak az állampárti művészetet. A korszak „állami esztétikájának” elkötelezettsége, a politikai ideológiának való végletes alárendeltsége 1989 után védhetetlennek bizonyult az irodalom referencialitását mellékes tulajdonsággá leminősítő uralkodó hazai irodalomtudományos paradigmák ítéletével szemben. Ez a szemléletmód napjainkig továbböröklődött, a Scheibner könyvében vizsgált időszak (az 1953 és 1956 közötti évekkel egyetemben) a legtöbb elbeszélésben továbbra is a magyar irodalom folytonosságának megszakításaként jelenik meg.

Ami a Magyar Kommunista Párt, majd 1948 után a Magyar Dolgozók Pártja kulturális törekvéseinek megítélését illeti, Scheibner sem fogalmaz meg az uralkodó beszédmódoktól gyökeresen ellentmondó állítást, munkájában azonban méltányos módon arra törekszik, hogy az irodalomról való beszéd gyorsan és radikálisan végbemenő változásának nyomon követésével megadja a tudományos vizsgálhatóság jogát az 1950-es évek irodalmának. Irodalom és politika viszonyát nem a „hattyú és a görény” keresztesítésének illyési paradoxonaként, hanem a korszakban magától értetődő, de részleteiben állandóan változó kapcsolatként értelmezi. „[H]a az irodalomról való gondolkodás és politika viszonyát kívánjuk vizsgálni – írja Scheibner –, még a szóban forgó időszakban sem elégedhetünk meg a politikátörténet távlati szempontjaival, nem fordíthatjuk le egyszerűen a nagypolitikai irányváltásokat az irodalomtörténet közegére. Figyelemmel kell lennünk azokra a köztes szintekre, ahol a fordítás megtörténik” (10). A „fordítás” pedig természetesen az irodalom közvetítő csatornáin

keresztül ment végbe: a monográfia ennek megfelelően a kommunista párt olyan hivatalos kulturális intézményeinek működését is feltárja, mint a Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság vagy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság. A kialakult intézményrendszer nagyban hozzájárult az új irodalmi kánon bevezetéséhez, ezt bizonyítja a szerző a korszak szimbolikus irodalmi eseményeinek (mint például az 1949–50-es Lukács-vita vagy a Magyar Írók I. Kongresszusa 1951-ben) részletes ismertetésével.

A kötet egyik legnagyobb erénye, hogy rendkívül körültekintő módon ismerteti és kamatoztatja az utóbbi évek hazai és nemzetközi történet- és irodalomtudományi szakmunkáinak eredményeit. A *Mi volt a szocialista realizmus?* címet viselő bevezető fejezet összetett, az irodalmat társadalmi beágyazottsága, a vizsgált korszakban betöltött (vagy legalábbis betölteni kívánt) funkciója felől megközelítő érvelés a szocialista realizmust elsősorban politikai-ideológiai fogalomként definiálja. A szerző megfogalmazása szerint könyvében „szocreál alatt olyan elvek, értelmezési-olvasási gyakorlatok, szimbólumok és motívumok hálózatát érti, mely egy komplex kommunikációs rendszert – szűkebben, az irodalomkritika területén egy kritikai nyelvet – alkot, melynek végső célja a folyamatban részt vevő felek átalakítása, egymáshoz hasonítása, de oly módon, hogy a rendszer még éppen fenntartható legyen” (38–39). Scheibner tehát a szocialista realizmust – nem függetlenül a fogalom elismert külföldi kutatói, mindenekelőtt Katerina Clark és Jevgenyij Dobrenko szövegeitől – olyan jelenségként tárgyalja, amely valamiféle esztétikai hatáskeltés helyett a befogadó manipulációját, „átalakítását” tekinti elsődleges feladatának. A szocreál ebben az értelmezésben voltaképpen egy ritualizált nyelv, amelynek elsajátítása mindenki számára kötelező volt, aki részt kívánt venni az „új társadalom” felépítésében. A „nyelvtanulási folyamatot” (46) Scheibner oktrojált, a társadalom ellenkezésének dacára végrehajtott aktusként mutatja be. Ez a leírás azonban véleményem szerint további árnyalásra szorul. Igaz, hogy a Szovjetunióban többé-kevésbé szerves módon kifejlődő szocialista realizmushoz képest az irányzat magyarországi meghonosításában nagyobb szerep jutott a „kényszerítő gyakorlatoknak” (46), nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a (szélső)baloldali irodalmi hagyomány nem volt teljesen gyökértelen a 20. század közepének magyar olvasóközönsége számára. Elég az avantgárd magyarországi fénykorát, *A Tett* című folyóirat 1915-ös megalapításától a *Dokumentum* 1927-es megszűnéséig tartó időszakot vagy a szintén Kassához köthető *Munka*-kör tevékenységét említenünk, nem beszélve a Kassák csoportjából politikai okokból 1917-ben kivált szerzők, Lengyel József, György Mátyás, Komját Aladár és maga Révai József próbálkozásairól. Bár az említett lapok és a vonzaskörükbe tartozó közösségek létszáma és ismertsége nem volt nagy, és irodalomeszményüket is mérföldek választották el a később „bevezetett” szocialista realizmustól, az utókor irodalomtörténet-írásának mégis jobban figyelembe kellene vennie a század elejének baloldali mozgalmi kultúrája és a második világháború után kialakult „hivatalos” irodalom részben közös

gyökereit. A Horthy-korszak társadalmának átrendezését, az alsóbb néprétegek fel-emelését és politikai tudatosítását célzó emancipatórikus szándék nem az 1945 utáni évek találmánya – az 1919-es Tanácsköztársaságot ennek szélsőséges, tragédiába fordult megvalósulásának tekinthetjük –, ennek fényében pedig nem tarthatjuk teljesen magától értetődőnek a kommunizmus ideológiájának és esztétikájának hazai idegenségét és erőltettségét – annál is kevésbé, mivel a második világháború sokkja 1945 után sokakat fordított az immár legálisan működő kommunista párt felé. Ekképp a szerző olyan – tegyük hozzá, ritkán előforduló – kiszólásai is részletesebb bizonyítást igényelnének, mint például „[a] kommunizmus gondolata a jelek szerint már újjászületése pillanatában megbukott Magyarországon” (68), „a szocialista realizmus még a társadalmi mobilitásban felfelé mozduló rétegek számára sem bizonyult különösebben vonzósnak” (94–95), vagy a következő, némiképp sommásnak tűnő mondat, miszerint: „Csakhogy a Szovjetuniót nem szerették.” (84)

Az imént idézett szöveghelyek egyaránt a második, *Az irodalmi szovjetizálás kezdetei* című részben található, amelyben Scheibner az MDP-hatalomátvétel előtti évek kiemelten fontos kommunista kulturális intézményeit vizsgálja. Az ebben az egységben helyet kapó elemzések – függetlenül az említett, számomra vitathatónak tűnő részkövetkeztetésektől – rendkívül izgalmas és fontos információkkal gazdagítják a korszakról való tudásunkat. Ilyen például Makarenko 1947-ben megjelent – *Az új ember kovácsa* címen lefordított – *Pedagógiai hősköteményének* fogadtatásáról és az elmélet gyakorlati alkalmazásának terveiről szóló szakasz, amelyből egyebek mellett kiderül, hogy a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság tett lépéseket a makarenkói modell magyarországi meghonosítására: előbb a rákospalotai nevelőintézetben, majd az intézmény átvételének meghiúsulása után a zirci apátság birtokaiból kapott 600 holdas területen tervezték egy mintagazdaság kialakítását. A kísérlet további sorsáról, sajnos, nem szólnak az iratok, ebből Scheibner arra következtet, hogy „a Szovjetunió hatalmas és érdekes vívmányainak gyakorlatba ültetése” (idézet az MSZMT elnöki tanácsülésének jegyzőkönyvéből) valószínűleg végül nem járt sikerrel. Makarenko műve volt egyébként az egyetlen olyan, az MKP érdekltségébe tartozó kiadvány 1947-ben – írja Scheibner Tamás –, amely egyértelmű, az eladási számokban is tükröződő közönségikert aratott. Mint említettem, elsietett következtetésnek tartom ez (és hasonló, önmagukban nem perdöntő részgazságok) alapján a szocialista realizmus iránti teljes társadalmi érdektelenség tételezését, ugyanakkor a szerző ezen elemzések során mutat rá arra is, hogy a kommunista kultúrpolitika eleinte a kapitalista piacgazdaság szabályaihoz igazodva, kulturális „vállalkozásai” segítségével igyekezett a párt anyagi helyzetét stabilizálni. Erre utal többek között az a tény, hogy a Szikra kiadó, „[m]iközben a kommunista sajtó nem győzte hangsúlyozni, hogy le kell számolni a – háború után is a könyvforgalom jelentős hányadát adó – »kapitalista« ponyvakultúrával, mely elfeledteti a valós társadalmi problémákat a »néppel«, s mintegy pacifikálja a »forradalmi tömeget«, maga kezdett ponyvaregények kiadásába” (67). Az 1947 szeptemberétől

a Szikránál megjelent ponyvaregények – Scheibner példaként a *Gengszterek*, a *Csikágó hősei*, a *Becstelen ellenfél* és a *Névtelen feljelentő* címűeket említi – vizsgálata a szerző kutatásainak termékeny folytatása lehet, hiszen az MKP hivatalos kiadójának ilyen irányú tevékenységére eddig nem sok figyelem jutott.

A kötet harmadik, *A sztálinista kritika és irodalomtörténet-írás* című részének kimondott-kimondatlan főszereplője Lukács György: nemcsak azért, mert a Lukács-vitát elemző fejezet a kommunista párt korabeli legfőbb ideológusának számító filozófus hatalombeli pozíciójának változásáról tudósít, hanem azért is, mert Scheibner a további fejezetekben is elsősorban Lukács-szövegek segítségével illusztrálja a hivatalos esztétikai álláspont módosulásait az ötvenes évek elején. Könyvében a szerző szakítani kíván a konszenzussal, mely szerint Lukács – természetesen környezetéhez képest – „liberális” nézeteket képviselt a kultúrpolitika egyéb prominenseivel, mindenekelőtt Révai Józseffel szemben. Az 1945 után keletkezett publicisztikai írások, előadások értelmezése valóban alátámasztja Scheibner állítását, mely szerint az ekkoriban sztálinista alapon gondolkodó filozófus a népi demokráciából a proletárdiktatúrába való átmenetet korántsem képzelte el lassabb folyamatként, mint a párt vezetősége. Scheibner remek meglátása szerint Lukács e korszakának utólagos megítélését erősen befolyásolta Révai József kritikája, amelyet a vita zárásaként fogalmazott meg a párt taktikáját időben fel nem ismerő filozófussal szemben. Révai bírálata – érvel Scheibner – koncepciózus módon tünteti fel Lukácsot olyan színben, mint aki nem ért egyet az irodalom szovjetizálásának felgyorsuló tempójával, az irodalomtörténet-írás pedig e szöveg állításait tévesen vetíti vissza a részben alaptalanul megvádolt gondolkodóra. Az érvelést azonban valamelyest gyengíti, ha számításba vesszük a Lukács-életmű magyarországi recepciójának furcsa anakronisztikusságát: a napilapokban megjelent, frissen írt publicisztikai szövegekkel ugyanis egy időben jelentek meg Lukács Magyarországon addig kiadatlan, többségükben a harmincas években írt tanulmányai, amelyek a szocreál alkotók helyett valóban a 19. századi realizmus nagyjait tekintették legfőbb viszonyítási pontnak. A magam részéről némi ellentmondást látok a filozófus negyvenes évek végi politikai publicisztikája és ugyanekkor megjelent – de jórészt korábban keletkezett – esztétikai tanulmányai között, ami, úgy gondolom, nem maradhatott észrevétlen a Lukács-vita idején sem. Éppen ezért furcsállom, hogy Scheibner nem a polémiát elindító Rudas László cikke és a benne megbírált Lukács-mű, az *Irodalom és demokrácia* esztétikai állításainak összeolvasásával kezdi elemzését (a vita kezdetére a fejezet vége felé utal először), hanem a Révai és Lukács politikai nézetei közötti hasonlóságok számba vételével. A Lukács-vita diszkurzív, a szocialista realista kritika nyelvének szabályrendszerét meghatározó eseményként való definiálását ennek ellenére pontos, a felhasznált források által is jól alátámasztott kijelentésnek tartom, aminek köszönhetően az irodalomkritikai nyelv újraalkotásának szimbolikus aktusaként említett első írókongresszus és a Déry-vita is elhelyezhető és értelmezhetővé válnak a korszak kaotikusnak tűnő kultúrpolitikai rendszerében.

Dacára annak, hogy bizonyos kérdésekben nem teljesen értek egyet állításai-
val, a korszakkal foglalkozó kutatók számára megkerülhetetlen munkának tartom
Scheibner Tamás monográfiáját. Pontos megfigyelései, lenyűgöző részletessége mellett
a megközelítésmód árnyaltságát tartom benne a leginkább példaértékűnek: a magyar
irodalom és irodalomtudomány szovjetizálását nem univerzális recept szerint lezajlott
folyamatként mutatja be, hanem több, a kommunista párton belüli, részben eltérő né-
zetegyüttes összezsírozódásának eredményeként. Scheibner érzékeny az árnyalatnyi,
a korszak sajátos nyelvében mégis jelentékeny különbségekre, aminek köszönhetően
elemzéseiben biztosan képes mozogni politikum és esztétikum nehezen kijelölhető
határterületén.

Reichert Gábor